

FRAZEOLÓGIA – AZ EMBERI VILÁGKÉP TÜKRÖZŐJE

FRAZEOLÓGIA
AZ EMBERI VILÁGKÉP TÜKRÖZŐJE

Szerkesztette
BÁRDOSI VILMOS

MODERN FILOLÓGIAI TÁRSASÁG
TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2016

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 185.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Szerkesztette:
BÁRDOSI VILMOS

A szerkesztésben közreműködött:
GYULAFI MÓNIKA

Lektorálta:
BAŃCZEROWSKI JANUSZ
BÁRDOSI VILMOS
NYOMÁRKAY ISTVÁN

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-409-055-7

© A szerzők, 2016
© Bárdosi Vilmos szerkesztő, 2016
© TINTA Könyvkiadó, 2016

A kiadásért felelős:
Nyomárkay István, a Modern Filológiai Társaság elnöke
Kiss Gábor, a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Nyomdai kivitelezés: Vareg Hungary Kft.
Felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető igazgató

TARTALOMJEGYZÉK

BÁRDOSI VILMOS: Bevezető	7
ALBERT SÁNDOR: A szótól a frazémáig – a fordító útja	11
BALÁZS GÉZA: Az álom frazeológiája	23
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: Madárnevek a magyar frazeológiában	31
BENŐ ATTILA: A frazéma mint kontaktusjelenség	37
CSÁSZÁRI ÉVA: Gúny és ironia a szlovák–magyar frazeológiai kapcsolatok tükrében	49
DUDÁS MÁRIA: Nemzeti sztereotípiák a magyar és bolgár frazeológiában	55
DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA: A kenyér, a só és a bor nyelvi képe a magyar és a lengyel frazeológiai kapcsolatokban	61
FRANK TIBOR: Frazeológiai kapcsolatok a brit és amerikai történetírásban	69
HORVÁTH KRISZTINA: A franyol polgárháború. Nyelvközi megértés és költői funkció	79
IMRE ATTILA: Frazeológia és jogi terminusok	87
JEREMIÁS ÉVA: Perzsa Evangélium-fordítások az állandósult szókapcsolatok tükrében	95
KESZLER BORBÁLA: Frazeológia és foglalkozások, mesterségek a 16–17. századi orvosi nyelvben és ma	109
KLAUDY KINGA – KOVÁCS MARIETTA: Frazeologizmusok a szótárban és a fordításban – a fordítói kreativitásról	119
PACSAI IMRE: A párhuzamos frazeológiai egységek hordozta kontaktusokról	129
PÁTROVICS PÉTER: A ‘torma’ nyelvi képe a lengyel és az osztrák frazeológiában	139
VESELSZKI ÁGNES: A hashtag mint új frazeologizmus?	147
ZACHAR VIKTOR: Frazeologizmusok Timur Vermes <i>Er ist wieder da</i> című német regényében és annak magyar fordításában	159
A KÖTET SZERZŐI	171

Bevezető

BÁRDOSI VILMOS

egyetemi tanár, ELTE BTK, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék

A Modern Filológiai Társaság megalakulása óta fáradhatatlanul munkálkodik a hazai filológiai kutatások szervezésén, összefogásán és előremozdításán. Ezt a célt nemcsak tagjainak a Társaság rendszeres kiadványában megjelenő tanulmányai szolgálják, hanem évenként megrendezett konferenciái is, amelyeken Nyomárkay István akadémikus kezdeményezésére mindig a filológia egy-egy időszerű kérdése kerül a középpontba. 2015-ben a *Frazeológia – az emberi világkép tükrözője* címmel rendezett konferencia a frazeológiai kapcsolatok különböző nyelvekben megmutatkozó jellegzetességeinek kutatását, a frazeológiának a szótárszerkesztésben, a fordításban és az oktatásban betöltött szerepét vizsgálta.

Amint azt már a 2014-ben megrendezett konferencia kapcsán meg lehetett állapítani, az előadásokon és az azokat követő vitákon felvetett kérdések olyan ösztönzően hatottak a résztvevőkre, és annyira túlmutattak a tudományos tanácskozási előre megszabott keretein, hogy az azóta eltelt hónapokban megszületett és a központi témába vágó frazeológiai tanulmányokból, reflexiókból egy külön kötetre való összegyűlt.

A Krisztus előtti II. század óta folyik a vita arról, hogy milyen jelentősége van a nyelvben a szabálytalanságnak. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, az analógia elméletének hívei azt hangoztatták, hogy a nyelvi jelenségek alapján véve szabályosak és csak kivételesen szabálytalanok. Az anomália hívei viszont azt hirdették, hogy a nyelvekben a szabálytalanságok, kivételek nagyobb szerepet kapnak, mint a szabályszerűségek.

Ma már egyre több nyelvész számol le egyes nyelvészeti irányzatok (pl. strukturalizmus, generatív nyelvészet) azon illúziójával, hogy a nyelvben – így a szókincsben is – minden szabályos, rendszerszerű. „Ugyanazon a nyelven belül mindazok a szavak, amelyek rokonfogalmakat fejeznek ki, kölcsönösen korlátozzák egymást” – állította például Ferdinand de Saussure, a modern nyelvészet atyja (Saussure 1997: 136). Ez a mondata azonban egy kontúros, jól lehatárolható szókincs délibábját villantja föl, holott abban többnyire minden elmosódott és folyamatos mozgásban van. A szókincs – főleg a nyelvtanulónak – igen gyakran nem előre látható módon komponálható, kombinálható, hanem leginkább labirintusszerűen és kaotikusan idiomatikus.

Anyanyelvünkön mintegy 10-15 évbe is beletelik, amíg megszöjünk a magunk „Ariadné fonalát”, melynek segítségével minden nehézség nélkül és oly magabiztosan igazodunk el a szókincs labirintusában, hogy végül már nem is érezzük, hogy labirintusban mozgunk. Ha azonban egy másik nyelv nem kevésbé bonyolult és szer-teágazó labirintusába tévedünk, kudarcaink, tapogatózásaink gyorsan rádöbentene-

nek bennünket arra, hogy Ariadné fonalunk itt mit sem ér, és hogy mindent előlről kezdve új fonalat kell szőnünk.

Hogy is lehetne ez másképp? A szókincs és azon belül is a frazeológia a nyelvek legantropomorfabb része, ez áll legközelebb a folyamatosan változó élethez. Ne lepődjünk tehát meg azon, hogy annak alkotóelemei igencsak egyediek, vagy ha úgy tetszik idiomatikusak, összessége pedig kaotikusnak tűnő.

Az analógia hívei, a szélsőségesen purista vagy éppen a mindent rendszerbe tuszkolni akaró nyelvészek számára persze a szókincs eme kaotikus volta mindig is botrányosan elviselhetetlen volt. Franciaországban például Michel Bréal (1897) vagy Charles Bally (1905) elemzései óta egészen az 1980-as évekig alig néhány nyelvész (Pierre Guiraud, Alain Rey) érdekelt csak a nyelv frazeológiai vizsgálatának témája. A többség számára egy megoldás létezett: karanténba zárni az idiomatikus elemeket, azaz minden olyan jelenséget, ami így vagy úgy de kilóg a rendszerből, hogy így aztán az úgymond „igazi” nyelvvvel foglalkozhassanak. Ezzel a karanténba zárással, perifériára szorítással azonban valójában megfosztották magukat attól, hogy vizsgálataik a valódi nyelvi realitásra, azaz annak alapvetően idiomatikus jellegére irányuljanak. E nyelvleírasi módozatnak egyik negatív eredménye nem lehetett más, mint, hogy lemaradt a nyelvoktatás vagy éppen a fordítás által megkívánt valós, elméleti és gyakorlati igények mögött. Pedig a nyelvtanulási folyamatban a tanulónak minden más, azaz – Franz Josef Hausmann nyomán tágan értelmezve a fogalmat – idiomatikus (Hausmann 1997).

A szavak szabad és korlátlan, de értelmes kombinációjával szemben pedig idiomatikusnak tekinthető és tekintendő a kötöttségek, megszorítások, szintagmatikus preferenciák mindenféle típusa. Még ha banálisnak is hangzik, nem árt ismételten leszögezni: anyanyelvünk és az elsajátítandó nyelv között – még rokon nyelvek esetében is – sokkal inkább a párhuzamosság lesz a kivételes, mint a más-ság, azaz az idiomaticitás. Általánosabb síkra emelve e kijelentést: az idiomaticitás távolról sem a nyelvek és a nyelvtanulás perifériájára tartozó jelenség. Az maga a nyelv, annak éltető ereje és a jó nyelvtudás kulcsa.

A kötet szerzői is e gondolatok jegyében fogalmazták meg elemző gondolataikat. A tanulmányok több témakört érintenek. Albert Sándor, Jeremiás Éva, Klauy Kinga és Kovács Marietta valamint Zachar Viktor a frazeológia és a fordítás viszonyáról írnak. Több szerző is arról ír, hogy miként tükröződik vissza a frazémákban az emberi világkép és ennek milyen nyelvspecifikus, kontrasztív vetületei vannak (Balázs Géza az álom, Bańczerowski Janusz a madárnevek, Dudás Mária a magyar és bolgár nemzeti sztereotípiák, Dziewońska-Kiss Dorota a kenyér, a só és a bor magyar és lengyel vonatkozású frazeológiájáról, Frank Tibor a brit és amerikai történelmi múltábrázolás frazeológiai szemléletbeli különbségeiről, Imre Attila a jogi terminusok és a frazémák viszonyáról, Keszler Borbála a 16–17. századi magyar orvosi nyelv frazeológiai különlegességeiről, Pátrovics Péter pedig a 'torma' lengyel és osztrák frazeológiai nyelvi képeről értekeznek). A frazeológia és a nyelvi érintkezések aspektusával foglalkozik Benő Attila, Császári Éva, Horváth Krisztina és Pacsai Imre. Veszelszki

Ágnes pedig azt a roppant izgalmas, aktuális és a nyelvészet és internetkultúra határán mozgó kérdést veti fel, hogy az internetes nyelv *hashtag* eleme tekinthető-e új frazeologizmusnak.

Felhasznált irodalom

- Hausmann, F. J. 1997. Tout est idiomatique dans les langues. In: Martins-Baltar, M. (Éd.). *La Locution, entre langue et usages*. Paris. ENS Éditions Fontenay/Saint-Cloud. (Langages). 277–290.
- Saussure, F. de. 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Fordította: B. Lőrinczy Éva. Budapest. Corvina.

A szótól a frazémáig – a fordító útja

ALBERT SÁNDOR

egyetemi tanár, SZTE BTK Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék

Résumé : L'objectif de cet article est d'essayer de reconstruire le processus « idéal » par lequel un traducteur littéraire arrive à employer un phrasème au lieu d'un simple mot à certains points du texte-cible. Tout en sachant que la reconstruction de ce parcours herméneutique du traducteur repose sur des hypothèses difficilement démontrables, l'auteur de l'article invite tout de même à réfléchir sur les raisons possibles susceptibles d'influencer les choix du traducteur hongrois des *Illusions perdues* de Balzac pour employer plusieurs fois le phrasème *fittyet hány vkire/vmire* au lieu de se contenter des synonymes verbaux ayant à peu près le même sens.

Mots-clés : traduction littéraire, phraséologie, processus « idéal » de l'opération traduisante, reconstruction du parcours herméneutique.

1. Bevezetés

1.1. Célkitűzés

Ebben a cikkben azt a folyamatot próbáljuk meg rekonstruálni, amelynek során a fordító a szótól, a szójelentésből kiindulva eljut egy-egy frazémáig. Tudjuk, hogy állításaink csupán feltételezéseken alapulnak, és egész biztosan nem minden fordító járja be ilyen módon az általunk feltételezett hermeneutikai utat, mégis érdemes elgondolkodni ezen a problémán. E folyamat bemutatásához egy konkrét példa, a *fittyet hány vkire, vmire / vkinek, vminek* frazéma fog segítségével szolgálni. Először azt vizsgáljuk meg, milyen szótári megfelelőket találunk rá a kétnyelvű szótárakban, majd megnézzük, milyen szó vagy más nyelvi egység fordítására alkalmazza Balzac *Elveszett illúziók* című regényének magyar fordítója ezt a – más nyelveken ebben a formában nem létező – frazémát. A cikk harmadik részében néhány feltételezést, kérdést és tanulságot fogalmazunk meg a bemutatott konkrét példák alapján.

1.2. A „fittyet hány” története és jelentése

Nem tudunk itt részletesen foglalkozni e frazéma történetével, ezért csak röviden foglaljuk össze a lényegét. A *fitty* hangfestő, hangutánzó szó, amelyet mai köznyelvünkben már nemigen alkalmazunk, és – a közvélekedéssel ellentétben – nincs semmi köze a szájjal hallatott füttyhöz. Fittyet vetni a középső vagy mutató ujjhoz szorított hüvelykujjal kell úgy, hogy az csattanó hangot adjon. A régebbi szótárak „ujjal való pattantásnak” értelmezik a fittyet. (Az 1801-es kiadású Pápai-Páriz-féle szótár is az „ujjal pattantás” magyarázatot adja meg a *fitty*, *fittyenes*, latin *talitrum*, német *Nasenstüber*, *Schnelling* szóra). Akkor fittyentettek, ha azt akarták kifejezni, hogy valami semmit sem ér, valakit vagy valamit semmire sem becsülnék. (Ma is szoktuk mondani: „ennyit sem ér”, és közben ujjunkkal „fittyet” mutatunk.) Kevésbé udvarias elődeink a szemébe is megmondták véleményüket

annak, akit megvetettek, sőt nyomatékosításul ujjukkal még pattintottak is. Ezt úgy mondták: *fittyet vet*, *fittyet hány* valakinek az orra alá. Később a mozdulat már elmaradt, de így is azt jelentette: nem törődik vele, rá sem hederít (vö. még: Bárdosi 2015: 169). A 19. századi magyar prózaírók műveikben gyakran alkalmazták ezt a frazémát. Jelentése az idők során nem változott: valaki nem törődik valakivel vagy valamivel, ügyet sem vet rá, rá se hederít, semmibe sem veszi az illetőt vagy a dolgot.

2. Traduktográfia

2.1. A „*fittyet hány*” a szótárban

Első lépésben azt vizsgáljuk meg, hogyan kezelik a kényelvű szótárak a *fittyet hány vkire/vmire* ill. *vkinek/vminek* frazémát.

Az Eckhardt Sándor-féle *Magyar–francia szótárban* az alábbi megfelelőket találjuk:

Fittyet hány *vkinek*, *vminek* = narguer q; rire de qch; se moquer de qch; faire fi de qch; faire litière de qch; faire un pied de nez à q;

Fittyet hány minden szabályra = s'émanciper de toutes règles;

Fittyet hány a hitelezőinek = payer ses créanciers par des pirouettes / en monnaie de singe;

Fittyet hány a világnak = il se moque du tiers comme du quart /du qu'en-dira-t-on

Láthatjuk, hogy a *narguer* igeen kívül a szótár olyan körülírásokkal adja meg a *fittyet hány* jelentését, mint kinevet, gúnyolódik *vkín/vmín*, kicsúfol, megvetéssel kezel *vkít*; leráz magáról minden megkötöttséget; körbenforgással fizeti ki a hitelezőket, fűgét mutat nekik; kigúnyol mindenkit, nem törődik vele, mit szólnak hozzá stb.

A *Francia–magyar szótárban* az alábbi magyar kifejezéseket találjuk a fentiekre:

la litière = 1. alom; 2. hordozóágy, gyaloghintó

→ faire ~ de qch = megvetéssel kezel, semmibe vesz vmit, nem törődik vele

narguer = packáz *vkivel*; *fittyet hány vkinek*; kikezd *vkivel*; *vkinek* a szeme közé nevet stb.

faire un pied de nez = számarorrot, hosszú orrot mutat (csúfolódó kézmozdulatot tesz)

faire fi de qch = fitymál vmit

Il se moque du tiers comme du quart = mindenkin gúnyolódik

Amint látjuk, a *narguer* ige és a *fittyet hány vkinek* egymás megfelelőiként jelennek meg a szótárban. De mit találunk a más nyelvű szótárakban? A *narguer* igeire az egykötetes *Harrap's New Shorter French and English Dictionary* az alábbi

angol változatokat adja meg: *to flout; to snap one's fingers at (s.o.)*. A *flout* ige francia megfelelői között azonban nem említi a *narguer*-t, hanem a *faire fi de (l'autorité de qn); se moquer (d'un ordre)* francia kifejezésekkel fordítja.

Az Ország-h László-féle *Angol–magyar szótár* a *flout* igére az alábbi megfelelőket adja meg: (ki)gúnyol, kicsúfol, semmibe vesz, fitymál; gúnyolódik, csúfolódik vkivel.

Halász Előd *Német–magyar szótár*ában ezek a kifejezések szerepelnek:

fittyet hány (vkinek): jm ein Schnippchen schlagen, jn hohnsprechen

~ (vminek, vmire): etw. nicht einen Pfiff achten, sich einen Schmarren um etw. kümmern

A *jm ein Schnippchen schlagen* jelentése ugyanezen szótár szerint: felültet, megréfál, de a *jn hohnsprechen* jelentései között megtaláljuk a *fittyet hány* frazémát a (meg)csúfol, (ki)gúnyol, dacol, lábbal tipor társaságában. A *nicht einen Pfiff achten* jelentése: *semmire sem becsüli, le sem köpi*.

Az orosz szótárakban ezt találjuk a *fittyet hányra*:

preneбрerать / пренебречь кем- л., чем-л. = megvet, lenéz vkit v vmit, nem törődik vkivel v vmivel, elhanyagol, semmibe vesz, figyelmen kívül hagy vkit, vmit

плевать / наплевать на кого-л., что-л. = figyelemre se méltat vmit; rá se hederít vkire, vmire; fütyül vkire, vmire (szó szerint: köp rá)

Király Rudolf *Magyar–portugál szótára* a *não se dar cuidado de* ('nem törődik vkivel/vmivel, nem fordít rá gondot; nem aggódik miatta' stb.) kifejezést adja meg rá, és ugyancsak ebből az irányból – a jelentésében hozzá hasonló szinonimák felől – közelítik meg e frazéma jelentését a többi neolatin nyelv (spanyol, olasz, román) szótárai is.

2.2. A „fittyet hány” a szövegben

E rövid szótári kitekintés után a továbbiakban azt fogjuk megnézni, milyen szó vagy kifejezés fordítására használja fel ezt a frazémát egy műfordító, és az meg-egyez-e a szótár által megadott lexikális megfelelőkkel. Honoré de Balzac *Elvesztett illúziók* című regényének Benedek Marcell által készített magyar fordításában összesen 5 alkalommal találkozunk a *fittyet hány* frazémával. Nézzük meg, *mi* állt a helyén az eredeti francia nyelvű szövegben. A példa alatt megadjuk az adott francia szó vagy kifejezés magyar szótári megfelelőjét is.

(1) [Sécharde] gyakorlata *fittyet hányt* minden elméletnek. (Balzac 1963: 455)

Sa pratique *narguait* la théorie. (Balzac 1958: 6)

• *narguer* = fittyet hány , packázik stb.

(2) ... nap nap után *fittyet hány* a legszigorúbb kutatásnak is? (Balzac 1963: 869)

... un secret qui de jour en jour *échappe* aux plus subtiles recherches ? (Balzac 1958: 552)

- *échapper à qqch.* = megmenekül vmi elől, kivonja magát vmi alól, kicsúszik, kicsusszan, kisiklik, kiesik, elkerül vmit, észrevétlen marad stb.

(3) ... egy poéta *fittyet hányhat* a kereskedelmi törvényszéknek, mert az csak boltosok fölött ítélkezik (Balzac 1963: 903)

... eurent *instruit* Lucien *du peu de cas* qu'un poète devait faire du Tribunal de Commerce, juridiction établie pour les boutiquiers... (Balzac 1958: 594)

[‘...kitanították Lucient arra a kis számú lépésre, amelyet egy költőnek kell megtennie a boltosok számára kialakított kereskedelmi törvényszékkel szemben’]

Amint látjuk, ebben az esetben a *fittyet hány* kifejezéssel nem egy konkrét igét fordított le a fordító, hanem a mondatban kifejezett üzenet *tartalmát* adta vissza más szavakkal. Ez a megállapítás eszünkbe juttatja Paul Ricœur francia filozófusnak azt a – közhelynek tűnő, mégis mélységesen igaz – megállapítását, hogy mindent lehet *másképp is* mondani, de mindig lehet *mást is* mondani, mint amit eredetileg a szándékunkban állt (vö. Ricœur 2004: 45, 50).

(4) David *fittyet hányhat* minden ellenségnek, még a rendőrségnek is. (Balzac 1963: 930)

David pouvait *défier* tous ses ennemies, et même la police. (Balzac 1958: 627)

- *défier* = (párviadalra, párbajra) kihív vkit; kiállja a próbát/versenyt; szembezáll, dacol vmivel, kihív vmit v. vkit maga ellen stb.

(5) Ha kifizetem a fiam adósságait, *fittyet hány* nekem. (Balzac 1963: 939)

Si je paye ses dettes, mon fils *me salue avec un remerciement*. (Balzac 1958: 638)

- *saluer qqn avec un remerciement* = üdvözl, köszönt egy köszönőmmel, kifizet / kiszúrja a szemem / egy megköszönéssel.

Amint már utaltunk rá, a szótár egyedül az első példában említett *narguer* ige esetében adja meg rá a „fittyet hány” frazémát. Ez az ige első alkalommal 1452-ben jelent meg a francia nyelvben, a vulgáris latin **naris* [‘narine = orrlyuk, orrüreg’] főnévre és a **narcare* [‘nasillier = orrhagon beszél, az orrán át beszél’] igeire vezethető vissza. Klasszikus latin nyelvű tövük, a *nasus* [‘orr’] nemcsak a mai neolatin nyelvekben őrződött meg (mai francia *nez*; olasz *naso*; spanyol, portugál *nariz*), de megtalálható a mai germán és szláv nyelvekben is (német *Nase*; angol *nose*; holland *neus*; svéd, norvég *nos*; orosz, bolgár *нос*; cseh, szlovák *nos* stb.). Valószínűleg német közvetítéssel a 19. században a mi nyelvünkbe is átkerült ez a szó a tréfás *nózi* formában.

Látjuk tehát, hogy a *fittyet hány* frazéma a francia nyelvben eredetileg az „orr” főnévvel állhatott kapcsolatban. Ezt tükrözik a megvizsgált mondat más nyelvű fordításai is. Nézzünk meg néhányat ezek közül.

A *Sa pratique narguait la théorie* mondat angol és holland nyelvű fordítása szinte szó szerint megegyezik:

With him practice made a long nose at theory. (Balzac 1971: 4)

De praktijk maakte bij hem een lange neus tegen de theorie. (Balzac 2004: 8)

Mindkettőben ugyanaz a kép fedezhető fel: az angol *make a long nose at sy* és a holland *maken een lange neus* frazémának is ugyanaz a jelentése: ‘hosszú orrot/szamárfület mutat vkinek, kicsúfol vkit’.

Más fordítók is valamilyen körülírással vagy frazémával fordítják ezt a mondatot. Íme a német fordítók megoldása:

Seine Praktik kümmerte sich nicht das mindeste um die Theorie. (Balzac 1920: 3).

Die Praxis strafte die Theorie Lügen. (Balzac 1953: 9)

Seine Praxis setzte sich über jede Theorie hinweg. (Balzac 1976: 9)

Az 1920-as, gót betűs német fordítás szerint „gyakorlata fikarcnyit sem törődött az elmélettel”, az 1953-as fordítás a *jn Lügen strafen* = ‘meghazudtol vkit’, az 1976-os pedig a *setzen sich hinweg* = ‘felülemelkedik vmin’ kifejezést használja fel a *narguer* ige visszaadására.

Bár az orosz nyelvben is létezik a *показать нос кому-нибудь* [‘orrot mutat vkinek’] kifejezés, a regény orosz fordítója mégsem ezt a frazémát, és nem is a szótár által a *fittyet hány* szótári megfelelőjeként megadott igék valamelyikét, hanem a *восторжествовать над кем-л.* [‘győzedelmeskedik vki felett’] kifejezést használja fel a mondat fordításához:

Его житейский опыт восторжествовал над теорией. (Бальзак 1989: 4)

[‘Élettapasztalata győzedelmeskedett az elmélet fölött.’]

Az olasz fordító a *fare beffa della teoria* [‘kigúnyolja az elméletet, csúfol úz az elméletből’], a román ugyancsak a *derîdere teoria* [‘kigúnyolja az elméletet, gúnyt úz az elméletből’] szerkezetet alkalmazza:

Il suo senso pratico si faceva beffe della teoria. (Balzac 1999: 9)

[‘Gyakorlati érzéke gúnyt úzott az elméletből.’]

Cu practica lui îndelungată, îi dădea mîna să ia în derîdere teoria. (Balzac 1992: 5)

[‘Hosszú gyakorlatával megengedhette magának azt a fényűzést, hogy gúnyt úzzön az elméletből.’]

3. Traduktológia

3.1. Az „*idée*”, a *fogalom* és a *fogalmi mező* lexikalizálódása

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy a *fittyet hány vkinek, vminek* fogalmi mezője a megvizsgált nyelvekben olyan igékben és/vagy igés szerkezetekben lexikalizálódik, mint *megvetéssel kezel, semmibe vesz, lenéz, nem törődik vele, kigúnyolja, csúfolódik rajta, a szeme közé nevet, packáz(ik) vkivel, rá se hederít, ügyet se vet rá, le sem köpi* stb. E szavak, kifejezések mögött egy generikus mentális, gondolati kép, francia szóval *idée* húzódik meg. Az *idée* nem azonos a fogalommal: „az *idée*-k szilárdabbak, ellenállóbbak, állandóbbak, mint a fogalmak, a fogalmak mindig valamilyen specifikus szociokulturális kontextusba ágyazódva jelennek meg” (vö. Schlanger 1996: 122). Ez az *idée* esetünkben a nemtörődés, gúnyolódás, csúfolódás, lenézés, megvetés stb. A fő probléma itt az, hogy az *idée*-ket és a fogalmakat is csak a nyelv, vagyis más szavak segítségével tudjuk kifejezni. A nyelv azonban, mint tudjuk, nem úgy működik, hogy minden egyes fogalomnak, minden egyes *idée*-nek megvan a maga pontos nyelvi kifejezése (jelölője), és megfordítva: minden nyelvi megfogalmazás, minden egyes jelölő csak és kizárólag egyetlen fogalmat, csakis egyetlen *idée*-t képes felidézni. „A megfogalmazások különbözősége mind szemantikai, mind lexikai szinten tetten érhető. Ugyanannak a fogalomnak különböző megfogalmazások feleltethetők meg, de ugyanígy ugyanahhoz a szóhoz különböző fogalmak kapcsolódhatnak” (Schlanger 1996: 77).

Feltételezésünk szerint a forrásnyelvi szöveg olvasása közben a benne kialakuló mentális képet, *idée*-t a fordító első lépésben fogalmiasítja, majd e fogalom kifejezéséhez keres megfelelő célnyelvi eszközöket. Ezek az eszközök nyelvenként eltérnek egymástól: bizonyos nyelvekben ugyanarra a mentális képre, *idée*-re létezik kialakult, használatban lévő frazéma, szólás, idiomatikus szerkezet stb., más nyelvekben viszont e mentális kép kifejezésére csupán „egyszerű” szavak állnak a nyelvhasználók rendelkezésére, az *idée*-k frazémák formájában (még) nem lexikalizálódtak. A frazéma kialakulása egy-egy szó helyett (vagy mellett) ugyanis magasabb, bonyolultabb nyelvi fejlődés eredménye. Nyilvánvaló összefüggés van a gondolkodás absztraktabbá válása és a nyelvi fejlődés között: minél „fejlettebb” egy nyelv (minél hosszabb szociokulturális fejlődésen ment keresztül, vagyis minél erősebb az adott nyelvközösség szociokulturális beágyazottsága), fejlődéstörténete során annál szimbolikusabbá, annál metaforikusabbá válik, így annál több idiomatikus kifejezés, metafora, közmondás, frazéma, szólásmondás stb. áll az adott nyelvet beszélő nyelvközösség rendelkezésére. A természetes nyelvek egy része több ezer éves története során a szimbolikusság, metaforizáltság rendkívül magas fokára jutott el. Mint tudjuk, a magyar nyelv is e nyelvek közé tartozik, sok idiomatikus kifejezésünk, szólásunk, frazémánk jött létre ki az idők folyamán, ezért a jó műfordítók – mint Benedek Marcell is – előszeretettel élnek ezzel a lehetőséggel. Ugyanis, amint a stilisztika kutatói megállapították, a frazémák stilárisan, kulturálisan többet fejeznek ki, mint a nekik megfelelő ige vagy más szófaj:

„...rendszerint szemléletesebben, nyomatékosabban, erősebb hangulati színezettel jelölnek meg egy-egy fogalmat, gondolati-érzelmi tartalmat, mint az eredeti értelemben használt szavakkal kifejezett szinonimáik” (Szathmári 2004: 221–222).

Nem célunk itt részletesen belemenni nyelvfilozófiai jellegű fejtegetésekbe, két dolgot mégis érdemes megemlítenünk. Antonio Gramsci olasz filozófus (1891–1937) szavai a frazémák használatára vonatkoztatva is érvényesek. Mint írja: „A lefordíthatóság feltételezi, hogy a civilizáció adott szakasza ‘alapvetően’ azonos kulturális kifejezéssel bír, még ha a nyelv – a nemzeti kultúrák [...] konkrét hagyományából, valamely szellemi vagy gyakorlati tevékenység túlsúlyából stb. következőleg – történetileg különböző is. Így meg kell vizsgálni, hogy lefordíthatók-e egymásra a civilizáció különböző szakaszainak kifejezései” (Gramsci 1970: 125). Arnold Gehlen (1904–1976), a 20. századi polgári filozófiai antropológia egyik legnevesebb képviselője pedig arra figyelmeztet, hogy: „... a fordítások [...] csupán egy másfajta nyelv szellemében történő körülírásai ugyanannak a *tényállásnak*, de nem annak a spontán módnak, ahogyan ezt a tényállást felfogják. [...] Minden nyelv csak annyiban fordítható le minden más nyelvre, amennyiben át lehet vinni azt, *amiről* szó van, de nem az eredeti módon, *ahogyan* a nyelvi fantázia birtokába veszi ezt a tényállást” (Gehlen 1976: 413, kiemelések az eredetiben).

Ebből a két rövid idézetből az a következtetés szűrhető le, hogy az „adott tényállásnak” megfelelő frazéma – ahogyan azt a forrásnyelvi nyelvhasználók körében a nyelvi fantázia „birtokába vette” – csak akkor használható fel a fordítás során, ha az a másik (célnyelvi) nyelvközösség tagjai körében is létezik, ezen túlmenően pedig „alapvetően azonos kulturális kifejezőerővel” rendelkezik. Ezek után óhatatlanul felmerül az a kérdés, ki dönti el, hogy két frazéma alapvetően azonos kulturális kifejezőerővel rendelkezik-e, mivel sok esetben ugyanazt az *idée*-t más módon, más nyelvi eszközök felhasználásával fejezi ki a forrásnyelv és a célnyelv. Nyilvánvaló, hogy a magyar *Addig üsd a vasat, míg meleg* és a francia *Il faut battre le fer tant qu’il est chaud* frazémák alapvetően azonos kulturális kifejezőerővel rendelkeznek, hiszen még nyelvileg is egymás tükörképei. De így van-e ez e frazéma angol nyelvű változatának esetében – *Make hay while the sun shines* [‘Addig gyűjtsd a szénát, amíg süt a nap’] – is? Nem könnyű egyértelmű választ adni erre a kérdésre, mint ahogy arra sem, hogy minden esetben egymás fordításának kell-e tekintenünk ezt a három – ugyanazt a mentális képet, *idée*-t nyelvileg más-más módon, eltérő formában kifejező – frazémát?

3.2. A fordító hermeneutikai útja

A továbbiakban megpróbáljuk rekonstruálni azt a folyamatot, amelyet a fordító bejárhatott a frazéma alkalmazásáig. Roppant óvatosan kell eljárunk, hiszen amit mondunk, az nyilvánvalóan nem tényeken alapuló állítás, hanem csupán feltételezésekre épülő (idealizált) procedurális leírás lesz, amelynek során biztosan semmit nem fogunk tudni állítani, még kevésbé bizonyítani.

A fordítástudomány megállapítása szerint „... a frazémákat (szólásokat, közmondásokat, állandósult szókapcsolatokat), melyekben az *egész* jelentése nem automatikusan áll össze az *elemek* jelentéséből, valójában nem is fordítjuk, inkább ’megfeleltetjük’, azaz megkeressük azt a célnyelvi szólást, közmondást, amelyet a célnyelvi beszélők hasonló helyzetben használni szoktak” (Klaudy 2007: 69). Feltételezzük, hogy a célnyelvi megfelelő kialakítása során a fordító – ha nem is mindig, de az esetek túlnyomó részében – a szó szerinti jelentésből (*signification lexicale*) indul ki. Ezt a feltételezést – bármilyen magától értetődőnek tűnjék is – empirikusan és teoretikusan egyaránt nehéz bizonyítani. De a fordítástudomány színes, heterogén szakirodalmában vannak képviselői ennek a feltételezésnek. Idézzünk egyet:

„A fordító az ekvivalencia keresését a formális megfeleléseknél kezdi, és csak akkor fordul a nem azonos jelentésű formális megfelelőkhöz vagy a formális megfelelést megsemmisítő strukturális és szemantikai csúsztatásokhoz [*shifts*], ha az azonos jelentésű formális megfelelő nem létezik vagy nem képes biztosítani az ekvivalenciát” (Ivir 1981: 58).

Nem derül ki, hogy az idézet szerzője a *fordítás tényleges vagy ideális folyamata*ról beszél-e, mindenesetre számos példát lehetne találni ezen állítás alátámasztására, de ugyanígy az ellenkezőjére is, mivel a különböző fordítók néha egészen eltérő módszerekkel dolgoznak, és nincs általánosan elfogadott definíció magára a fordításra sem.

Mégis, tételezzük fel, hogy valóban így van, az ekvivalencia kialakítása során a fordító a formális megfelelésekből (a szójelentésből) indul ki. Ebben az esetben a fordítási folyamat – szükségképpen lerövidítve és leegyszerűsítve – körülbelül így folytatódik tovább: az adott kifejezés nyelvi megértése alapján a fordító *értelmezi* az adott szöveghelyet, majd a szavak által kifejezett *kép, gondolat (idée, image, situation)* felidézése, valamint a *fogalmiasítás (conceptualisation)* után valamilyen *célnyelvi ekvivalenst* próbál találni rá. Ha van rá lehetőség, a forrásnyelvi idiómát, szólást, közmondást, frazémát helyettesíti „azzal a célnyelvi szólással, közmondással, amelyet a célnyelvi beszélők hasonló helyzetben használni szoktak” (Klaudy 2007: 69); ha pedig a nyelvben nincs ilyen megfelelő, akkor legalább szó szerint igyekszik visszaadni a benne rejlő mentális tartalmat, *idée*-t a célnyelven. A fordító hermeneutikai útja tehát feltételezésünk szerint mindig a szótól vezet a frazéma felé, és nem megfordítva.

4. Néhány tanulság és filozófiai kérdés

Végezetül megfogalmazhatunk néhány kérdést a frazémák fordításával, a fordító által bejárt hermeneutikai úttal kapcsolatban, amelyeket a fordítástudománynak és a nyelvfilozófiának is érdemes lenne megfontolnia és az eddiginél sokkal alaposabban körüljárnia. Az alább leírtak nem állítások, hanem inkább – olykor kijelentő mondatok formájában megfogalmazott – *filozófiai kérdések*.

1. Lehetetlen kideríteni, hogy szót, mondatot, szövegrészletet, képet, *idée*-t, fogalmat, szituációt fordít-e a fordító. Ezért a fordítás, a fordítási tevékenység *alapegységének* meghatározására tett kísérletek teljesen értelmetlenek. A fordításnak nincs olyan alapegysége, mint amilyenekkel a természettudományok dolgoznak. Eleinte – évszázadokon át – a szót tartották a fordítás alapegységének, most pedig egyre inkább *a szöveget*. Az ilyen kérdésekben egyszerűen lehetetlen egyértelműen állást foglalni. A fordító természetesen mindig szöveget fordít, de a beszéd (és annak leírt változata, a szöveg) lineáris jellege miatt tevékenységének egyetlen pillanatában sem fordítja a *teljes* szöveget: mindig csak *egyes* szavakat, mondatokat, kifejezéseket, idiomatikus szerkezeteket, indulatszavakat stb. fordít, ezeket viszont mindig az *egész* szöveg előzetes ismerete alapján érti meg és interpretálja.

2. Miért nem elégszik meg a fordító a szó szerinti megfelelő alkalmazásával? Miért alkalmaz frazémát vagy idiomatikus kifejezést a szöveg adott pontján? Amint már jeleztük, ez a kérdéskör szorosan összefügg a stílussal, a nyelvi szintek problémájával. A gyakorlott, szövegérzékeny fordító nagyobb, gazdagabb nyelvi arzenálból tud „lehívni” célnyelvi megfelelőket a szöveg adott pontján, mint a kezdő, tapasztalatlan fordító. Ahol ez utóbbinak csak szótári megfelelők, szavak állnak rendelkezésére és nehezen képes átlépni a szótári formális megfelelők szintjéről a képek, fogalmak, *idée*-k szintjére (nyelvileg „görcsösen”, a szöveghez tapadva fordít), ott az előbbi tudatában kifejezőeszközök sokkal szélesebb tárháza jelenik meg, és szinte azonnal át tud lépni az *idée*-k területére: a szótól a frazémáig vezető hermeneutikai utat tehát sokkal hatékonyabban, gyorsabban, könnyedebben, gazdagabb „lehívható” nyelvi arzenál birtokában járja végig.

3. A célnyelvi ekvivalensek nyelvenként nagyon eltérőek lehetnek (más-más utakon-módokon lexikalizálódtak), de ha a mögöttük lévő *idée*-k által kifejezett élettapasztalat az egyes nyelvközösségek esetében azonos vagy hasonló, akkor – amint láttuk – a nyelvi nehézségek ellenére viszonylag könnyen fordíthatók. Az igazi probléma az egymástól nagyobb távolságra lévő nyelvek, nyelvközösségek közötti fordítás során jelentkezik, amelyek között a szociokulturális, mentalitásbeli stb. eltérések sokszor gyakorlatilag áthidalhatatlanok.

4. A *szociokulturális háttér*et a fordítónak a célnyelvi szöveg kialakítása során érdemes figyelembe venni. A francia nem *hány fittyet*, az orosz nem *mutat fűgét*, a magyar nem *hosszú orrot csinál* stb. Ha ezt mégis erőlteti (szó szerint adja vissza), a célnyelvi szöveg könnyen érthetlenné vagy nevetségessé válik. Vigyáznia kell arra is, hogy a mentális képek, *idée*-k nagyjából hasonló szituációra vonatkoznak, lehetőség szerint ugyanazt a képet idézzék fel, ugyanazt a hatást váltsák ki a célnyelvi, mint a forrásnyelvi nyelvhasználók körében. Hiába talál a fordító akár zseniális helyettesítési lehetőséget is valamely forrásnyelvi frazémára a célnyelven, ha ahhoz a célnyelvi olvasóközönség körében egész más konnotációk társulnak. Elrettentő példák sokaságát lehet találni a szakirodalomban az olyan esetek-

re, amikor a nyelvileg pontos fordítás a célnyelvi olvasóközönség körében – az eltérő konnotációk miatt – épp az ellenkező hatást váltja ki.

5. Az *ekvivalencia* fogalmát is árnyaltabbá teheti a frazémák vizsgálata. Más és más módon jelenik meg ugyanis az ekvivalencia kategóriája a szó szerinti jelentések és az *idée*-k vonatkozásában. Az autók hátsó ablakára kiragasztott angol *Baby on board* és német *Baby fährt mit* matrica felirata nyelvileg nyilvánvalóan nem ekvivalens egymással (szó szerint nem ugyanazt jelentik), mégis – az *idée* szempontjából nézve, de még pragmatikai megfontolások alapján is – ugyanazt a szituációt fejezik ki, ugyanazt a tényállást írják le, valamiképpen tehát mégiscsak ekvivalensek. Ugyanígy a *Gyakorlata fittyet hányt minden elméletnek* és a *Его житейский опыт восторжествовал над теорией* [‘Élettapasztalata győzedelmeskedett az elmélet fölött’] mondatok sem nyelvileg, hanem az általuk kifejezett szituáció, a mögöttük meghúzódó *idée* szempontjából tekinthetők ekvivalensnek. Ebből kitűnik, hogy az *ekvivalencia* hihetetlenül bonyolult kategóriáját a fordítástudománynak nem kellene elvetnie és más, hasonlóan zavaros, homályos és definiálhatatlan kategóriákkal helyettesítenie (olyanokkal, mint az *adequacy*, az *accuracy*, az *acceptability* vagy az *appropriacy* stb.), hanem az eddiginél sokkal árnyaltabban, sokoldalúbban – nem a nyelv [*langue*], hanem inkább a szövegek [*discours*] felől – kellene megközelítenie.

Források

- Balzac, H. 1958. *Illusions perdues*. Paris. Éditions Garnier Frères.
- Balzac, H. 1963. *Elveszett illúziók*. Benedek Marcell fordítása. In: Emberi színjáték IV. Budapest. Magyar Helikon.
- Balzac, H. 1971. *Lost Illusions*. Translated by Herbert J. Hunt. London. Penguin Books.
- Balzac, H. 1999. *Illusioni perdute*. Traduzione di Pierfranco Minsenti. Roma. Edizioni Frassinelli.
- Balzac, H. 1920. *Verlorene Illusionen*. Deutsch von Hedwig Lachmann. Leipzig. Insel-Verlag.
- Balzac, H. 1953. *Verlorene Illusionen*. Deutsch von Otto Flake. 3. Auflage. Berlin. Rütten & Loening.
- Balzac, H. 1976. *Verlorene Illusionen*. Übersetzt von Udo Wolf. 6. Auflage. Berlin und Weimar. Aufbau-Verlag.
- Balzac, H. 2004. *Verloren illusies*. Vertaald door Jan Versteeg. Amsterdam. Uitgeverij G. A. van Oorschot.
- Бальзак, Оноре де 1989: *Утраченные иллюзии*. Перевод Н. Яковлевой. Баку. Язычы.
- Balzac, H. 1992. *Iluzii pierdute*. In românește de Dinu Albulescu. Craiova. Editura Apollo – Editura Oltenia.

Felhasznált irodalom

- Bárdosi V. 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Gehlen, A. 1976. *Az ember természete és helye a világban*. Kis János fordítása. Budapest. Gondolat.
- Gramsci, A. 1970. *Filozófiai írások*. Rozsnyai Ervin fordítása. Budapest. Kossuth Könyvkiadó.
- Ivir, V. 1981. Formal Correspondance vs. Translation Equivalence Revisited. In: Even-Zohar, I. & Toury, G. [eds.]: *Theory of Translation and Intercultural Relations*. Tel Aviv. The Porter Institute for Poetics and Semiotics. 51–59.
- Klaudy K. 2007. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. In: *Nyelv és fordítás*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 69–79.
- Ricœur, P. 2004. *Sur la traduction*. Paris. Bayard.
- Schlanger, J. 1996. *Un art, des idées*. Paris. L’Harmattan.
- Szathmári I. 2004. *Stilisztikai lexikon*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.

Az álom frazeológiája

BALÁZS GÉZA

egyetemi tanár, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest –
Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad

Abstract: Several Hungarian proverbs and sayings preserve folk (naïve) knowledge about dreams. The present study reveals the coded folk knowledge about dreams – on the basis of Hungarian phrase – books, from anthropological – linguistic point of view in Hungarian phraseology. In the summary the author states the following about dreams: light sleep; specific dream logic; dream periods the meaning of dreams; the message of dreams, etc.

Keywords: anthropological linguistics, dream in Hungarian phraseology, the notion of sleep/dream.

1. Álomkutatás: pszichológia, kognitív és antropológiai nyelvészet

A tudományos álomkutatás a pszichológiában számos nyelvi-nyelvészeti analógiával indult (vö. pl. Balázs 2011, 2012, 2013). A nyelvészek a későbbiekben nem foglalkoztak az álmok kutatásával. Az álomkutatásba a nyelvészeti nézőpontot elsősorban az antropológiai nyelvészet, a szemiotika, a pragmatika és a kognitív nyelvészet hozza/hozhatja be. Az antropológiai nyelvészet elsősorban az álomnyelv-kultúra (etnikum) kapcsolatát, valamint az álmokról alkotott népi képzeletet vizsgálhatja. Fontos területe lehet a népi (naiv) álomfejtés is. Ezen a téren érintkezik a kognitív nyelvészettel, amely a „világ nyelvi képe” koncepció kapcsán lehet érdekelt az álomról alkotott emberi képzetekben. Kövecses Zoltán (2005: 73) a fogalmi metaforák nyelven kívüli megvalósulása kapcsán a művészetek, reklámok, szimbólumok, mítoszok, a történelem „értelmezése” mellett külön is megemlíti az álomértelmezéseket. Példaként a Teremtés könyvéből a fáraó álmát idézi, majd az álom értelmezését. Összegzése: „az álomértelmezések nagy része gyakori, hétköznapi metaforán alapszik. Más szóval, az álmok a metaforák különféle kombinációit jelentik meg.”

Az álomértelmezéssel a naiv emberismeret (naiv pszichológia) is előszeretettel foglalkozik. Pléh Csaba (2008, 17) szerint az ember folyamatosan kutatja a másik embert, annak vágyait, vélekedéseit, s zavar támad, ha például „nem tudjuk saját álmainkat értelmezni”, mert hinni akarjuk, hogy „álmaink valami fontos dologra utalnak saját múltunkból, vagy valamilyen üzenetet tartalmaznak a jövőnkre nézve”. Pléh Csaba (2010: 101–102) egy másik írásában (egy szólástár ismertetésében) a kutatás oldaláról is megfogalmazza gondolatát: „A pszichológus számára fontos a szólások „életbölcsség” oldala is. A mai pszichológia nem lenézi, hanem értelmezi azt a naiv (éppenséggel népinek is nevezhető), köznapi pszichológiát, mellyel élve próbálunk eligazodni mindennapjaink emberi kavalkádjában. Bár nem vagyunk naivak, tudjuk, hogy *nem mind arany, ami fénylik*, mégis maga ez az életbölcsség adja azt a keretet, melyben mai elemzőbb „tudományos” emberismeretünket el tudjuk helyezni.”

Izgalmas feladat lenne az egyes népek álomfrazémiáinak összevetése. Jelen tanulmány elsősorban antropológiai nyelvészeti nézőpontból a magyar frazeológiában az álomról kódolt (naiv) népi tudást (világképet) tárja fel.

2. Álomfrazémák

Számos magyar szólás és közmondás őrzi népi (naiv) tudást az álomról. A példák Bárdosi Vilmos (2009: 51–52) szólásgyűjteményéből valók (néhol egy-egy kiegészítés a saját példám). A szólások, közmondások után megadom azok jelentését (értelmezését), majd pedig szögletes zárójelben a bennük lévő, álomra utaló népi tapasztalatot (véleményt).

2.1. *álmodik*

Álmodik a nyomor = megvalósíthatatlan tervek; ez csak ábrándozás [éberálom, fantáziálás]

álmodni sem mer valamiről = gondolni sem mer rá, mert lehetetlennek véli [sajátos álomlogika; az álmokban mintha lehetséges lenne lehetetlen dolgokra gondolni]

aranyhegyekről álmodik = a valóságtól távol lévő tervek, remények foglalkoztatják [álomlogika; éberálom]

Arról ne is álmodj! = leintés, lebeszélés, elutasítás kifejezése [álomlogika; a valóságban nincs olyan, mint az álomban] I. még: *Ne is álmodj róla!*

Bikával álmodsz! = gyerekek mondják, ha nagyon sokat eszik vacsorára: nyugtalanul fogsz aludni, rosszakat fogsz álmodni [népi tapasztalat az étkezés az alvás/álmodás kapcsolatáról]

ébren álmodik (monofrazémaként: éberálom) = csodálatos, hihetetlen dolgokat él át [nem álmodik, de olyan, mintha álmodna]

Éhes disznó makkal álmodik = mindenkit az foglalkoztat leginkább, amire vágyik [éberálom; fantázia]

Ne is álmodj róla! = vö. *Arról ne is álmodj!*

nem is álmodik valamiről = gondolni sem mer valamire, mert lehetetlennek véli [az álomlogika más, az álomban elvileg a lehetetlen is lehetséges]

2.2. *álom*

álmában is elmond (tud) valamit = olyan jól tud valamit, hogy szinte öntudatlanul, gépiesen is elmondja [az álomban öntudatlan, gépies működés van]

(*még*) *álmában is hazudik* = egyetlen szavát sem lehet elhinni [ez a szólás mintha arra utalna, hogy az álom annyira öntudatlan működés, hogy a kontroll kikapcsol – de bizonyos „alávaló” emberek még akkor is képesek kontroll alatt tartani magukat, pl. képesek hazudni. Ez a szólás voltaképpen a mai „tudatos álom” koncepciót is megelőzi. A „tudatos álom” koncepció szerint tanulható az álmok irányítása, az álmok tematikája, pl. „visszaalvás” esetén folytatható a megszakított álom]

álmában sem gondolta (hitte, képzelte volna, hogy...) = egyáltalán nem hitte, képzelte volna [álomlogika; az álomban szabad a képzelet]

álmában sem jut eszébe = soha nem jut eszébe [álomlogika; az álomban szababban, kötetlenebbül gondolkodunk, asszociálunk]

álmából felébresztve is elmond (tud) valamit = olyan jól tud valamit, hogy szinte öntudatlanul, gépiesen is elmondja [az álomban más állapotban van az agy; felébresztéskor „vissza kell állnia”, de a mélyen bevéssett ismeret akkor is könnyen előhívható – jellegzetes pedagógiai mondás: Ezt még álmából fölébresztve is rögtön el kell tudni mondani.]

álmai asszonya (lovagja) = vágyott, ideális nő (férfi) [fantázia; az álomban megfogalmazott, megjelenő vágy; vágyálom, vagy elképzelt álom: éberálom]

álmokat sző = nehezen megvalósítható, irreális tervek foglalkoztatják [álomlogika; más az álomlogika]

(Még) álomban se jöjjön elő = kellemetlenség kifejezése: még rágondolni is rossz [az álomfázisban, a tudatalattiban se jelenjen meg; az álom nem valóság, de van, ami ott sem kívánatos]

álmok birodalma = a fantázia világa [nem valóságos, fiktív, vágyott világ]

álmos állapot = az alvást megelőző, aludni vágyó, alvást bevezető állapot [az álom élettani tapasztalata; elalvás előtti állapot]

álmot fejt = babonásan kutatja az alvás közben látottak jelentését, és belőlük jósol [az álmoknak jelentésük van, lásd később: *álmot hüvelyez*]

álmot lát = álmodik [az álom kép, képsorozat]

álom nehezedik (jön, száll le) a szemére = elálmosodik és elalszik [az alvás élettani tapasztalatának megfogalmazása; az álom érkezik, leszáll, nehéz]

álomba esik (zuhan) = bizonyos körülmények hatására elalszik [az alvás élettani tapasztalata; esés, zuhanás]

álomba illő = meseszerű, alig elképzelhető személy, dolog, jelenség [más az álomlogika; vágyálom vagy éberálom]

álomba merül = elalszik, a mély alvás állapotában van [az álom élettani tapasztalata; merülés; népi hiedelem: aki alszik, azt a lelke elhagyja, kvázi meghal¹]

álomba ringat valakit = a) csitítgatva, énekelve elaltat valakit, b) olyan hatással van valaki/valami valakire, hogy elalszik tőle [az alvás élettani tapasztalata; megnyugvás, elalvás]

álomba(n) ringatja magát = hasztalanul reménykedik valamiben [irreális vágy, éberálom]

álomba sírja magát = (kisgyerek) addig sír(dolgál), amíg el nem alszik [az alvás élettani tapasztalata; sírás hatására megnyugvás, elpihenés]

álomba (álomra) szenderedik = elalszik [könnyű álomban, félálomban pihen; a szenderedik ige különössége, hogy csak két esetben használható: álomba szende-

¹ Ezért búcsúzunk el egymástól akkor is, amikor egymás mellett alszunk (Jó éjt), és ezért köszönünk reggel egymásnak (Jó reggelt).

redik és jobblétre szenderedik = meghal; a szóhasználat arra utal, hogy a két „szenderedés” rokon jelenség, aki elalszik, a halálhoz hasonló állapotba kerül; további grammatikai árulkodó jelzés a szenderedik álomba/álomra – külső és belső határozóraggal való felcserélhetősége]

álomra hajtja a fejét = lefekszik, aludni készül [az elalvás gyakori élettani tapasztalata: az alvás a fej lehajtásával, megtámasztásával jár együtt]

az álmok világába tartozik (csak az álmok világában van ilyesmi) = csak képzeletben létezik valami [álmologika; éberálom]

az álmok világában él (álmovilágban él) = ábrándozik, az élet valóságától elrugaszkodik [éberálom; az éberálom logikája más, hasonló a vágyálmokhoz]

az igazak álmát alussza = nyugodt, tiszta lelkiismerettel, mélyen alszik [alvásperiódus, mély, nyugodt álom]

csak álom = elérhetetlen dolog [vágy, éberálom]

Csipkerózsika-álmát aludja = mélyen és hosszan alszik [alvásperiódus; mély, nehezen felébreszthető alvásállapot]

elfog az álom = elalszik [az elalvás élettani tapasztalata; mintha erőszakosan elfogná, megragadná az embert]

elillanó álom = felébredéskor gyorsan eltűnő álom [álmotípus; gyorsan elfelejtődő álom; általános tapasztalat, hogy az álmotörténetet a memória csak ritkán őrzi meg]

elkerüli az álom a szemét = nem tud (el)aludni, mert valami erősen foglalkoztatja [az alvás, alvási nehézség élettani tapasztalata]

ellopja az álmát = (kudarc, rossz hír stb.) nyugtalan éjszakát okoz valakinek [az alvás élettani tapasztalata; zaklatottság álmatlanságot eredményez]

elnyom az álom = elalszik [az alvás élettani tapasztalata; a fáradtság elnyomja az embert, ránehezedik az emberre]

felriad az álmából = (külső hatásra) hirtelen felébred, föleszmél [az alvás élettani tapasztalata; külső hatásra való felébredés]

hiú álom = megalapozatlan elképzelés, illúzió [vágy, éberálom]

Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát = mindenki olyan eredményt várhat, amilyent munkájával kiérdemel, ahogyan a dolgait intézi [az alvás élettani tapasztalata; a nyugodt alvás előfeltétele]

kimegy az álom a szeméből valakinek = elmúlik az álomossága, nem tud (tovább) aludni [az alvás élettani tapasztalata; az álmos, alvás előtti állapot el tud múlni; e felfogás szerint az álom mozog, „közlekedik”; a „mozgó/közlekedő” álom koncepció más szólásokban is felbukkan: *elkerüli az álom, Ne vidd el az álmomat*]

kiveri az álmot a szeméből valakinek = felébreszt és ébren tart valakit valaki vagy valami [az alvás élettani tapasztalata; felébresztés és ébren tartás]

könnyű álom = rövid ideig tartó, nem mély álom [alvás- és álmoperiódus, vö. a népszerű slágerrel: „Könnyű álmot hozzon az éj...]

olyan szép, mint egy álom = a) nagyon szép, b) csodálatos, káprázatos [más az álomlogika; az álomban nagyon szép, káprázatos, fantasztikus dolgoknak történhetnek meg, olyanok, amilyenek a valóságban nem]

nehéz álom = súlyos, nyomasztó gondolatokat tartalmazó álom [álomtípus]

Ne vidd (vigye) el az álmodat! = vendég marasztalásának kifejezése: maradj(on) egy kicsit! [az alvás élettani tapasztalata; az elalvás állapota megszüntethető; népi hiedelem: az alvás/álom más által elvihető]

nem jön álom a szemére = nem tud elaludni [az alvás élettani tapasztalata; álmatlanság]

örök álmát alussza = (eufemizmus) meghalt, halott [az álom hasonlatos a halálhoz]

örök álomba merül = (eufemizmus) meghal [az örök álom egyenlő a halállal]

örök álomra hunyja le a szemét = (eufemizmus) meghal [az örök álom egyenlő a halállal]

rájön (ránehezedik) az álom a szemére = elálmosodik, elalszik [az alvás élettani tapasztalata; az elalvás állapota mint nyomás a szemén]

rossz álom = olyan rossz emlék, amelyet jobb gyorsan elfelejteni [éberálom; vannak rossz, felzaklató álmok]

szertefoszlik az álma = valamilyen váratlan, nem kívánt esemény, körülmény miatt kénytelen lemondani a vágyairól [éberálom; fantázia, vágy]

O. Nagy Gábornál (1982: 42–43.) további – régies - frazémákat találunk:

Álmában beszél = badarságokat hord össze [népi megfigyelés az álmában beszélő emberről]

Elfelejtette, mint a tegnapi álmot = teljesen kiment az eszéből [az a megfigyelés, hogy a legtöbb álom hamar elillan, nem emlékezünk rá]

Álomban, szerelemben nincs lehetetlenség = a szerelmes ember éppoly meglepő tettekre képes, mint amilyen valószínűtlenek olykor az álmaink [más az álom logikája, hasonlít a szerelem logikájához]

Három úzi ki az álmot az ember szeméből: a szükség, az adósság és a pör = az álmatlanságot leggyakrabban az anyagi gondok, az adósság és a peres ügyek okozák

Álomszakasztással ('álmatlansággal') jár a tisztviselés = a felelősségteljes állás, beosztás sok gonddal, álmatlansággal jár.

2.3. álmot fejt, álmot hüvelyez

A ma is használatos *álmot fejt* (lásd előbb) mellett létezik egy archaikus változat: *álmot hüvelyez*. Ennek alapjelentése (álmot fejt) mellett létezik átvitt jelentése is: badarságot, valótlanúságot beszél. Bárdosi Vilmos (2015: 38.) ezt írja szólásfejtésében: „A mai köznyelvben már ismeretlen szólás eredetileg ‘álmot fejt’ értelemben volt használatos. Ilyen értelemben rögzíti a Czuczor—Fogarasi-szótár (*álmokat hüvelyezni/fejtegetni*), és így használja Kosztolányi Dezső is a Boldog, szomorú dal (1920) című versében: „mint lázbeteg, ki föleszmél, / álmát hüvelyezve, zavartan”.

Mivel pedig az álomhoz és az álomfejtéshez a 'bizonytalanság, a megbízhatatlanság' képzete kapcsolódik, az eredeti szókapcsolat átvitt értelmű használatában olyan szólássá válhatott, amellyel az üres vagy a hazug beszédet jellemezték". O. Nagynál (1982: 43): Nem álmot hüvelyezek, hanem igazat mondok; Maga álmát hüvelyezi.

2.4. *ne vidd/vigye el az álmunkat*

Ma is használatos szólás (pragmatikai helyzetmondattal) vendégek marasztalására: olyan vendég szíves marasztalásának kifejezése, aki siettében le sem akar ülni: maradj(on) még egy kicsit!

(O. Nagy Gábor nyomán) Bárdosi Vilmos (2015: 38.) – kicsit anekdotikus – etimológiája: „A primitív ember úgy gondolta, hogy a tárgyakkal, jelenségekkel lelkük, szellemük van, azok emberi nyelven beszélni is tudó lények. Ezt gondolták az alvásról, az álomról is. Az az elképzelés alakulhatott ki, hogy amikor este lefekszik a család, vendégként megjelenik körülben az álomszellem, aki pihenést, nyugalmat hoz mindenkinek. Ez a szellem ugyanakkor, nem érzékelhető alakban, nappal is az emberek között tartózkodik, és figyel, hogyan bánnak a háziak vendégekkel. Ha azt látja, hogy a látogatókat nem látják szívesen, még csak le sem ültetik őket, ő sem marad meg a háznál, hanem távozik a vendéggel. Ezáltal pedig e babonás hit szerint a vendéglátók éjszakai pihenése is veszélybe kerül.”

Figyelembe vehetők még az álommal kapcsolatos monofrazémák (összetett szavak) is: *álomgyár, álomital, álomittas, álomkép, álomlátás, álomlovag, álomszép, álomúzó, álomvilág, éberálom, félálom, lázáalom*; különösen, ha archaikusak, nyelvjárásiak: *álomésszel* (félálomban), *álomfejjel, álomfüst* (*csípi a szememet = álmos vagyok*), *álomhideg, álomméz, álompipók, álomszesz(szel), álomtarisznya, álomtáska, álomtüske, álomzsák* (ÚMTSZ 1979: 207-208.)

3. Az alvás/álom fogalomkörei

Az alvás fogalomkörére még számos további szólásunk van. A főbb, az „alvás/alszik” fogalomkör alá sorolható további fogalmak: *álomszuszék, altat, elalszik, horkol, szundikál, takarodó*. Néhány, még nem említett szólás és közmondás (Bárdosi 2009. 759–760):

3.1. *alvás, alszik*

a falnak fordul, a fél szemére alszik, mint a nyúl, hasára süt a nap, ágyút süthetnek el a füle mellett, alszik, mint a bunda (medve, mormota, tej), bedobja a hunyót (szunyót), bőrön át néz, éberén alszik, mint a nyúl, elteszi magát holnapra (másnapra), fújja a kását, huny egyet, húzza bőrt, húzza a lóbőrt a fagyon, jó alvókája van, kialudná a törököt a várából (a pityókát a föld alól), lecsukódik a szeme, még csak most fordult a bal (a másik) felére (oldalára), mind a két fülére alszik, Morpheusz karjaiba dől (pihen), nyugalomra hajtja a fejét, szétalussza az agyát, tollasbálba megy, úgy alszik, hogy ágyúkat süthetnek el a füle mellett, úgy alszik,

mint a nyúl, úgy alszik, mint akit agyonütöttek, úgy alszik, mint akit fejbe vertek, úgy horkol, hogy csak úgy reng belé a ház, Fellőtték a pizsamát.

További kapcsolódó fogalmak (Bárdosi 2009: 759):

álmos, álmoság

egy szemernyit (szemhuntyást) sem aludt, elnehezedik a feje, hív az ágy valakit, keresztben áll a szeme, laposakat pislant, lemegy alfába, majd leragad a szeme, nehéz a feje, olyat ásít, hogy majd elnyelt valakit, rájön (ránehezedik) az álom a szemére.

Érdeemes áttekinteni az álom és az álomszuszék szinonimáit is, hiszen ezek is árulkodó nyelvi jelek (Kiss 1998: 20):

álom: *alvás, szendergés, szundítás, szundikálás, bóbiskolás*

álomlátás: *álomkép, álomlátás, látomás, vízió, vágyálom, ábránd, képzelődés, fantázia, káprázat, délibáb, illúzió.*

álomszuszék: *hétalvó², mormota, hétlusta, aluszékony, álomszuszi, álmostáska, álompipők, álomtársisnya, álomszák*

Szólások: *a hét aluvók közül való, jó alvókája van, már a hatodik falut járja a koldus, mikor az ágyából fölkel, tiszteli a hét aluvó szenteket³, alszik, mint a bunda, alszik, mint a tej.*

Összegzés: magyar népi tudás az álomról

A frazeológiában kódolt, megőrzött népi (naiv) tudás az álomról fontos megfigyeléseket, megállapításokat és természetesen hiedelmeket (tévhitet, babonát) tartalmaz. A tudományos megállapítások egy része ezeken alapul. Így lehet 12 pontban összefoglalni a népi tudást az álomról:

(1) Az alvás és az álom fogalma nem válik szét; vagy ugyanaz, vagy egybemosódik: pl. álmos állapot = álom és alvás egy, hiszen nem álomra vágyó, hanem alvásra hangolódó állapot. A tudományos kutatások egy ideje az agy három állapotát különböztetik meg: ébrenlét – alvás – álom.

(2) Az álom jelentheti az éberálmot is, vagyis az ébrenléti állapotban jelentkező (megfigyelhető) fantáziálást: pl. *ébren álmodik, csak álom* (elérhetetlen vágy), *hiú álom* (megalapozatlan vágy, illúzió).

(3) Az alvás élettani tapasztalatainak megfigyelése és nyelvi megfogalmazása: pl. *álomba ringat, Bikával álmodsz!, elragadja az álom, elnyomja az álom, nem jön álom a szemére.*

(4) Az álom öntudatlan (kontrollálatlan) működés: pl. *álmában is elmond (tud), (még) álmában is hazudik, álmában sem gondolta (hitte, képzelte volna, hogy...), álmából felébredtve is elmond (tud) valamit*

² A *hétalvó* és a *hétlusta* kifejezés valószínűleg az 'egy hétig alszik' elképzelésből fakad. A *hétalvó* kifejezésbe belelátni vélem a Teremtés Könyvéből a fáraó álmát: hét kövér tehén jön ki a vízből, őket követi hét ösztönvér tehén; hét gabonafej nő ki a földből, majd hét vékony, száraz gabonafej...

³ *Hét aluvó szent* = hét alvó szent = hétszentség.

(5) Az álmokban sajátos logika (álomlogika, asszociációs működés) figyelhető meg: pl. *az álmok világába tartozik, nem is álmodik valamiről* (az álomban lehetetlen dolgok is lehetségesek, de még erre sem mer gondolni), *álmokat sző, álmában sem jut eszébe*.

(6) Álomperiódusok megkülönböztetése: pl. *mély álmom, igazak álma, Csipkerózsika-álmom*.

(7) Álomtípusok megkülönböztetése: pl. *elillanó álmom, könnyű álmom, nehéz álmom, rossz álmom*.

(8) Az álmatlanság megfogalmazása: pl. *elkerüli az álmom, nem jön álmom a szeméremre*.

(9) Az álommal kapcsolatos népi hiedelmek: pl. elmerülés, kvázi meghalás (a lélek elhagyja a testet), az álmom ellopható, elvihető (*ellopja az álmot, Ne vigye el az álmomat!*), az álom hasonlítható a halálhoz (pl. *örök álmom*).

(10) Az álom eltávolodhat, „közlekedik”: pl. *kimegy az álmom a szeméből*.

(11) Az álomnak jelentése/üzenete van: pl. *álmot fejt, álmot hüvelyez*.

(12) Lehetséges a tudatos álmom: pl. *még álmában is hazudik*.

Felhasznált irodalom

- Balázs G. 2011. Az álmok nyelve. *Napút* 2011/8: 90–96.
- Balázs G. 2012. Az álmok nyelvi képe. In: Bárdosi V. (ed.). *A szótól a szövegig*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 17–24.
- Balázs G. 2013. Álom – emlékezet – identitás. Az onirikus (álombeli) tevékenység szemiotikai megközelítése. In: Pölcz Á. (ed.). *Emlékezet: ünnep – fesztivál*. Budapest. Magyar Szemiotikai Társaság. 45–55.
- Bárdosi V. 2009. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi V. 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Kiss G. főszerk. 1998. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Kövecses Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest. Typotex.
- O. Nagy G. 1982. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest. Gondolat.
- Pléh Cs. 2008. *A pszichológia örök témái. Történeti bevezetés a pszichológiába*. Typotex. Budapest.
- Pléh Cs. 2010. Szemerényi Ágnes. Szólások és közmondások. *Magyar Nyelv* 106. (2015/1. 100–102). Valamint itt is: http://www.c3.hu/~magyarnyelv/10-01/pleh_101.pdf
- ÚMTSZ = *Új magyar tájszótár*. Első kötet. A–D. Főszerkesztő: B. Lőrinczy É. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1979.

Madárnevek a magyar frazeológiában

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

professor emeritus, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék

Резюме: В венгерской фразеологии довольно много места уделяется птицам. В статье мы группируем птицы по социологическому принципу, 1. декоративные птицы, живущие в квартирах людей; 2. птицы живущие в непосредственной близости человека, домашние, съедобные, которые человек специально разводит, 3. дикие птицы, несъедобные, живущие вблизи человека напр. в парках, на полях итд. 4. хищные и нехищные птицы, которые живут в лесах, на полях, вдали от человека. Птицы, которые живут вблизи человека чаще всего вызывают негативное значение, а те которые живут вдали от человека скорее всего – позитвное.

Слова-ключи: птицы, венгерская фразеология, негативное значение, позитивные коннотации.

Az ember az objektív valóságot észlelve, kategorizálja, konceptualizálja és minősíti a benne található objektumokat és jelenségeket. A minősítésnek különféle aspektusai lehetnek: morális, intellektuális, pragmatikai, esztétikai, vallási, igazságossági, vitális vagy hedonista stb. A frazeologizmusok szemantikai struktúrájában az adott nemzetre jellemző antropocentrikus nézőpont tükröződik. Az antropocentrikusságról a frazeologizmusokban szereplő metaforák és összehasonlítások többsége is tanúskodik. A frazeológiában többek között megnyilvánul az élővilágnak, ebben a madárvilágnak is, az ember által történő minősítése is, ami általában pejoratív jellegű. A madárnevek nagyon gazdag és sokszínű képet mutatnak a frazeológiában. Elemzésünkben fontosnak tartjuk a szociológiai jellegű osztályozást, amely figyelembe veszi a madár és az ember között fennálló távolságot. Így a következő madárcsoportok megkülönböztetéséről van szó:

1. az ember közvetlen közelében lévő, lakásban tartott, nem ehető díszmadarak, mint pl.: papagáj, kanári, pinty stb.);
2. megszelídített, házi, tenyésztett, ehető madarak, mint pl.: tyúk, liba, kacs, pulyka stb.;
3. az ember közelében, azaz a parkokban, réteken, földeken élő, nem megszelídített, nem ragadozó vadmadarak, mint pl.: veréb, varjú, galamb, cinke, harkály stb.;
4. vadon élő nem ragadozó és ragadozó madarak, amelyek az erdőkben, mezőkben az embertől nagy távolságban élnek, amelyekkel az ember ritkábban találkozik, és képtelen őket ellenőrzés alatt tartani, mint pl.: a sas, a bagoly, a szajkó, a vércse, a sólyom, a fogoly, a fajdyúk, a túzok, a daru stb.

Az általunk elemzett frazeologizmusok legnagyobb csoportját a tenyésztett (2) és az ember közelében szabadon élő vadmadarak (3) alkotják. A magyar nyelvben több olyan frazeologizmussal is találkozhatunk, amelyekben a *madár* hiperoníma szerepel. Tükröződik benne az, amit az ember a madarokról gondol, hogyan észleli és minősíti azokat. Kiemelésre kerül a madarak repülési képessége és az ezzel kapcsolatos a szabadságuk és a függetlenségük is (pl.: *szabad, mint a madár*;

madártávlatból néz vmit, Jobban szereti a madár szabadságot, mint kalitkában a vendégséget; Madár a repülésre, ember a munkára született; A madár szárnyra kap; Az a madár ugyan ritka, kinek kedves a kalitka; A madár akárhova repül, mindig otthon van stb.), továbbá a gondtalanságuk, semmittevésük (pl.: *kék madár, Él, mint a madár az ágon*) stb. Ezen kívül az ember észreveszi a madarak negatív tulajdonságait is, pl.: *Nem jó madár, mely éjszaka jár; Csúnya madár az, amelyik a saját fészkébe piszkít; Rossz madár az, mely más fészkébe tojik; Rossz madárnak fészke se jó stb.*

A *madár* nevét tartalmazó frazeologizmusok elemzésekor ki kell emelni a madarak népi, köznyelvi kategorizációját is, ahol azok a madarak, amelyek nem tudnak repülni, vagy a repülési képességük korlátozott, mint például a házi, tenyésztett madarak és a struccmadár, általában pejoratív minősítésben részesülnek, azoktól a vadmadaraktól eltérően, amelyek az embertől nagyobb távolságban élnek. Ez azért van így, mert a házi állatok, ebben a madarak is, alá vannak rendelve az embernek, és tőle függenek.

Az általunk elemzett frazeologizmusokban világosan elkülönül a következő három madárkategória: (a) házi, tenyésztett madarak, (b) az ember közelében élő, nem ragadozó vadmadarak, (c) vadon élő nem ragadozó és ragadozó madarak, amelyek az embertől nagyobb távolságban élnek. Nyilvánvaló, hogy a felsorolt kategóriák közötti határok nem élesek, elmosódnak, mivel például a galamb, a kacska, a liba stb. lehetnek egyidejűleg tenyésztett és vadmadarak is ugyanúgy, mint például a pacsirta, a bagoly, a fülemile stb., amelyek egyrészt az ember közelében, másrészt az erdőkben is élhetnek.

Az első (a) csoporthoz tartozó tenyésztett házi madarak nevei (*tyúk/kakas, liba/lúd/gúnár, kacska, pulyka/pulykakakas*), annak ellenére, hogy nagyon kis csoportot alkotnak a többi madárcsoporthoz viszonyítva, igen gyakoriak a frazeológiai kapcsolatokban, amelyekhez az ember általában pejoratív minősítést rendel hozzá. Például:

- butaság, meggondolatlan viselkedés, pl.: *buta liba, Annyit ért valamihez, mint a lúd a zsoldárhoz; Vedel, mint a lúd; Úgy ért hozzá, mint a tyúk az ábécéhez; Annyit esze sincs, mint egy tyúknak; Nagyot hall, mint a tyúk a takarodásban; Mindig karattyol, mint a kotlós tyúk; Nyeli, mint a kacska a nokedlit; Kakas alatt tojást keres stb.*
- a külső kinézet tökéletlensége, nem megfelelő magatartás, pl.: *Olyan, mint a szédült liba; Kóvályog, mint a liba, amelyik bürköt evett; Úgy néz, mint a liba az eperfára; Gágog, mint a lúd; Liba volt, most lúd; Olyan, mint a pulykatojás; Úgy áll a szája, mint a tyúk segge; Járkál, mint a sós seggű tyúk; Ül, mint a beteg liba a tojáson; Úgy szuszog, mint dugott liba stb.*
- kihívó, szokatlan viselkedés, kötekedő jellem, eltúlzott büszkeség, jellemhibák, furcsa szokások, pl.: *Mérges, mint a pulyka/pulykakakas; Ki-ki magának, mint a kislibák; Kivan, mint a liba; Olyan, mint a lúd a hattyúk között; Olyan, mint a szárnyaszegett lúd; Úgy vannak, mint az árva lúdfiák;*

Bús, mint a kotlós tyúk; Olyan, mint a pákosztos gúnár; Álmos, mint a beteg pulyka; Kevély, mint a pulykakakas; A tyúkokkal fekszik; A tyúkokkal kel; Sok tarka tyúkjá van; Hallgat, mint a tyúk a gyomban; Kacsázó járás; Úgy jár, mint a páva; Kevély, mint a páva; Ha a kakas kevély, tűrhető; Én a kakas, kend a tyúk; Két kis kakas összeveszett; Vén kakas, fiatal jérce; A jó kakas ritkán kövér; Egy kakas az egész falu kakasait fellármázza; Kakasokból válnak a kappanak; Amelyik tyúk sokat kárál, keveset tojik stb.

- a pozitív tulajdonságokról csak akkor esik szó, amikor az adott madár valamilyen különleges jeggyel rendelkezik, pl.: *Aranytojást tojó tyúk; Addig kappar a tyúk, míg szemre talál stb.*

Érdeemes figyelni arra is, hogy az elemzett frazeologizmusokban hangsúlyt kap a madarak neme is, ami az ember a hétköznapi, népi világlátásával függ össze.

Azok a frazeologizmusok, amelyek a második (b) csoportba tartozó madarakra vonatkoznak, igen gazdag képet festenek. Ezek a madarak az ember közelében élnek, például a városi parkokban, tereken, utcákon, mezőkön, réteken stb., tehát az embernek van közvetlen lehetősége jól megfigyelni és minősíteni őket. Egyeseket közülük gazdag kultúrkonnotációk jellemzik, mint például a *gólya*, amely úgy jelenik meg, mint a gyerekeket hozó madár, a *fecske*, mint a tavasz, illetve az eső előhírnöke, vagy a *galamb*, mint a béke jelképe.

- A frazeológiában pozitív minősítésűek az olyan madárnevek, mint például: a *gólya*, *fecske*, *galamb*, *gerlice*, *hattyú* (*Hisz a gólyában; Meghozta a gólya; Gólyát látok; Elmennek a fecskék, itthon maradnak a verebek; Sok fecske ősz jele; Fecskefészkek körül legtöbb a szó; Turbékolnak, mint két galamb; Galamb posta; Fehér, mint a hattyú; Nem fehér hattyú az, kinek tarka tolla; Úgy szereti, mint a gerlice a párját stb.*).

Az ehhez a csoportba tartozó frazeologizmusok nagy többsége pejoratív minősítésről tájékoztat. Itt elsősorban az olyan madárnevekről van szó, mint például: a *varjú*, *veréb*, *szarka*, *holló*, *csóka*, *szajkó*. Segítségükkel megbélyegezzük az olyan emberi hiányosságokat és jelenségeket, amelyeket helytelennek tartunk. Például:

- lármás viselkedés, az éles, irritáló hangok (pl.: *Krákog, mint a varjú; Úgy krákok a varjú, mint az anya; Károgó varjú; A varjú a tölgyfán őnéki krákokott; Károg a holló; Csörög a szarka; Vizzog a sas; A szajkó rikácsol stb.*);
- butaság (pl.: *Néz, mint a varjú az üres koncba; Még verebet se tud sodrani stb.*);
- irracionális cselekvés (pl.: *Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka stb.*);
- szokatlan viselkedés (pl.: *Ugrál, mint a szarka*);
- a külső kinézet tökéletlensége, szokatlansága, rossz szokások (pl.: *Olyan a feje, mint a szarkafészkek; Mintha varjút nyelt volna; Tarka, mint a szarka; Verebet fog az orra alatt; Csacsog, mint a szajkó; Mindig azt szajkózza; Fekete, mint a csóka; Sipitanak, mint az éhes fecskefiák stb.*);
- jellemhibák (pl.: *Verebet patkol; Gyanakszik, mint a varjú; Varjún varjat fog; Lop, mint a szarka; Holló nem mossa el a feketéjét; Holló fészken hattyút ke-*

res; Rossz hollónak rossz tojása; Fekete hollónak fekete a tojása; A varjú se krákog utána;

- kivételesség, eredetiség (pl.: *Ritka, mint a fehér holló; Ki hitte volna, hogy varjúnak is sólyom fia legyen; Csókának is sok volna; Ritka, mint a kakukk a mezőn;*)
- rámutatás a pozitív tulajdonságokra (pl.: *Varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét; Holló hollónak nem vájja ki a szemét; Csóka csókának nem vájja ki a szemét; Addig jár az ember a varjúk közé, hogy végre megtanul károgni; Sok varjú ludat győz; Ha szarkák közt lakunk, ugrálni kell);*
- kis, jelentéktelen mennyiség (pl.: *Annyit eszik, iszik, mint a veréb; Többet ivott, mint a veréb szokott stb.);*
- rámutatás a lelki, a szociális és a fizikai állapotra (pl.: *Árva, mint gerlice; Szelíd, mint a gerlice; Bús (búsul), mint a(z árva) gerlice; Mint a veréb, oly szegény; Varjúnak varjú a fia; Kövér, mint a töltött galamb; A varjú is neki krákog; Koppan a szeme, mint a kálvinista varjúnak; Emlegetik a verebek; Emlegetnek a szarkák a réten, hogy mikor mégy már fáért stb.).*

A vadon élő nem ragadozó és ragadozó madarak (c), amelyek az embertől nagyobb távolságban élnek, az esetek nagy többségében pozitív minősítéssel bírnak. Erről elsősorban azok a frazeologizmusok tanúskodnak, amelyek a nagyméretű madarokról szólnak: (pl.: *Olyan szeme van, mint a sasnak; Többet ér a vén sas az ifjú bagolynál; Sas nem fogdos legyet; Sasnak sas a fia; A sas nem kapkod a legyek után; Bagoly a képe, de sólyom a szeme; A bagolynak is a maga fia a legszebb; Bagoly is bíró a barlangjában stb.).*

A pozitív minősítés mellett a szóban forgó madarokat negatív konnotációk is jellemzik egyes tulajdonságaik miatt (Pl.: *Ha sast látja lelapul a tyúk; Olyan, mint akit a sasok téptek meg; Leccsap valamire a vércse; Bagoly mondja a verébnek, hogy nagyfejű, stb.).*

Negatív minősítésű a *daru*, a *kakukk* is (pl.: *Görbén hordja a nyakát, mint a daru; Kiabál, mint a daru; Tekereg, mint ősszel a daru; Más fészkében költ, mint a kakukk; Kilenc kakukkszóig tartott; Sokszor hallott már kakukkszót; Háládatlan kakukk; Kakukktojás stb.).*

Az öröm, a boldogság, és a siker a fülemülével és a pacsirtával asszociálódnak (Pl.: *Énekel, mint a fülemüle; Énekel, mint a pacsirta; Örül a fülemüle, ha hangya-tojást lát stb.),* a nagy érzelmek pedig a fajdyúkkal (Pl.: *Süket, mint a fajdkakas).*

A lakásban tartott egzotikus és díszmadarak viselkedési tulajdonságai szintén tükröződnek a frazeológiai kapcsolatokban, bár, hozzá kell tennünk azt is, hogy nagyon korlátozott mértékben. Például: *Olyan, mint a papagáj; Éneklő kanárik; Olyan, mint a pinty stb.* Valószínűleg ez azért van így, mert az ember nem ismeri közelebbről ezeket a madarokat, bár egyeseket közülük tenyésztet is. Ez a megjegyzés a struccmadarra is vonatkozik, amelynek az ember gyávaságot tulajdonít (*Úgy tesz v. a homokba dugja a fejét, mint a strucc; Struccpolitikát folytat).*

A madárnevet tartalmazó frazeológiai kapcsolatok, annak ellenére, hogy a nyelvben hosszú tradícióval rendelkeznek, manapság nem örvendenek nagy népszerűségnek, ismeretségnek és gyakoriságnak sem. Erről tanúskodnak az erre vonatkozó elég szerény internetes és szótári adatok is. Sok frazeologizmus feledésbe megy, vagy csak a régebbi nyelvi rétegben található meg (pl.: *Mindig (úgy) jár a szája, mint a kacsá farka; Én a kakás, kend a tyúk; Csak szeménten vitéz, mint a kakas; Köszönjete, ludak, én is asszony vagyok; Olyan, mint a szárnyaszegett lúd stb.*). A nyelvi változásokban észrevehető az ember távolodása a természet világtól, különösen az ember egyre gyengülő kapcsolata a vad természettel, ami kétségkívül a mai civilizáció eredménye.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi V. (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi V. 2008. Les figés du français : héritage classique et renouvellement. In: María Álvarez de la Granja (ed.) *Lenguaje figurado y motivación. Una perspectiva desde la fraseología*. (Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und interkulturellen Kommunikation, Band 41). Frankfurt am Main. Peter Lang. 2008. 81–96.
- Biró I. & Schlandt H. 1937. *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye*. Budapest. Kilián.
- Dziewońska-Kiss, D. 2010. Állatnevek és állati testrészek a lengyel és magyar nyelvi minősítésben. In: Bárdosi Vilmos (szerk.). *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 69–76.
- Dziewońska-Kiss, D. 2011. Néhány megjegyzés a frazeológia szerepéről a világ nyelvi képének rekonstruálásában (magyar és lengyel anyag alapján). In: Bárdosi V. (szerk.). *Tegnap filológiánk mai szemmel*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 71–77.
- Kiss G. (főszerk.) 2001. *Magyar szókincstár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Lewicki, A. M. & Pajdzińska A. & Rejadowa, B. 1987. *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Margalits E. 1990. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- O. Nagy G. 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Budapest. Gondolat.
- Póra F. 1991. *Magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve*. Budapest. Gondolat.

A frazéma mint kontaktusjelenség

BENŐ ATTILA

habilitált egyetemi docens, BTE BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

Abstract: Explaining the origin of idioms, idiomatic expressions and proverbs, sometimes we need to refer to language contacts, since their formation is connected to lexical borrowings. The author describes the ways of direct and indirect lexical influence in the process of borrowing and loanshift of idiomatic expressions and proverbs in Hungarian. It is also analysed the present-day processes in the formation of idioms in the context of bilingualism and multilingualism.

Keywords: idiomatic expressions, proverb, borrowing, loanshift, hibrid structure.

1. Bevezetés

Ismert, hogy az eredet szempontjából a nyelvek frazémaállományának egy része nyelvi, kulturális hatással magyarázható. Az európai nyelvekben például kimutatható a keresztény hagyományból, a Bibliából származó frazémák rétege, valamint az antik görög és latin műveltségre visszavezethető állandósult kifejezések jelenléte. Ezeknek az állandósult nyelvi szerkezeteknek a korábbi századokban való elterjedése a klasszikus nyelvek ismeretével, a két-, illetve a többnyelvűséggel, valamint az európai kultúrában nagy hagyománnyal rendelkező fordítási gyakorlattal magyarázható. Így bizonyos értelemben a más nyelvekből eredeteztethető frazémák vizsgálhatók a lexikai kontaktusjelenségek ismert kategóriái szerint. Előadásomban a nyelvünkben használatos, kölcsönzéssel magyarázható állandósult kifejezések kontaktológiai tipologizálást kívánom ismertetni. Lexikográfiai forrásaim: O. Nagy Gábor (1988), Forgács Tamás (2004) és Bárdosi Vilmos (2015) frazémaszótára, T. Litovkina Anna (2005) közmondásszótára, valamint Tóth Béla (1906) szállóigékről szóló „lexikona” és Tótfalusi István *Idegen idézetek szótára* (2002). Ugyanakkor bizonyos etimológiai információk ellenőrzése céljából Zaicz Gábor (2006) etimológiai szótárát és Tótfalusi (2008) *Idegenszó-tárát* is felhasználtam.

2. Kölcsönzési módok

Az egyszerű és összetett szavak, valamint a szó szerkezetek kölcsönzését abból a szempontból lehet osztályozni, hogy milyen módon valósul meg az átvétel. Ha egy más nyelvi elem egyszerű átvételéről van szó, akkor *közvetlen (direkt) kölcsönzésről* beszélünk (Lanstyák 2000, 2006; Benő 2008, 2014). A direkt kölcsönzés a jelkölcsönzés tipikus esete; tulajdonképpen szókölcönzésnek is tekinthető. Ennek eredményeként egy új morféma értékű hangtest kerül át valamilyen nyelvváltozatba, ezért *morfémikus átvételnek* is nevezhető (Kontra 1981: 14).

A kölcsönzésnek van olyan módja is, amelynek következményeként nem jelenik meg egy újabb lexikai vagy morfológiai értékű hangsor az átvevő nyelvben, csupán valamilyen idegen mintára történő lexikai jelentésmódosulást vagy új szó szerkeze-

tek kialakulását tapasztaljuk. Az ilyen kontaktológiai jelenségeket *közvetett (indirekt) kölcsönzésnek* nevezzük (Kontra 1981: 15; Bartha 1993: 28–29; Lanstyák 2006).

Külön kategóriaként tartandó számon a *hibridkölcsönzés*, amelyben a közvetett és a közvetlen nyelvi hatás egyaránt érvényesül: egy új hangalak és egy fordításra utaló szóelem együttes előfordulását figyelhetjük meg (Lanstyák 2006, Benő 2008). Nyelvünk történetében a hibridkölcsönzések megjelenése egyáltalán nem új jelenség, hiszen nyelvünkben már az ómagyarkorban alakultak ki ilyen módon összetételek, többek között német és olasz mintára: ném. *galitzen Stein* > m. *gálickő*; ném. *Hofmeister* > m. *hopmester*; ol. *pom granat* > m. *gránátalma* (Zaicz 2006).

Külön kontaktusjelenséggé tartandó számon az aktív kétnyelvűekre jellemző *kódváltás*, mivel ez a beszédsajátosság nem sorolható a hagyományos értelemben vett átvételek kategóriájában, lévén hogy a kódváltásnál általában nincs szó arról, hogy meghonosodna valamilyen nyelvi elem a jelenség érvényesülésekor. Mégis bizonyos ismétlődő, más nyelvből származó mondatok meghonosodhatnak állandósult egységként valamely átvevő nyelvben, de akkor nem kódváltásról, hanem közvetlen kölcsönzésről beszélünk.

Ez a tipológia kiterjeszthető a frazémák kontaktusjelenségeinek vizsgálatára is, és lehetővé teszi, hogy az állandósult szerkezetek eredetét az átvétel módja alapján pontosabban értelmezni tudjuk.

3. Közvetlen átvételek

A frazémák körében a közvetlen átvételek úgy jelennek meg, mint a kódváltásszerű jelhasználat esetei, hiszen ez más nyelvből átvett mondatok, kifejezések, kollokációk szó szerinti idézését jelenti. Az idegen vagy környezeti nyelvből származó direkt kölcsönzéseket az érintett nyelvi egység szerint lehetnek mondat és szó szerkezet (szókapcsolat) szintűek.

3.1. Mondat szintű közvetlen átvételek

A mondatszintű közvetlen átvételek szállóigéket, közmondásokat, helyzetmondásokat, jelmondatokat foglalnak magukba.

A *szállóigék*, mint ismert, olyan közmondásszerű bölcs mondások, amelyeknek szerzőjét ismerjük. Ilyenek például a következő latin eredetű idézet funkciójú mondatok: *Ars longa, vita brevis est* 'A művészet örök, az élet véges' (Hipocrates görögül megfogalmazott, de az európai kultúrában latinul elterjedt mondása); *Omnia vincit Amor* 'Mindent legyőz Ámor (a szerelem)' (Vergilius: Eclogák); *Homo homini lupus* 'Ember embernek a farkasa' (Plautus); *Mens sana in copore sano* 'Ép testben ép lélek' (Juvenalis).

A szállóigék egy része pragmatikai kötöttséget mutat abban az értelemben, hogy erőteljesen kötődik egy bizonyos közlési helyzethez, jellemző rájuk, az „akkor mondják, ha...” használati korlátozás, de nem váltak helyzetmondattá, mivel nem minősíthetők úgy elkoptatottnak, közhely vagy nyelvi klisé jellegűeknek, mint a mindennapi nyelvi közhelyek. Így például a Julius Caesarnak tulajdonított mondás,

Alea iacta est ('A kocka el van vetve') egy olyan helyzetre utal, amelyben már megtörtént a döntő lépés, és az elhatározást nem lehet megmászítani (Bárdosi 2015). Kempis Tamás *De imitatione Cristi* (Krisztus követése), a keresztényirodalom klasszikus művéből származó mondat – *Sic transit gloria mundi* 'Így múlik el a világ dicsősége' – a pápa beiktatási szertartásának része lett, és szorosan kötődik ehhez az ünnepi helyzethez. Archimédesz görög felkiáltását (*Heuréka!* 'Megtaláltam') kimondottan egy olyan konkrét helyzetre utalva szokás használni, amikor valaki váratlanul felismer vagy felfedez valamit. Ezek az adatok tehát azt jelzik, hogy az ismert szerzőre visszavezethető szállóigék egy része helyzetmondatoknak tekinthető, és a szállóige és a helyzetmondat mint frazeológiai kategória ebben a kontaktusjelenségben hasonló módon érvényesül egy idegen nyelvből származó, mondatértékű megnyilatkozás idézéseként.

Ugyanezt a helyzeti kötöttséget látjuk az olyan helyzetmondatokban, amelyeknek szerzője nem ismert, konkrét beszéd- és élethelyzethez kapcsolódik, és hiányzik belőle a szentencia jelleg abban az értelemben, hogy csak egy bizonyos pragmatikai helyzetben használható. Így például a *Lupus in fabula* ('farkas a mesében') latin mondást akkor idézik figyelmeztetőleg, ha váratlanul megjelenik valaki, akiről éppen szó esik a társalgásban (Tótfalusi 2002). A olasz *commedia dell' arte* színészi gyakorlatából származó mondat *Finita la commedia* ('A komédia véget ért') egy helyzet lezárulására, egy esemény befejezésére utal, akárcsak a latin *Acta est fabula* ('A színmű vége'). *Hannibal ante portas* latin eredetű helyzetmondatot akkor szokták mondani, ha valamilyen nagy veszedelem közelít. Olykor az idegen eredetű szólás pragmatikai értéke megváltozik az átvevő nyelvben. Ezt látjuk a *horribile dictu* 'kimondani is szörnyű' kifejezés magyar nyelvi alkalmazásában, mi ugyanis nem a felháborodást, a megdöbbenést fejezzük ki ezzel a szintaktikai szerkezettel, hanem enyhén gúnyos értelemben furcsállkodunk másvalakinek a felháborodásán (Tótfalusi i.m.). Néhány további példa kódváltásszerű idegen nyelvű helyzetmondatokra: *C'est la vie* 'ilyen az élet'; *Life is life* ('az élet az élet: egyszer élünk') *Wie geht's* 'mi újság?', *Kiszi hand* (< ném. *Küss die Hand!*) 'csókolom a kezét'.

A különböző nyelvekből szó szerint átvett közmondások olyan idézett jellegű kódváltásos megnyilatkozásoként hatnak, mint amelyek az aktív kétnyelvűek beszédmódjának természetes és gyakori jelenséggé adódtak. Ilyenek a következő latin, francia vagy olasz eredetű proverbiumok: *Dum spiro, spero* ('Amíg élek remélek'); *Errare humanum est* ('Tévedni emberi dolog'); *Historia est magistra vitae* ('A történelem az élet tanítómestere'); *Iuventus ventus* 'Fiatalság bolondság'; *Noblesse oblige* ('A nemesség kötelez'); *Traduttore – traditore* ('A fordítás árulás': A fordító – ferdítő); *Varietas delectat* ('A változatosság gyönyörködtet'); *Verba volant, scripta manent* 'A szó elszáll, az írás megmarad'.

Az aktív kétnyelvűséghez kötődnek az olyan kódváltásszerű közmondások idézetszerű alkalmazása, amelyek a külső magyar nyelvű régiók beszélőinek nyelvhasználatában jelentkeznek. Ezek gyakran metanyelvi utalás kíséretében használatosak (pl. *ahogy a román [közmondás] mondja; ahogy a szlovák [a szerb] közmon-*

dás mondja) és az idézett államnyelvi közmondás önmagában és fordítás kíséretében egyaránt előfordul:

Meg merem kockáztatni, hogy a hajcsár tanárok azért hajcsárok, mert ahogy a román közmondás mondja: „cei ce aseamănă, se adună” azaz akik hasonlítanak egymásra, összegyűlnek (...).¹

Ahogy a szlovák közmondás is mondja: "Ved este príde na psa mráz..."²

Ekkor azonban már késő, mint a szlovák közmondás mondja: "Chytil som medved'a, ale ma nepustí".³

"Pognutu glavu sablja ne seče" (a lehajtott főt a kard megkíméli) – tartja a szerb közmondás.⁴

Természetesen, az ilyen jellegű, a többség nyelvéből vett idézetszerű mondatok nem tekinthetők meghonosodott kifejezésnek, pusztán mondatszintű kódváltásnak.

Külön frazeológiai kategóriaként kezelendő az olyan mondatértékű állandósult idegen nyelvű megnyilatkozás, amely egy-egy művészi, politikai vagy vallási irányzat, esetleg sportrendezvény „hitvallását”, célját fogalmazza meg röviden, tömören. Ezeket a szintaktikai szintű átvételeket *jelmondat* értékű idézeteknek tekinthetjük: *Altius, citius, fortius* ‘Gyorsabban, magasabbra, erősebben’ (az olimpiai sportjátékok jelszava); *Divide et impera* ‘Oszd meg és uralkodj’ (a nagyhatalmi politika ősi elve); *L’art pour l’art* ‘Művészet a művészetért’ (az öncélú művészet jelmondata); *Liberté, Égalité, Fraternité* ‘Szabadság, egyenlőség, testvériség’ (a francia forradalom, illetve a Francia Köztársaság jelszava); *Memento mori* ‘Emlékezz a halálra’ (a magyar pálos szerzetesek jelmondata); *Omnia ad majorem Dei gloria* ‘Mindent Isten nagyobb dicsőségére’ (A jezsuita rend jelszava); *Ora et labora* ‘Imádkozzál és dolgozzál!’ (A bencés rend középkori eredetű latin jelmondata). Ugyanide sorolható a vitathatóan Galileo Galileinek tulajdonított *Eppur si muove* (‘És mégis mozog [a Föld]’), amely az elfojthatatlan igazság emblémája lett (Tótfalusi 2002).

Szintén külön csoportba sorolhatók az átadó nyelvi szitkozódások, káromkodások, átkok vagy csodálkozást, meglepetést kifejező *emotív frázisok használata*. Az informális chat nyelvben, például, nem ritka az angol *Oh my God* ‘Ó, Istenem’ állandósult kifejezés megjelenése magyar nyelvi társalgásban a csodálkozás vagy a megdöbbenés kifejezésére. Annyira elterjedtnek mondható, hogy betűszóként is előfordul OMG alakban (Veszelszki 2011.) Általában a regionális szintű nyelvi érintkezéseknél megfigyelhető, hogy a környezeti nyelvből szitkozódások, károm-

¹ http://muzsiattila.blogspot.ro/2013_10_30_archive.html – 2015.10.11.

² <http://www.kukac.sk/archivum/viewtopic.php?t=737&sid=17093126c9e9895e0875935123da4323> – 2015.10.11.

³ <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/093schuz/prilohy/priloh02.htm> – 2015.10.11.

⁴ http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2002_02/cikk.php?id=1105 – 2015.10.11.

kodások kerülnek át a kölcsönző nyelvjárási változataiban. Így például az erdélyi magyar nyelvjárásokban lejegyezték a következő, román eredetű, tréfássá szelídült átkokat, káromkodási formulákat vagy motív felkiáltásokat: *bátetye norokul* (< r. *bată te norocul* 'verjen meg a szerencse'), *bátetye szfintu* 'vigyen el a kánya!' (< r. *bată te sfântul* 'verjen meg a szent'); *lá dráku* 'az ördögbe is!' (< r. *la dracu* 'ua'); *vágye minye* 'jaj nekem' (< r. *vai de mine* 'ua.')

(Márton & Péntek & Vő 1977, Benő 2004). Hasonlóképpen a magyarországi németek anyanyelvi megnyilatkozásaikban adatolták a következő magyar eredetű káromkodásokat: *A teremtésit!*; *Az anyád!*; *Az apád!*; *Az árgyéhusát!*; *Fene egye meg!*; *Kutya teremtette!* (Erb 2002).

3.2. Szó szerkezet szintű átvételek

A két szóból álló, szó szerkezet szintű, nem szentencia jellegű átvételek vagy kódváltásszerű idézetek kollokációs természetű szerkezeteknek tekinthetők. Ezek egy része szövegszintű utaló funkciójú, diskurzusjelölő szokványos szerkezet, amint a következő latin, francia és angol átvételű kollokáció ezt szemlélteti: *suma summarum* 'mindent összegezve', *par excellence* 'kiváltképpen, különösképpen', *no comment* 'kommentár, megjegyzés nélkül'. Más részük minősítő jellegű szokványos kifejezés: *advocatus diaboli* 'az ördög ügyvédje', *alma mater* 'iskola, amelyhez személyes viszony köt valakit' (szó szerint: 'tápláló anya'); *ars poetica* 'költői mesterség, költői hitvallás'; *captatio benevolentiae* 'a jóindulat megnyerése', *circulus vitiosus* 'ördögi kör'; *genius loci* 'a hely szelleme, valamely helyhez tartozó hangulat', *perpetuum mobile* 'örökmozgó', *professor emeritus* 'emeritus címmel kitüntetett tanár', *terra incognita* 'ismeretlen föld' stb. A más nyelvekből származó kollokációk nagyrésze természetszerűleg terminus jellegű, egy-egy szakterület jellegzetes kifejezése: *ad acta* 'befejezettnek tekintett ügy'; *commedia dell'arte* '16. századi olasz vígjáték'; *common law* 'angol szokásjog'; *conceptio immaculata* 'szeplőtlen fogantatás'; *con sentimento* 'érzelmesen előadandó zenei részlet'; *corpus delicti* 'bűnjel'; *corpus juris* 'jogszabályok gyűjteménye'; *fixa idea* 'rögeszme'; *tabula rasa* 'tisztá lap'; *homo erectus* 'felegyenesedett, két lábon járó ember', *homo ludens* 'játékos, játszó ember' (Huizinga kifejezése); *persona grata* 'a fogadó állam által elismert diplomáciai képviselő'; *vis maior* 'előre nem látható, kényszerítő körülmény'.

Megfigyelhető, hogy a megnevezés értékű kollokációk egy része különböző ének- és imaszövegek kezdő szavaiként váltak lexikalizálódott egységekké: *de profundis* 'a mélységből' < lat. *De profundis clamavia ad te Domine* 'A mélységből kiáltok hozzád, Uram' (a 130. zsoltár kezdő sora); *pater noster* 'miatyánk: az imádság megnevezése a latin kezdősor alapján' (< lat. *Pater noster, qui es in caelis...*); *te Deum* 'hálaadó istentisztelet' a latin *Te Deum laudeamus...* kezdetű latin hálaadó ének kezdő szavai alapján; *mea culpa* 'az én bűnöm' gyónási kezdőformulaként, illetve a katolikus liturgiából terjedt el (*Mea culpa, mea maxima culpa...*), és később profanizálódott: kisebb hiba, tévedés vagy mulasztás beismerésére is elkez-

ték használni. Ezek a jelenésváltozások, illetve a megnevezéssé vált kétszavas idézetek alkalmazási körének bővülése azt jelzi, hogy a konkrét szövegből kiszakadva, pragmatikai funkcióváltozáson mentek át.

4. Közvetett átvételi módok

A közvetett (indirekt) átvétellel meghonosodott frazéma tükörfordítás eredménye, amelynél kimutatható az átadó nyelvi állandósult szerkezeti minta hatása. Igen sok, jól ismert *szállóige* keletkezett ilyen módon, és igen szerteágazó kulturális és nyelvi hatásra kell utalnunk ezek eredeztetésekor. Az ilyen állandósult mondasok, bár általános érvényűek, eredetüket tekintve erőteljesen kötődnek egy-egy személyiséghez, kulturális, történelmi helyzethez: *A betű megöl, a szellem meg-elevenít* < gör. *gramma apokteinei to de penuma zoopoi nei* (Pál Apostol, 2Kor 3: 6); *A fenségestől a nevetségességig csak egy lépés van* < fr. *Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas* (I. Napoleonnak tulajdonított mondás); *A stílus az ember maga* < fr. *Le style c'est l'homme* (Buffon); *A tudás hatalom* < ang. *Knowledge is power* (Francis Bacon); *De hol van már a tavalyi hó?* < fr. *Mais où sont les neiges d'antan?* (Villon); *Gondolkodom, tehát vagyok* < lat. *cogito ergo sum* (Descartes); *Ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna* < lat. *Si tacuisses, philosophus mansisses* (Boethius); *Minden állat egyenlő, de egyesek egyenlőbbek a többinél* < ang. *All animals are equal, but some animals are more equal than others* (Orwell); *Ne zavarod a köreimet* < lat. *Noli turbare circulos meo* (Archimédesz latinul megőrzött mondása); *Nem látja a fától az erdőt.* ← ném. *den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen* (Cristoph Martin Wieland); *Ó, idők, ó, erkölcsök!* < lat. *O tempora, o mores!* (Cicero); *Színház az egész világ* < ang. *All the world's a stage* (Shakespeare).

Nagyszámban keletkeztek *közmondások* hű (mondhatni „szó szerinti”) fordítással különböző átadó nyelvi hatás alapján: *A hasonló a hasonlóknak örül.* < lat. *Similis simile gaudet*; *A kutya ugat, a karaván halad* < tör. *It ürür, kervan yürür* (Bárdosi 2015); *Ahol fát vágnak, ott hullik a forgács.* < ném. *Wo gehobelt wird, da fallen Späne*; *A sas nem kapkod legyek után.* < lat. *Aquila non captat muscas*; *Az alma nem esik messze a fájától* < lat. *Non procul a proprio stipite [stemmate] poma cadunt* (T. Litovkina 2005); *Borban az igazság* < lat. *In vino veritas*; *Teher alatt nő a pálma* < lat. *Sub pondere crescit palma*. Nagyon elterjedt, több nyelvben kimutatható közmondások esetében az átadó nyelv és az indító nyelv különböző lehet, de némely esetben – a vándorszólásoktól eltérően – valószínűsíthető a közvetlen átadó nyelv. Így például a *Legjobb szakács az éhség* közmondásunk ókori bölcsesség, amely több európai nyelvben is megtalálható, de kultúrtörténeti és történelmi okokból valószínűleg a német *Hunger ist der beste Koch* tükörfordításának tekinthető (Bárdosi i.m.).

Szabad fordítás vagy variációs, adaptációs változás eredményeként rögzült közmondások, szállóigék is utalnak nyelvi és kulturális érintkezésekre. A *Nyomtatónak ne kösd be a száját* közmondásunk bibliai eredetű, amely pontos fordításban így hangzik: *Ne kösd be az ökör száját, amikor nyomtat!* (Mózes V. könyve, 25.

fejezet 4. vers). Az állattal végzet munkálat itt a gabona kiverésére vonatkozik. Mivel a magyarban ezt a mezőgazdasági munkát lóval végezték, és nem ökörrrel, kulturális adaptáción ment át a közmondás. Ugyanilyen pragmatikai módosulással jellemezhető a *Nem egy nap épült Buda vára* közmondásunk, amely egyértelműen a latin *Roma non fuit una die condita* 'Rómát nem egy nap alatt alapították' közmondásra utal (T. Litovkina 2005). Olykor a meghonosodás folyamatában az eredeti frazéma nagyobb mértékű módosuláson megy át, ahogy ezt a *Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát* közmondásunk eredete jelzi. Ez ugyanis a latin *Ut strasti lectum, super hunc sic vade cubatum* 'Amint megvetted az ágyad, erre lépj aludni' közmondással mutat rokonságot (T. Litovkina i.m.). Olykor nagyobb az időbeli és kulturális távolság az átadó nyelv és átvevő nyelv között. A *Senkinek sem repül a sült galamb a szájába* közmondásunk a görög-római mitológia aranykoráról alkotott elképzelését tükrözi képileg (Bárdosi 2015), és inkább ez a szemléletes kép az, ami átvételre kerül, és nem egy teljes mondat tükröztetése történik.

A külső, történelmi régiókban élő, kétnyelvű magyarok beszédében megfigyelhető a valamely többségi nyelvi közmondás alkalmi magyarítása a szó szerinti fordítással:

De ahogy a román közmondás is tartja: Az úr a sáncban is úr.⁵

(...) ahogy a román közmondás tartja: dögöljön meg a szomszéd kecskéje is...⁶

Van egy olyan ukrán közmondás, hogy „ne siess apád előtt a pokolba”, azaz: mindent a maga idejében.⁷

"Nem a reverenda teszi a papot pappá" – így hangzik a szerb közmondás (...)⁸

Figyelve Madarič érveléseinek logikátlanságait és sértettséget tükröző hangvételét, leginkább az a szlovák közmondás jutott eszembe, hogy a „fejen talált lúd is felgágog”.⁹

Bár ezeket a közmondásokat a beszélők nem tartják a magyar nyelvhez tartozónak (ezért nevezik román, ukrán vagy szerb közmondásnak), az ilyen jellegű közmondás-magyarítások idővel akár meg is honosodhatnak egy-egy regionális nyelvváltozatban, és később használatuk földrajzilag kiterjedtebbé válhat.

⁵ www.sepsiszentgyorgy.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=2298&catid=84&Itemid=184 – 2016.10.11.

⁶ http://www.korunk.org/konyvek/letoltkonyvek/Magyarokra_Figyeltek.pdf – 2016.10.11.

⁷ <http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Sprichw%C3%B6rter/Mindennek%20megvan%20a%20maga%20ideje> – 2016.10.11.

⁸ <http://www.delhir.info/cimlap/kiemelt-hirek/39968-2015-05-05-01-28-59> – 2016.10.11.

⁹ http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?n=venci76&pid=74111&blog_cim=Senki%20ne%20csomagolja%20szalv%E9t%E1ba – 2016.10.11.

Tükörfordítással *szóláshasonlatok* is keletkeztek nyelvünkben. *Ritka, mint a fehér holló* állandósult kifejezésünk a latin *corvo rarior albo* szólás tartalmi tükröztetésének eredménye (O. Nagy 1988). A *be van rúgva, mint az ágyú* szóláshasonlatunk a német *Er ist betrunken wie eine Kanone* szóláshasonlat magyarítása. Az *iszik, mint a kefekötő* szokatlan hasonlításra alapuló állandósult kifejezésünk kialakulására szintén a németben találunk magyarázatot. A régi németben és némely mai német nyelvjárásban is a *bürsten* 'kefél' igének 'mulatozik' jelentése is volt, van. Ennek alapján nevezték tréfásan az iszákos embert *Bürstenbinder*-nek, azaz kefekötőnek, és ennek az alapján alakult ki a magyar szólás modellje: *er trinkt wie ein Bürstenbinder* (O. Nagy i.m.). Másrészt vannak olyan szóláshasonlatok, amelyeknek az átadó nyelvi mintája nem határozható meg pontosan, mégis tudjuk, hogy a hasonlat alapjául szolgáló kép erőteljesen kötődik egy indító nyelvhez vagy kultúrához. Így például az *Ártatlan, mint a ma született bárány* a kereszténység egyik alapvető szimbólumával magyarázható: Krisztus tisztaságát, ártatlanságát, szelídségét, a bűnért való áldozat voltát a Biblia gyakran a bárányhoz hasonlítja (Jn. 1, 29, vö. Ézsaiás 53, 3.). Magának a szólásnak nincs szó szerinti megfelelője az ó-héberben vagy az ógörögben, mégis egyértelműen a hasonlat alapjául szolgáló kép és a hozzárendelt minősítés ebből a műveltségkörből származik. Hasonlóképpen a *Sovány, mint a hét szűk esztendő* szóláshasonlatunkban világos az utalás a Mózes I. könyvében szereplő József történetére. E bibliai történet nélkül az analógia alapjául szolgáló kifejezés (*hét szűk esztendő*) nem jöhetett volna létre. Ilyen esetekben nem pusztán nyelvi, hanem kulturális hatással is magyarázható a szóláshasonlat kialakulása.

Hasonlóképpen *szólásmondások* is keletkeztek átadó nyelvi mintára. A *Hoszszabb a péntek, mint a szombat* frazéma szláv eredetű, hiszen a lengyelben, az oroszban és szlovákban megtaláljuk ennek a megfelelőjét (Bárdosi 2015). A szlovák egyenértékű párja (*Dlhši piatok že sobota*) szó szerinti megfelelője a magyar szóláshasonlatnak. A *puding próbája az evés* szólásmondás angol eredetű (< *The proof of the pudding is in the eating*). *Ha kidobják az ajtón, bemegy az ablakon* frazémánk valószínűsíthetően német közvetítéssel került nyelvünkbe fordítás eredményeként (< *Wirfst du ihn zu einer Tür hinaus, kommt er zur anderen herein*) (Bárdosi i.m.).

A szólásmondás keletkezése olykor ténylegesen kapcsolódik a professzionális fordítói tevékenységhez. A *Sok húhó semmiért* szólásmondásunk eredetileg Shakespeare vígjátékának (*Much Ado About Nothing*) magyar címét jelölte Arany László fordításában, majd frazémaként elterjedt annak a helyzetnek a jelölésére, amelyben egy kicsinyes dolgot indokolatlanul felnagyítanak. Hasonló módon vált általánosabb jelentéstartalmú szólássá, valamely kihalófélben levő eszme utolsó képviselőjének megnevezésére az *utolsó mohikán*, amely eredetileg kizárólag James Fenimore Cooper regényének (*The Last of the Mohicans*) magyar címét jelölte Réz Ádám fordításában.

Nyelvünkben viszonylag nagyszámban fordul elő olyan közvetett átvétellel meghonosodott *vándorfrazéma*, amelyeknél a közvetlen átadó nyelv nem határozható meg pontosan, lévén, hogy a környező népek nyelvében is előfordul, sőt egy részük Európa legtöbb nyelvében megtalálható, azaz „páneuropeizmusok”, és eredetetésükkor rendszerint nem adható meg egyetlen átadó nyelv, sőt annak lehetősége sem kizárt, hogy magyarításuk két vagy több nyelv hatására is végbe-mehetett. Ebben a tekintetben a nemzetközi szavakhoz és a vándortükörszavakhoz hasonlíthatnak. A legtöbb európai nyelvben megvan a megfelelője nyelvünk olyan állandósult kifejezéseinek, mint a következők: *az ablakon dobja ki a pénzt; ágyúval lő verébre; előre iszik a medve bőrére; kígyót melenget a keblén, krokodilkönnnyeket hullat; úgy táncol, ahogy fújják* (O. Nagy 1988, Bárdosi 2015).

Regionális kétnyelvűségi helyzetben olyan frazémák is megjelennek közvetett átvétellel, értelmi tükröztetéssel az aktív kétnyelvűek beszédében, amelyeknek az eredete rendszerint nem kétséges. A következő mezőségi nyelvjárásból származó frazémák esetében, például, kimutatható a román nyelvi hatás: *perzsel ahun elmenyen* ‘ellop, amit megfoghat’ (< r. *arde pe unde trece* ‘ua.’), *ügyelj, mert kiveszen az eszedből* ‘vigyázz, mert elcsábít’ (< r. *te scoate din minți* ‘ua.’), *nekem nem csudám* ‘engem nem bosszant’ (< r. *nu mi-e ciudă* ‘ua.’) (Péntek 2001: 33). A vajdasági magyar nyelvváltozatokból is jegyeztek le adatokat szerbből eredő közvetett szóláskölcsönzésre: *elvitte az ördög a tréfát* (< szrb. *vrag je odneo šalu*) (Rajšli 2012: 91); *minden lében fűszer* ‘minden lében kanál’ (< szrb. *u svakoj čorbi mirodija* ‘minden levesben kapor vagy fűszer’); *sózza az agyát* ‘kioktat’ (Papp 2007); *pislog, mint a szarka a déli szélre; aki az ördöggel tököt ültet, a fejéhez verik* ‘ha korpa közé keveredik, megeszik a disznók’ (Papp 2004: 115).

A közvetett nyelvi érintkezések következtében *szóláskontamináció* is létrejöhet olyan módon, hogy két különböző nyelvi, de hasonló jelentéstartalmú és képi szerkezetű szólás keveredik, és ilyen módon a megszokott állandósult kifejezés fogalmi köre módosul. A következő vajdasági adatok szemléltetik ezt a jelenséget: *a fejem tetején jön ki* (‘a könyökömön jön ki’); *hiányzik egy deszkája* (‘hiányzik egy kereké’); *a vastagabb végét húzza* (‘a rövidebbet húzza’) (Papp 2007).

Ugyancsak a közvetett nyelvi hatás körében kell megemlítenünk az olyan *jelmondatok*at, jelszavakat, amelyek szintén fordítással vagy fordítással is elterjedtek nyelvünkben. Ezek egy-egy politikai vagy kulturális irányzat, mozgalom szimbolikus értékű állandósult kifejezéseinek tekinthetők. Ilyenek a következők például a következők: *Szabadság, egyenlőség, testvériség* < fr. *Liberté, Égalité, Fraternité*; *Élni és élni hagyni* < ném. *Leben und leben lassen* (a liberális gazdaságpolitika jelmondata); *Egység a sokféleségben* (Az Európai Unió hivatalos jelmondata; angolul: *Unity in diversity*; németül: *Einheit in Vielfalt*), *Légy résen!* (A cserkészlet nemzetközi jelmondata). Erdélyben a szocialista korszakban az úttörőket *pioníroknak* nevezték, és az ő jelmondatuk volt a *Mindig előre*. Ez a kifejezés a román *Tot înainte* szó szerinti fordítása.

Helyzetmondatok, fatikus nyelvi szerkezetek körében is megnyilvánulhat az közvetett kontaktushatás. Feltehetően angol hatásra a magyar informális nyelvhasználatban terjedőben vannak az olyan jókívánságok alkalmazása, mint az alábbiak: *Szép napot!* (< ang. *Have a nice day!*); *Boldog hétvégét!* (< ang. *Happy weekend!*); *Boldog Bálint napot!* (< ang. *Happy Valentine*); *Boldog Halloweent!* (< ang. *Happy Halloween!*). Erdélyben a fatikus szerkezetekben megnyilvánuló másodnyelvi mintakövetés olykor a köznyelvi normától eltérő szórendben vagy szóhasználatban mutatkozik meg: *Kívánok egy boldog új esztendőt!* (< r. *vă doresc un an nou fericit!*), *Sok egészséget!* (< r. *Multă sănătate!*) (Benő 2014).

Más nyelvi szerkezetek tartalmi tükrözése a szokványos kifejezések sorában is megmutatozik. A következő, különböző nyelvi etimonokra utaló adatsorok szemléltetik ezt a jelenséget: *békaperspektívából szemlél* (< ném. *etw. aus der Froschperspektive betrachten*); *béna kacsa* (< ang. *lame duck*); *fügét mutat* (< ném. *die Feigen zeigen*); *indián nyár* (< ang. *indian summer*); *spiritusz rektor* 'szellemi irányító' (< lat. *spiritus rector*); *színt vall* (< ném. *Farbe bekennen*); *szürke eminenciás* (< fr. *éminence grise*) (Bárdosi 2015).

5. Hibrid szerkezetek kialakulása

A nyelvi kontaktushatások körében külön kategóriaként tartandó számon az az érintkezési mód, amelynek eredményeként *hibrid szerkezetű kifejezések* jönnek létre, olyan állandósult kifejezések, amelyek nyelvileg összetettek, és eredetük az aktív kétnyelvűséghez kötődik. Ilyen például az erdélyi, tréfás jellegű *fele apă, fele víz* 'se ilyen, se olyan' szólás, amely kódváltásra utaló idegen szóalakot tartalmaz (a román *apă* szó jelentése 'víz'). A Vajdaságban ez a szólás *fele voda, fele víz* alakban ismert, és szerb kölcsönszóval használatos (ahol a szerb *voda* szintén vizet jelent) (Papp 2004: 115). Nyelvi vegyes alakúságában ehhez hasonlít a következő vajdasági időjósító kifejezés is: *Amit az Illés nem végzett el, majd elvégzi a Sveti Ilija*. A szólás értelme: Illés napján július 20-án a népi tudat szerint viharos idő szokott lenni, de ha nem így történik, akkor ez tizenhárom nappal később fog bekövetkezni, amikor az ortodox naptár szerint van Illés, vagyis *Sveti Ilija* napja (Papp 2007). A hibrid szerkezetű frazéma olykor kötött formájúvá csiszolódik, rímessé válik: *Csuti, bagi, ne podáj, ha nincs pénzéd, ne ugrálj!* 'Hallgass, Bagi, ne beszélj (povedál), ha szegény vagy, ne hangoskodj'; *Druže Tito, nincsen cipó* (Papp 2007). Ugyanilyen tréfás jellegű, kétnyelvű állandósult hibrid szó szerkezetek a következők: *annó dacumál, annó ejnc*, amely és latin és német eredetű szavak együttes megjelenését mutatja (Tótfalusi 2008).

Újabban az internetes informális chat nyelvben és az SMS-nyelvben megfigyelhetők olyan szóalakok, amelyeknek írásképe és idegenszó-használata ezt a nyelvi összetettséget mutatja: *jó8* 'jó éjt', *jó8vagyat* 'jó étvagyat', *a fészen van* ('a Facebook nevű közösségi oldalon elérhető') (vö. Veszelszki 2012).

6. Összegzés

A nyelvi érintkezés eredményeként létrejött frazémák körében közvetlen (direkt), közvetett (indirekt) átvételű és hibrid szerkezetekhez vezető állandósult szókapcsolatok meghonosodását figyelhetjük meg. A jövevényfrazémák vizsgálatában tekintettel kell lennünk e kölcsönzési módok belső összetettségére, valamint a hagyományos és az újabb keletű nyelvi források sokféleségére, illetve a mai aktív két- és többnyelvűség nyelvhasználati módjaira. A tartalmi tükröztetéssel létrejövő és meghonosuló frazémák tanulmányozására igen alkalmas a külső történelmi régiókban, kisebbségi helyzetben használatos magyar regionális nyelvváltozatok szókinccse.

Felhasznált irodalom

- Bartha Cs. 1993. Megjegyzések a lexikai kölcsönzésről. In: Kozocsa Sándor G. (szerk.) *Emlékkönyv Fábián Pál 70. születésnapjára*. Budapest. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 26–35.
- Bárdosi V. 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Benő A. 2004. *A kölcsönző jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-semanticai kérdései*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Benő A. 2004. 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Kolozsvár. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság.
- Benő A. 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Erb M. 2002. *Akkulturációs folyamatok és interetnikus kapcsolatok a magyarországi németeknél 1945-ig a magyar jövevényyszók tükrében. Kisebbségkutatás 3. sz.*
- Forgács T. 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Kontra M. 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Lanstyák I. 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák I. 2006. *A kölcsönözavak rendszerezéséről*. In: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcönzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony. Kalligram Könyvkiadó. 15–56.
- T. Litovkina, A. 2005. *Magyar közmondások nagyszótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Márton Gy. & Péntek J. & Vőő I. (eds.) 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönzavai*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- O. Nagy G. 1988. *Mi fán terem?* Budapest. Gondolat Könyvkiadó.
- Papp Gy. 2004. *A szólásinterferenciától a szólásvesztésig*. In: P. Lakatos I. & T. Károlyi M. (szerk.) *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 111–117.
- Papp Gy. 2007. *A vajdasági frazeológiai korpusz szerkezeti, adattári vonatkozásai*. In: Papp Richárd (szerk.) *Délvidék/Vajdaság: Társadalomtudományi tanulmányok*. http://adattar.vmmi.org/fejzetek/7/06_papp_gyorgy_a_vajdasagi_frazeologiai_korpusz_szerkezeti_a_dattari_vonatkozasai.pdf

- Péntek J. 2001. *A nyelv ritkuló léggömbje*. Kolozsvár. Komp-Press Korunk Baráti Társaság.
- Rajsló I. 2012. Az írott nyelvi kódváltás kifejezési lehetőségei a vajdasági kultúrtérben. *Létünk*. 2012. 4. sz. 86–95.
- Tóth B. 1906. *Szálló igék lexikona*. Budapest. Franklin-Társulat.
- Tótfalusi I. 2002. *Idegen idézetek szótára*. Budapest. Anno Kiadó.
- Tótfalusi I. 2008. *Idegenszó-tár*. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára. 3. bővített kiadás. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Veszelszki Á. 2012. A digitális kommunikáció szóincse és a netszópályázat. *Anyanyelvpedagógia*. 2. sz. <http://www.anyanyelvpedagogia.hu/cikkek.php?id=324>
- Zaicz G. 2006. *Etimológiai szótár*. Magyar szavak és toldalékok eredete. Budapest. Tinta Könyvkiadó.

Internetes hivatkozások

- http://muzsiattila.blogspot.ro/2013_10_30_archive.html – 2015.10.11.
- <http://www.kukac.sk/archivum/viewtopic.php?t=737&sid=17093126c9e9895e0875935123da4323> – 2015.10.11.
- <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/093schuz/prilohy/priloh02.htm> – 2015.10.11.
- http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2002_02/cikk.php?id=1105 – 2015.10.11.
- www.sepsiszentgyorgy.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=2298&catid=84&Itemid=184 – 2015.10.11.
- http://www.korunk.org/konyvek/letoltkonyvek/Magyarokra_Figyeltek.pdf – 2015.10.11.
- <http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Sprichw%C3%B6rter/Mindennek%20megvan%20a%20maga%20ideje> – 2015.10.11.
- <http://www.delhir.info/cimlap/kiemelt-hirek/39968-2015-05-05-01-28-59> – 2015.10.11.
- http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?n=venci76&pid=74111&blog_cim=Senki%20ne%20csomagolja%20szalv%E9t%E1ba – 2015.10.11.

Gúny és irónia a szlovák–magyar frazeológiai kapcsolatok tükrében

CSÁSZÁRI ÉVA

egyetemi tanársegéd, ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék

Abstract: There is much similarity on the field of Slovak and Hungarian phraseology because of the common past. This study examines the Slovak-Hungarian phraseological relations from the stylistic point of view with special regard to irony. The aim of the stylistic analysis is to explore connotation related to the linguistic means. For the reason of common historical past and similar culture the linguistic picture of the world indicates much similarity in both language communities.

Keywords: Slovak and Hungarian phraseological units, the linguistic image of world, stylistics, irony.

Jelen tanulmány a szlovák-magyar frazeológiai kapcsolatok kontrasztív elemzésén keresztül szeretné röviden bemutatni a két nyelvben rögzült világvégkép stilisztikai aspektusát különös tekintettel az irónia és a gúny stílusjegyeire. A vizsgálat középpontjában tehát azok a frazeológiai kapcsolatok állnak, amelyek az irónia és a gúny stílusárnyalatait viselik, és ahogyan általuk, rajtuk keresztül interpretálódik az objektív valóság.

A szlovák szakirodalomban viszonylag szerény mennyiségű tudományos mű foglalkozik a frazeológiai egységek stílusértékével. Jozef Mlacek a szlovák frazeológia szakértője is csupán vázlatosan érinti a területet és hangsúlyozza, hogy a stilisztikai szempontú klasszifikációnak nincs megfelelően kidolgozott elméleti bázisa, csupán a frazeologizmusok és a szavak stilisztikai tulajdonságainak általános összehasonlításából indulnak ki (Mlacek 1977: 78).

Jozef Mihál stilisztikai szempontból jellegzetes, ill. jellegtelen frazeologizmusokat különböztet meg. A stilisztikai szempontból jellegzetes frazémákat további kategóriákba sorolja, megkülönböztet például expresszív, eufemisztikus, diszfemisztikus, túlzó, ironikus és szarkasztikus frazeológiai egységeket (Mihál 1959). További kérdéseket vet fel a stílusértékkel nem rendelkező, ún. jellegtelen frazeologizmusok azonosítása, ugyanis előfordulásuk elenyészőnek mondható, hiszen a frazémák egyetemes tulajdonsága az expresszivitás. Erős hangulati töltésük, átvitt, képes értelmük miatt sajátos stílusértékkel bírnak, a megnyilatkozásokat pedig meggyőzőbbé, expresszívebbé, érzelmileg színezettebbé teszik (Szikszainé 2007: 247, 275).

Visszatérve Jozef Mlacek elméletéhez, aki egy későbbi munkájában a frazémák stíláriális változatai vizsgálatának is teret adott, úgy véli, stíláriális változatoknak tekinthetők az alakjukban, formájukban eltérő variánsok, mint például az egyes lexikális egységekben megnyilvánuló különbségek, szóképzésbeli különbségek, a morfológiai vagy szintaktikai szerkezetekben előforduló változások a frazeologizmusok összetételében, illetve a teljes eltérések is. Hangsúlyozza azt is, hogy az expresszivitás

mint a frazémák egyetemes tulajdonsága tovább fokozható vagy gyengíthető bizonyos formális változtatások beiktatásával (Mlacek 2007: 125–126).

Sokszor elhangzott már, hogy amikor két nyelvet hasonlítunk össze, tulajdonképpen két kultúrát vetünk össze. Sokrétű kölcsönös kapcsolatok szövik át a kultúra és a nyelv fejlődését és a köztük lévő határok nehezen húzhatók meg (Orgoňová 2011: 63). Különösen igaz ez a szlovák–magyar nyelvi és kulturális kapcsolatokra. A közös múlt kapcsán számos egyezés mutatkozik a frazeológia területén is, amely egyezés az antik és bibliai örökség, a közös keresztény vallási kultúra és a történelmi fejlődés eredménye, de sok hasonlóság tapasztalható az emberek élettapasztalataiból, megfigyeléseiből, mesterségekkel, találmányokkal, sporttal, stb. összefüggő frazeologizmusokban is (Habovštiaková 1996: 145–146).

Hogyan is értelmezhetjük a frazeológiai kapcsolatokat? A frazeologizmusok annak az objektíven létező valóságnak a részei, amelyet az adott kommunikációs közösség szubjektíven megtapasztal. Ezek az állandósult nyelvi egységek nem az egyéni nyelvhasználat szülöttei, hanem a nyelvközösség szókincsét képezik (Szikszainé 2007: 250).

Mielőtt azonban rátérnénk a konkrét példák bemutatására és magyarázatára, essék néhány szó a frazeologizmusok mint kollektíven reprodukált kontextusok (Orgoňová 2011) stílusértékéről.

A stilisztikai elemzés célja, hogy a nyelvi eszközökhöz kapcsolódó konnotációt (másodlagos, átvitt jelentést) feltárja (Dolník 2009). A frazeológiai egységek széles stílusárnyalati skálán mozognak, hangulati, emocionális értékkel telítődnek, többféle stílusárnyalat és érzelmi színezet kifejezésére alkalmasak (tréfás, gúnyos, ironikus, tájnyelvi, népies, szleng, rosszalló, választékos, régies, argó ízű, durva bizalmas stb.) (Szikszainé 2007: 249–252).

Az irónia tulajdonképpen olyan szó- vagy gondolatalakzat, amely udvariatlanságot fejez ki udvarias formában, vagy éppen fordítva; társadalmilag elfogadott módon teszi lehetővé a kellemetlenségek közlését. Stílus eszköze a finom humortól a durva sértésig terjedhet. Eszközei közé tartoznak az expresszív kifejezések, a túlzás, a gyakori képszerűség, az ellentét, az éles megfogalmazások és a tréfás, durva, trágár szavak is (Szathmári 2004: 54–58; Slančová 1996: 79).

Finom irónia és gúny fémjelzi a férfi–nő kapcsolatot a szlovák nyelvben: *V parte anjel, v čepci čert* {pártában angyal, főkéntében ördög}¹. Az eladósrban lévő lány addig angyal, amíg férjhez nem megy. Magyar megfelelője nem ismert.

Durva, trágár stilisztikai minősítést hordoz a rossz asszonyra vonatkozó frazeologizmus: *Kto má mrcha ženu, netreba mu chrenu* {akinek dög asszonya van, nem kell annak torma}. *Ritka madár a jó asszony* – fejezi ki finomabban a magyar nyelv.

A boldogtalan házasságról szóló frazeologizmusokban a házasság fogatként, lovas szekérként konceptualizálódik, amelyre jellemző, hogy csak akkor működik, illetve halad jól, ha a két fél összeillik: *Nepárne kone nedobre tahajú* {össze nem

¹ A kapcsos zárójel a szó szerinti fordítást jelzi.

illő lovak rosszul húznak}, avagy: *Nerovný záprah zle ide* {egyenetlen fogat rosszul halad}.

Egészen eltérő képies kifejezőmódot alkalmaz a szlovák és a magyar nyelv az asszony dominanciáját negatívan értékelő frazeológiai egységekben: *Nešťastný taký dom býva, kde kohút mlčí a sliepka kričí* {szerencsétlen az a ház, ahol a kakas hallgat, a tyúk pedig kiabál}, ill. *Beda tomu domovi, kde rozkazuje krava volovi* {jaj annak a háznak, ahol a tehén parancsol az ökörnek}.

A magyar nyelv különösebb minősítés nélkül, mintegy konstatálva fejezi ki a feleség domináns szerepét az *asszony viseli a kalapot/nadrágot* változatban. A szlovák frazeologizmus stiláris változatoként tekinthetünk a hangsúlyos képies-séggel és erős hangulati töltéssel bíró *jaj annak a háznak, ahol a tehén a bikának jármat vethet a nyakába* frazémára. A fenti állandósult szókapcsolatok kiváló példái az állatnevekben rejlő negatív konnotációknak.

Eltérés mutatkozik a következő frazeologizmusok képi kiindulópontjában: *Na konci kyjak býva* {végén van a sulyok} – *Végén csattan az ostor*.

Stilisztikai különbség mutatkozik a *Múza ho koplá* {megrúgta a múzsa} és a *Homlokon csókolta a múzsa*, továbbá a *Myslí si, že má patent na rozum* {azt hiszi, hogy ő szabadalmaztatta az észet} – *Úgy tesz, mintha ő találta volna fel a spanyol-viaszt* változatok között.

Az irónia tipikus példája csendül ki az olyan szlovák szóláshasonlatokból, mint a *Vonia ako konský zadok* {illatos, mint a ló hátsója} – *Büdös, mint a görény. Okružle ako vajce / ako vrbový list* {kerek, mint a tojás, mint a fűzfalevél}. *Pristane mu ako psovi piata noha / ako rukavica na nohu / ako svini rohy / ako päst na oko* {jól áll neki, mint kutyának az ötödik láb, mint kesztyű a lábon, mint disznónak a szarv, mint szemnek az ököl} – *Úgy áll rajta vmi, mint tehénen a gatyá. Kurča učí sliepku* {csirke tanítja a tyúkot}. *Rozumie sa tomu ako krava muškátu* {ért hozzá, mint tehén a muskátlihoz} – *Annyit ért valamihez, mint ökör az ábécéhez, mint lúd a zsoltárhoz, mint tyúk az ábécéhez. Byť v kaši/v bryndzi* {kásában, brindzában lenni} – *Pácban van, bajban van*.

A fenti példák arra utalnak, hogy az állatvilág megfigyelése és az állatoknak az emberrel való összehasonlítása számos területen rögzült mindkét nyelv állandósult szókapcsolataiban (Dziewońska-Kiss 2010). A valóságnak nem tipikus állapota fontosabb a nyelv számára, mint a tipikus helyzetek. A pejoratív, negatív jelenségek és jellemzők nem tipikus állapotokat jeleznek az észlelt objektív valóságban (Bańcerowski 2012). A fent tapasztalt értékelési módok az adott közösségre valamint annak nyelvére jellemzők, és a nyelvben rögzült világnép részét képezik axiológiai rendszerként.

A nyelv a kognitív felfogásban kultúrarchívumnak tekinthető, amelyben a nyelvközösség nemzeti-kulturális komponenséhez hozzátartoznak a kultúr- és nyelvtörténeti tartalommal bíró frazeologizmusok is. A frazeológiai kapcsolatok olyan interpretációkat tartalmaznak, amelyek az adott nyelv nyelvhasználójában

az adott kultúrközösség történelmével összefüggő meghatározott asszociációkat ébresztenek (Banczerowski 2008: 165.).

Egy-egy frazeológiai kapcsolat sok évszázados múltból, népi, történelmi gyökeirekéből ered. A motiváció sokszor elhomályosul, de a hozzá kötődő érzelmi töltés tovább élte őket. Az alábbi frazeologizmus kizárólag az adott nyelv- és kultúrközösség tagjaiban kelt asszociációt, csak a nyelvközösség részesei értik az egységes jelentés konnotációit: *Tuhé ako Jánošíkov pás* {erős, mint Jánošík öve}.

Juraj Jánošík a szlovák Robin Hood. Történetét, életének eseményeit a művészet szinte minden ága feldolgozta. Az 1688-ban született híres szlovák betyár az ideális szlovák férfi megtestesítője. Olyan erős és igazságos nemzeti hősként tűnik fel, aki a gazdagoktól elvett javakat szétosztja a szegények között. Tündérektől kapott varázsereje a farkocsában, az ingében, a baltájában és a frazémában említett övében leledzik. Asszociációk sorozata indul meg neve hallatára a nyelvhasználókban, a szlovák kultúrközösség tagjaiban, pedig története nem a közelmúlthoz kötődik.

Egy másik, az irónia stílusjegyét magán viselő jellegzetesen szlovák frazeologizmus: *Kývol rukou ako pánboh na Oravu* {legyintett, mint Jóisten Árvára}.

Tudvalevő ugyanis, hogy Árva megyét (Orava) Szlovákia egyik legelmaradottabb térségének tartják. Olyan terület, amelyről a Jóisten is lemondott – jelzi az expresszív kifejezés. Gazdasági okokból 1868 után tömegesen vándoroltak ki az árvai lakosok az Egyesült Államokba.

A magyar nyelvben is találunk számos olyan, távoli múltban gyökerező frazeologizmust, amelyek eredete felderítésében művelődéstörténeti és folklorisztikai ismeretekre kell támaszkodnunk. Ilyen például Anda Pál története, vagy a Deákné vászna. Az *Anda Pál hadába való* frazeologizmus a papucsférj szinonimája. A miskolci lovaskapitány, miután az 1958. 31. törvénycikk rendelete megtiltotta, hogy asszonyok a táborral járassanak, minden héten hazakéredzkedett a feleségéhez (Szemerényi 2009: 51).

De olyan szólások is vannak szép számban, amelyeket mindkét nyelv- és kultúrközösség sajátjának vall: pl. *Zachádza sa s tým ako s Čákyho slamou* {úgy bánik vele, mint a Csáky szalmájával}. Magyar változatban: *Csáki szalmája*. A szólás rendetlenül, gazdátlanul hagyott portára, tulajdonra utal. Eredetét kétféle módon magyarázzák: vagy a trencsényi Csák Máté halála (1321) után gazdátlanul maradt birtokra utal, amelyet illetéktelenek hordtak szét, vagy Csáky László országbíró (+1655) könnyelműen kezelt vagyonához, híres vendégeskedéseivel kapcsolódik (Szemerényi 2009: 219).

Mind a magyar, mind a szlovák nyelvben szép számban találunk olyan frazeológiai kapcsolatokat, amelyek az irónia és a gúny stílusárnyalatait viselik magukon. A tanulmányban csupán néhány példával illusztráltuk mindezt, amelyek alapján mondható, hogy a közös történelmi múlt, a hasonló kultúrkör okán a nyelvben

rögzült világgép, az objektív valóság interpretációja, a kategorizálás és értékelés módja mindkét nyelvközösségben a sajátosságok mellett sok hasonlóságot mutat.

A szlovák és a magyar frazeologizmusok, állandósult szókapcsolatok stilisztikai szempontú vizsgálata a terület feldolgozatlansága miatt további tudományos kutatásokra ad lehetőséget.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Banczerowski, J. 2012. A frazeológia mint az emberi világgép tükröződése. *Magyar Nyelvőr* 137: 457–461.
- Bárdosi V. 2012. *Magyar szólások és közmondások értelmező szótára fogalomköri szómattal*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Dolník, J. 2009. *Všeobecná jazykoveda*. Bratislava. Veda.
- Dziewońska-Kiss, D. 2010. Állatnevek és állati testrészek a lengyel és a magyar nyelvi minősítésben. In: Bárdosi V. (ed.). *Világgép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 69–76.
- Habovštiaková, K. 1996. *Slovenčina známa i neznáma*. Bratislava. Veda.
- Mihál, J. 1959. Zo slovenskej frazeológie. *Slovenská reč*. 24: 257–271.
- Mlacek, J. 1977. *Slovenská frazeológia*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mlacek, J. 2007. *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava. Edícia Studia Academica Slovaca.
- Oργοňová, O. 2011. Lexika ako obraz kultúry etnika. In: Žigová, Ľ. & Vojtech, M. (eds.). *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach*. Bratislava. Univerzita Komenského v Bratislave. 63–71.
- Slančová, D. 1996. *Praktická štylistika*. Prešov. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Smiešková, E. & Simáné, H. É. 1984. *Szlovák/magyar frazeológiai szótár*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Szathmári I. 2004. *Stilisztikai lexikon*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Szemerényi Á. 2009. *Szólások és közmondások*. Budapest. Osiris.
- Szikszainé N. I. 2007. *Magyar stilisztika*. Budapest. Osiris.

Internetes hivatkozások

- http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1441/Zaturecky_Slovenske-prislovia-porekadla-a-uslovia-Povaha-mravy-a-dusevne-prejavu/1
- http://epa.oszk.hu/00100/00188/00069/pdf/EPA00315_magyar_nyelvor_2012_4_457-461.pdf

Nemzeti sztereotípiák a magyar és bolgár frazeológiában

DUDÁS MÁRIA

egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék

Abstract: This study presents phrasemes with names of nations and ethnonyms in Hungarian and Bulgarian. Idioms with names of nations used to support orientation as they expressed experiences made by meeting, contacting other nations. In the meantime their role has changed, nowadays they are rather used for discrimination, even insult, therefore are not widely applied. Besides the usage of old proverbs and sayings has decreased in everyday language, still less and less language users understand the meaning of them. This study compares names of minorities (Gypsies and Jews) in Hungarian and Bulgarian phraseology. It also handles how the Hungarians and Bulgarians see and let see themselves in phraseology with their own names of nation.

Keywords: phrasemes, phraseology, national stereotypes, names of nations.

1. Bevezetés

A tanulmány témáját a népneveket, etnonimákat tartalmazó frazeologizmusok képezik. A népneveket tartalmazó kifejezések egykor nagy hasznára voltak az embereknek: tájékoztató pontot jelentettek (*skót, sváb, cigánykodik*). Ma az etnonimákkal alkotott kifejezések értékelésében inkább a diszkriminatív jelleg a hangsúlyozott, használatuk kevésbé elfogadott, néha sértő (*sötét Balkán*). A szólások, közmondások és frazeologizmusok nagy része már kikopott a mindennapi nyelvhasználatból, és nagy veszteség lenne, ha az idő múlásával nyomtalanul eltűnnének. Színesek, érdekesek, mégis ismeretlenek, nem értjük jelentésüket. A népneveket tartalmazó frazeologizmusok a más népekkel való érintkezés, találkozás, illetve együttélés tapasztalatait örökítik meg.

Az etnonimák megjelenése szorosan kapcsolódik a nemzetközi kapcsolatokhoz és döntően a népek és kultúrák közötti különbségek idézik elő megjelenésüket. A frazeologizmusokban szereplő etnonimák gyakran ironikus és negatív árnyalatokat hordoznak jelentésükben. Ezekben az esetekben leggyakrabban szomszédos országokról vagy népekről van szó, akikkel történelmük során szoros kapcsolatban voltak. A történelmi együttélés során szerzett tapasztalat a nyelvi világképben tükröződik. Az etnonimákat tartalmazó frazeologizmusok olyan nemzeti vonásokat és sajátosságokat fejeznek ki, amelyek nem jellemzők, nem tipikusak és minden esetben a mássághoz kapcsolódnak (Bańcerowski 2007).

Természetesen máshogy ítéljük meg a saját jó és rossz tulajdonságainkat, és máshogy más közösségek jó és rossz tulajdonságait. Ennek legfőbb oka mindkét oldalról a szubjektivitás. Mindig a saját közösségünk tulajdonságait tartjuk viszonyítási pontnak: mindenki más, aki nem tagja a közösségnek, ezzel szemben mérettetik meg. De még ennél is alapvetőbb az a szükséglet, hogy a közösségek meghatározzák magukat, az identitásukat, s ennek egyik módja a másoktól való elhatárolódás, megkülönböztetés.

Egy tulajdonság kiemelése egy-egy közösséggel kapcsolatban (és minden tagra érvényesnek tekintése) viszont felveti a megállapítás érvényességét. Az előítélet kedvező vagy kedvezőtlen, érzelmi alapú viszonyulás valakivel vagy valamivel szemben, amely abból ered, hogy az illető személy vagy tárgy egy adott csoport-hoz tartozik, s feltételezi, hogy a csoportnak tulajdonított pozitív vagy negatív tulajdonságokkal is rendelkezik. Az ember természetes tanulási folyamatának része a túláltalánosítás. Az elnagyolt és rugalmatlan – ebből következően hibás – kategorizálás az élet minden területén használatos. Kategorizálásra azért van szükség, mert nincs annyi idő, se annyi lehetőség, hogy a korábbi generációk által felhalmozott tudást, gyakorlati információt újra és újra megszerezzük. Ezeket a kategóriákon keresztül határozzuk meg helyzetünket a világban. Az egyetemes fejlődés viszont ma már eljutott arra a szintre, hogy a világban való tájékozódáshoz nem kellene a szólások, közmondások. Rengeteg más forrás áll a rendelkezésre, hogy információkat szerezzünk, el tudjunk igazodni a világban. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az előítéleteink nem élnek tovább, vagy nem születnek újab-
bak. Ellenkezőleg. A negatív etnikai sztereotípiák legradikálisabb „művelése” rasszizmushoz és etnocentrizmushoz vezet (Bańcerowski 2008).

Minthogy a sztereotípiahasználat a világ megismerését, leképezését és a világban való tájékozódást (is) szolgálja, általános jelenség. Nemcsak egyes csoportokra, népekre jellemző a használatuk.

A tanulmányunk nem célja minden nemzet bemutatása. Két csoportot emelünk ki. Az első csoportba két kisebbség került: a cigányok és a zsidók. Olyan kisebbségi csoportot igyekeztünk kiválasztani, amelyek gondolkodásmódja erősen eltér a bolgár és magyar világnézettől, ami jól tükröződik a frazeológiában. A második csoportba a saját népnév került. Érdekes látni, hogyan látja és láttatja magát a bolgár és magyar nép, mely tulajdonságai és milyen módon jelennek meg a szólásokban, közmondásokban és frazémákban. A tanulmányban példaként ismertetett frazémák a felhasznált irodalom részben felsorolt szótárakból kerültek gyűjtésre.

2. Cigány és zsidó etnonimák

Ebbe a csoportba azok az etnonimák kerültek, amelyeket negatív és ironikus árnyalat jellemez az adott kisebbségi csoportra vonatkozóan.

Nagy számban fordulnak elő *cigány* frazémát tartalmazó frazeologizmusok a bolgár nyelvben, bolgárul *циганин* (fn.) vagy *цигански* (mn.):

- *циганин пастърма суши ли* ‘a cigány szárít-e szárított húst’ – nem a megfelelő helyről szeretnél valamit;
- *циганска ведричка / ведрица* ‘cigány császárkorona’ – fércmű;
- *циганска вулия* vagy *циганска торба* ‘cigány táska/szatyor’ – valami, ami nagyon változatos és teljesen felesleges dolgokat tartalmaz;
- *циганска любов* vagy *циганска мечта* ‘cigány szerelem/vágy’ – önből készült fatüzelésű kályha;

- *циганско лято* ‘cigány nyár’ – meleg és száraz őszi időszak;
- *циганско сърце* ‘cigányszív’ – türelmetlen vagy ingerült ember.

A kifejezés *циганска душа* ‘cigány lélek’ olyan embert jellemez, aki a legkisebb dolognak is örül, és nem gondol a komoly dolgokra. A negatív hozzáállás a problémákhoz, amelyet ez a kisebbségi csoport jelenít meg a frazeologizmusokban, a következő példákban is jól látszik: *циганска му работа* ‘cigány munka’, *гол като циганин* ‘meztelen, mint a cigány’, *дрипав като циганин* ‘rongyos, mint a cigány’, *крадлив като циганин* ‘lopós, mint a cigány’, *черен като циганин* ‘fekete, mint a cigány’, *като влашки циганин* ‘mint az oláh cigány’, *като циганин* ‘mint a cigány’. Ha azt akarjuk kifejezni, hogy különösen vagy túlságosan sok, akkor a *лъжа за девет цигани* ‘kilenc cigányra való hazugság’ kifejezést használhatjuk. Arra az emberre, aki a külsejével foglalkozik, vagy túl sok időt szán a külsejére, a *гледам се като сгоден циганин* ‘nézegeti magát, mint az eljegyzett cigány’ jellemzés mondható.

A kis gyermekeket a *ще те набори циганчето* ‘legyőz a cigánygyerek’ frazeologizmussal veszik rá, hogy egyenek meg mindent a tányérjukról, vagy a *ще те вземе циганинът* ‘elvisz a cigány’ kifejezéssel ijesztgetik, ha nem hallgatnak a jó szóra (Братанова 2013).

A magyar nyelvben is felfedezhetők előítéletek a cigányokkal kapcsolatban, ami tükröződik a nyelvben. A múltban a cigány úgy élt a köztudatban, mint aki rendszeres munkához nem szokott, lusta, megbízhatatlan, bárgyú, de ugyanakkor agyafúrt, nevetséges, egyúttal szánandó, akivel szemben mindenki a legvaskosabb tréfát is megengedheti magának a legkisebb felelősségre vonás nélkül. Ugyanez elmondható az etnonima becsmérő használatáról is. *Hol a cigány elégséges, oda magyar nem szükséges*, foglalja össze a régi mondás.

Lustaság, lopás. – „Dolgozni, azt nem” – tartja róluk a közhely, amely számos kifejezésben gyökeret vert: *nem kell a cigányt lopni tanítani* alakban. Aki *cigánykés* *met* *sz* *kenyerét*, az ‘lopásból él’, ha valaki *elcigányol* valamit, cigány módra eltulajdonítja, elsikkasztja, és az ilyenformán szerzett tárgy a *cigánykereset*. A *cigányosan vesz* ‘elcsen, ellop’. Számos közmondásunk örökíti meg ezt a tulajdonságukat: *A cigány a bélyeges lóra is felül*, azaz a máséra, *Cigánytól nehéz lopni*, *Könnyű a cigányok közt lopni tanulni*, *Amennyi cigány, annyi tolvaj*, *Ahány cigány, annyi lopás*, *Cigánynak tilt lopást* ‘lehetetlent kíván’. Ez a felfogás hasonlóan is él: *lop, mint a cigány*.

Mivel a cigány sűrűn követett el törvénybe ütköző dolgot, nemegyszer megfizetett érte, *ráhúzták a cigánynadrágot* ‘elnáspángolták, elfenekelték’ vagy súlyosabb esetekben fölakasztották. Ennek emlékét őrzi két kifejezés, a *megszokta, mint cigány az akasztófát* és a tréfás *(fel)akasztott cigány* ‘a sertés füstre akasztott egész szalonnája, oldalszalonna’. Egyéb negatív tulajdonságokat is kifejezhet a cigány népnév. A cigányokkal hozzák kapcsolatba a rámenősséget – a *hamar kell(ene) neki, mint cigánynak a lágy cipó* hasonlat jelentése ‘türelmetlenkedik, noha várnia illenék’, lelkesedést – *él-hal érte, mint cigány a veres nadrágért*

‘nevetségesen rajong vmiért’, a tévedést – *eltalálta, mint cigány a búzavetést* ‘alaposan melléfogott a dolognak’, a nevetségességet – *felöltözött nagy cifrán, mezítláb, mint a cigány*, a finnyásságot – *kényes, mint a cigánybáró*, szemtelenséget – *hét bőre van, mint a cigánynak*, – és a fukarságot – *cigány ‘fösvény’, cigánykodik* (Balázsi 2001).

A másik kisebbségi csoport, a *zsidó* szintén gyakran fordul elő a bolgár és magyar frazeologizmusokban. Amennyiben nyugtalanul nézünk körül, hogy észrevegyünk mindent, ami hasznunkra lehet, azt mondjuk, *въртя се/стоя като обран евреин* ‘forog/áll, mint a meglopott zsidó’; a ‘soha’ kifejezésére használhatjuk a *кога си дойдат евреите от хаджилък* ‘amikor hazajönnek a zsidók a zarándoklatról’ vagy a *у събота, кога взема от евреите* ‘szombaton, amikor a zsidóktól megkapom’ kifejezéseket; amennyiben önös, haszonleső célok vezetnek – *свиря на еврейска свирка* ‘zsidó furulyán játszom’.

A magyar nyelvben a zsidókat a *választott népnek* (*Isten választott népe*) nevezik, akik nyugtalanok és sehol sem találják a helyüket: *bolgyó zsidó*. A bizonytalanság kifejezésére, ha arról beszélünk, ami csak valószínű, hogy meglesz, aminek még nincs jelentősége, azt mondjuk: *Leszre nem ad a zsidó*. A kifejezés múlt időben is megvan a magyar nyelvben, amikor nem a múlt, hanem a jelen alapján ítéljük meg a helyzetet, vagy amikor azt fejezzük ki, hogy ami elmúlt, annak nincs gyakorlati értéke, jelentősége: *Voltra nem ad a zsidó*. Ha valaki ott van, ott tart, ahonnan elindult, ahol kezdte és semmivel sem jutott előre, mondhatjuk: *Ott van, ahol a mádi zsidó*. A kifejezés abból a történetből eredt, hogy egy mádi zsidó kereskedő szekérével bort szállított. A települést már jócskán elhagyta, amikor pipára akart gyújtani. Az erős szél azonban akadályozta ebben, ezért visszafordította lovát, hogy rágyújthasson. Rá is gyújtott, majd elindult, anélkül, hogy visszafordult volna eredeti irányába. Pipázgatás közben elbóbiskolt, majd arra ébredt fel, hogy szekere a háza előtt állt meg.

Mint ahogy a bolgár nyelvben, a magyarban is *zsidó* népnévvel kiegészített kifejezéssel illetik azokat a nyugtalan embereket, akik helyüket nem találva járkálnak, jönnek-mennek *úgy jár-ke, mint zsidóban a fájdalom*.

A példák nem teljeseek, nem fedik le az összes frazeologizmust, inkább egy fajta betekintést képeznek. Mind a két elemzett nyelvben nagy számban fordulnak elő olyan frazeologizmusok, amelyek egy kisebbségi csoportot, főként a *cigány* etnonimát vagy etnosztereotípiát tartalmazzák. Ezeket a frazeologizmusokat negatív, diszkriminatív jelentésbeli árnyalat jellemzi a kisebbségi csoportot illetően. Negatív jelentést hordoznak, rossz fényben vannak feltüntetve a cigányok, zsidók mellett a bolgár nyelvben még az örmények, albánok is. A szomszédos balkáni országok sztereotipizálásán kívül a bolgár frazeológiában megjelennek még a közvetkező népek: görögök, törökök, románok (*на гръцки календи* ‘a görög hó első napján’ vagyis soha; *кръстен турчин* ‘megkeresztelt török’ nagyon gonosz ember; *паркирал като румънски тираджия* ‘úgy parkolt, mint egy román kamionos’ valamit helytelenül csinál); a magyarban: csehek, szlovákok (*csehül áll*;

úgy kellett neki, mint üveges tótnak a hanyatt esés). Mind a két nyelv frazeológiájában találunk egzotikus népneveket is, pl. kínai, patagón, indián, India. Jellemzőjük, hogy valami távoli dologhoz kapcsolódnak, valami ismeretlenhez, érthetetlenhez és egyes példákban akár primitívséget is kifejeznek.

3. Bolgár és magyar etnonimák

Ebbe a csoportba a bolgár és magyar népneveket tartalmazó frazeologizmusok kerültek. Két nem szomszédos országról van szó, amelyek között a múltban voltak találkozási pontok, de nem tartottak olyan sokáig, hogy a nyelvben is nyomot hagyjanak. A bolgár nyelvben nem találtam frazeologizmusokat *унгарци*, *унгарски* összetevővel, a magyar nyelvben pedig *bolgár* népnévvel.

De mind a két nyelvben megtalálhatók a saját népnévvel alkotott frazeologizmusok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy nép hogyan látja önmagát, vagy hogyan látják őket mások.

Vannak olyan frazeologizmusok, amelyek a politikai élet egy eseménye kapcsán általánosítanak. Ezek a kifejezések a média közvetítésével jelennek meg, majd kerülnek át a beszélt nyelvbe és válnak negatív tartalmúvá. A politikai élet dinamikájának következtében ezek egy része eltűnik, vagy egy másik lép a helyükre, amely a napi szinten egy aktuálisabb eseményre utal vissza. A *български* összetevő két gyakran előforduló kifejezésben jelenik meg – *българският чадър* ‘bolgár esernyő’ és *българската следа* ‘bolgár nyom’, az első Georgi Markov író és kommentátor halálára utal, akit Londonban esernyővel szűrtak meg és mérgezték meg; míg a második II. János Pál pápa elleni merényletre.

A *български* összetevőnek lehet pozitív és negatív jelentése is. A *българска му работа* és a *българска работа* ‘bolgár munka’ kifejezések jelentése, hogy valami nincs úgy elvégezve, ahogy kellene, a munka nincs átgondolva vagy végig-gondolva, nincs irányítva vagy az irányítás nem megfelelő, mintha kötelező jelleggel vitával záródna. Hasonló jelentéssel bírnak a *хубава работа, ама българска* ‘jó munka, de bolgár’ vagy a *хубаво ли е или българско* ‘jó munka vagy bolgár’ kijelentések is (Lesznicskova 2008).

A kérdés *Български разбираш ли?* ‘Bolgáruł értesz’ elégedetlenséget fejez ki, amikor valakinek tisztán és érthetően elmondták a feladatát, mégsem teszi meg azt. Amikor azt akarjuk mondani, valami világos és érthető, hogy meg kell hallani és nem szabad következmény nélkül hagyni, a *на чист български* kifejezést használjuk.

A magyarok önmagukról azt tartják, hogy bátrak és barátságosak, *magyar anya szülte*. Amikor azt látják, hogy valaki azért csinál valamit, hogy magára vonja más figyelmét, azt mondják: *vakulj magyar*. A magyarok nem tudnak egyöntetűen döntést hozni, nincsenek egy véleményen: *Ha két magyar együtt van, háromfelé húz*.

A magyarokról azt tartják, hogy gyorsan és könnyedén hoznak döntést, és csak utána gondolkoznak, könnyelműek: *A magyar embernek vásár után jön meg az esze, vagy Okos a magyar a harc után*.

A magyar könnyen ígér, de nem szereti teljesíteni, vagy nehezen teljesíti az ígéretét *A magyar hamar aláír, lassan fizet*; ha valamit kölcsön kap, azt nehezen, nem szívesen adja vissza: *Könnyű a magyart lóra ültetni, de nehéz leszállítani*; nehezen felejt el a sértéseket: *Nem kell a magyarnak pardon és Nehezen felejt el a magyar a bosszút*. Könnyen elveszíti a türelmét: *A magyarnak elég egy horkantás*.

Mint pozitív jellemző, nagyon jólelkű: *A magyar, ha szépen kéri, az ingét is odaadja*; egyszerre sír és nevet: *A magyar sírva mulat*.

És végül, ha a magyarokkal élsz, tisztelned kell őket: *Ha magyar kenyeret eszel, becsüld a magyart*.

Végezetül megjegyezzük, hogy azok a frazeologizmusok, amelyek a közelmúltban jelentek meg a bolgár és magyar nyelvben, főként tükörfordítások és mind a két nyelvben megegyeznek (*svájci pontosság*), de a fentiekben vizsgált régebbi kifejezések eltérőek, hiszen eltérő megfigyeléseken alapulnak, eltérő történelmi események sorozata vezetett megjelenésükhöz.

Felhasznált irodalom

- Balácsi, J. A. 2001. A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben. *Magyar Nyelv* 3: 313–324.
- Bañcerowski, J. 2007. Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. *Magyar Nyelvőr* 1: 74–78.
- Bañcerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Lesznickova, L. 2008. Az identitás a magyar és bolgár nyelv tükrében. *Kisebbségkutatás* 1.
- Братанова, Б. 2013. Между изтока и запада – национални стереотипи в българската фразеология. <http://www.uni-vt.bg/1/?page=6305&zid=70>

Szótárak

- Bárdosi V. (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- O. Nagy G. 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest. Gondolat Kiadó.
- T. Litovkina A. 2005. *Magyar Közmondástár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Български национален корпус. <http://dcl.bas.bg/bulnc/>
- Ничева, К. & Спасова-Михайлова, С. & Чолакова, Кр. 1974. *Фразеологичен речник на българския език*. Том първи А–Н. София. БАН.
- Ничева, К. & Спасова-михайлова, С. & Чолакова, Кр. 1975. *Фразеологичен речник на българския език*. Том втори О–Я. София. БАН.
- Ничева, К. 1993. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София. Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

A kenyér, a só és a bor nyelvi képe a magyar és a lengyel frazeológiai kapcsolatokban

DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA

egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék

Abstract: The aim of the present article is the reconstruction of the linguistic image of bread, salt, and wine fixed in Polish and Hungarian phraseology and colloquial language. By analysing these concepts it is possible to identify e.g. according to what spoken criteria individual speakers conceptualize, categorize and evaluate the world.

Keywords: linguistic image of the world, Hungarian and Polish phraseology.

A *kenyér*, a *só* és a *bor* szavak és fogalmak a szimbólum szótárak szerint gazdag szimbolikával rendelkeznek. *Kenyér*: az élet, az egység jelképe, mivel sok gabona-szemből ered [...]; *Só*: A természetben előforduló, morzsolódó, oldható kristályos anyag, amelyet ételízítésre és tartósításra használnak. Változatlansága révén az élet, a halhatatlanság, a megronthatatlanság és az állandóság szimbóluma. Konzerváló tulajdonsága miatt életadó, démonelhárító szerként használták születési, esketési, halálórái és áldozati rítusokban [...]; *Bor*: A szőlő levének erjesztésével készült ital. Életelixír, a halhatatlanság itala; az igazság (*in vino veritas*), a vidámság és a termékenység szimbóluma. A „föld vére”, az életerő, az emberfölötti energia kifejezője [...]

Mindhárom elemzett szó és fogalom elég szorosan kapcsolódik a Bibliához (pl.: *Nem csak a kenyérral él az ember; Föld sója* stb.).

Köztudott, hogy a világ nyelvi képének kutatásában fontos helyet kapnak a frazeológiai kapcsolatok, közmondások, szólások, metaforák, maximák, hétköznapi kifejezések. Mondhatjuk, hogy a frazeológia kutatása segít abban, hogy az adott nemzet nyelvét, történelmét, kultúráját, szokásait, hagyományait jobban megismerhessük és a nyelvben rögzült világ képet rekonstruáljuk.

A frazeologizmusok a világ interpretációjáról és az adott nyelvben rögzült emberi értékekről tanúskodnak. A frazeologizmusok olyan tulajdonságokat fejeznek ki, amelyeket relevánsnak lehet tekinteni az adott nyelv- és kultúrközösség számára. A lexikalizált, gyakran már régies frazeologizmusok korábbi világnézetet jeleznek, amely a világ nyelvi képének régebbi állapotát tükrözi. (Bańcerowski 2009: 49)

Jelen cikkben kísérletet teszünk arra, hogy rekonstruáljuk és összehasonlítsuk a *kenyér*, a *só* és a *bor* szó által jelölt fogalmaknak a magyar és a lengyel nyelvben rögzült képét.

Mivel lengyel szokás, ami más népeknél is megvan, hogy a vendégeket kenyérral és sóval köszöntik, ezért úgy gondoltuk, hogy a munkánkat a *kenyér* és a *só* fogalommal kezdjük, utána pedig a *borral* folytatjuk.

A magyar és a lengyel frazeológiai anyagból kiindulva úgy tűnik, hogy mindkét nyelvben a *kenyér* fogalom elsősorban a munkával asszociálódik, tehát munkaként

konceptualizálódik: *Megkeresi a kenyérét; Biztos kenyere van; Kenyérhez jut; Az utcán keresi (meg) a kenyérét; Robić coś dla chleba* [Vmit a kenyérért csinál 'dolgozik, hogy fent tudja tartani magát, illetve családját'], *Ma chleb w ręku* [A kezében van a kenyere 'megtanulta a szakmát'], *Pilnuj tego, z czego chleb jesz* [Őrizd azt, amiből kenyeret eszel 'tisztelni kell a munkát'], *Pracować ciężko na kawałek chleba* [Nehezen dolgozik egy falat kenyérért 'dolgozik, hogy szerényen fenn tudja tartani magát, illetve családját'], *Kenyeret keres = Szukać chleba; Kenyeret ad <vkinek>; Elveszti a kenyérét; Kenyér nélkül marad = Stracić chleb, Być bez chleba; Elveszi <vkinek> a kenyérét = Pozbawić kogo chleba, Odebrać komu chleb; Kenyérhez jut = Znaleźć chleb* stb.

Továbbá mindkét nyelvben a közmondások arra is utalnak, hogy munka nélkül nem lesz kenyér: *Ki dolgozni nem szeret, nem érdemel kenyeret; Lustának a kenyér is kár; Nem sok kenyeret eszik, aki a dolgot kerüli; Ani kawałek chleba nie spadnie z nieba, pracować trzeba* [Egy szelet kenyér magától nem esik le az égből, dolgozni kell érte 'a világon semmi nincs ingyen, mindenért dolgozni kell'], *Chleb się nie rodzi* [A kenyér nem születik 'a kenyérért dolgozni kell'], *Ciężko pracować trzeba na kawałek chleba* [Keményen kell dolgozni egy falat kenyérért], *Nie tylko rękami, ale i głową nabywają ludzie chleba* [Nem csak kézzel, de ésszel is keresnek kenyeret az emberek] stb.

A lengyel nyelvhasználók szerint, aki dolgozik, nem hiányol semmit: *Kto dobrze orze, ma chleb w komorze* [Aki a földet jól megmunkálja, annak a kenyere a kamrában van 'aki rendesen dolgozik, annak mindene van, nem tudja mi a szegénység'], *Nie dospać trzeba, kto chce dostać chleba* [Nem tudsz eleget aludni, ha kenyeret akarsz kapni], *Chleb pracą nabyty bywa smaczny i syty* [A kenyér amely munkával kereshető általában finom és laktató] stb.

Érdemes megemlíteni, hogy mind a magyar mind a lengyel nyelvben a *kenyér* szó olyan frazeologizmusok egyik komponense, amelyek az emberi életminőségre utalnak, pl.: *Lágy kenyérral várja; Ha kenyér van, minden van; Kenyérből sem eszik eleget; Nincs kenyérre, s palacsintával kínlódik; Kenyér és sajt két tál étel = Kto ma chleb z serem, głodem nie umrze* [Akinék kenyér sajttal van nem fog éhen halni 'ha ez van, akkor jól él az ember'], *Egy falat kenyérre nem virrad = Tam chleb w niedzielę tylko zjeść można* [Ott csak vasárnaponként lehet kenyeret enni 'nagyon szegény'], *Még a (száraz) kenyérrelvált sem keresi meg = Nawet na suchy chleb nie zarobi* 'alacsony színvonalú életet él, alacsony fizetése van' stb.

A lengyel nyelvben *Życ o łatwym chlebie* [Könnyű kenyéren él] és *Łatwy chleb* [Könnyű kenyér] azt jelenti, hogy valaki nagyon könnyen keresi a pénzt, amelyből elég magas színvonalú életet folytat. A *Ciężki kawałek chleba* [Nehéz kenyéren él] kifejezés viszont arra utal, hogy valakinek nehéz sorsa van, nagyon nehéz munkát végez ahhoz, hogy élni és enni tudjon. A magyar nyelvben csak az utolsó kifejezéshez találtunk hasonló jelentést: *Nehéz kenyér az árváé.*

Néhány nyelvi példa az emberi életmódról szól, pl.: *Nem kell a maga kenyérének se; Külön kenyéren van (él) = Jest na swoim chlebie; Maga kenyérének van = Być, żyć na własnym chlebie; Külön kenyérré megy = Pójsć na swój chleb* stb.

Vannak olyan magyar frazeológiai kapcsolatok, amelyeknek a kenyér lexéma alkotóeleme, és az emberi kapcsolatokat tükrözik, pl.: *Sok darab kenyeret kell megenni, amíg az ember egymást megismeri; Kenyértörésre került a dolog; Kenyértörésre viszi a dolgot; Amely kenyéren összevesznek, azon ki is békülnek; Mérgeesen vágta a kenyeret; Annak parancsolj, akinek kenyeret adsz; Ha te nem volnál, meg a kenyér; Keserű a más kenyere; Kétféle vágták a kenyeret; Szétszegték a kenyeret; Kto czyj chleb je, tego piosnkę śpiewa* [Aki vkinek a kenyérét eszi, úgy is énekel], *Kenyer és bor nélkül meghűl a szerelem = Bez chleba i bez soli zła miłość* [Kenyer és só nélkül rossz a szerelem 'ahol nincs bőség, nincs szerelem; anyagi problémák megrontják a kapcsolatot'], *Chleb najmocniej wiąże człowieka* [A kenyér köti az embereket legerősebben], *Kto ze mną chleba jeść nie chce, ja z nim i kołaczów nie będę* [Aki nem akar kenyeret enni velem, az kalácsot se egyen] stb., illetve olyanok, amelyekben az ember pozitív és negatív tulajdonságai rögzülnek. Íme a példák: pozitív – *Olyan jó valakihez, mint egy falat kenyér; Olyan jó ember, mint egy falat kenyér; Kenyérre lehet kenni; Van kenyere mellett sajtja is; Lehet egy kenyéren akárki fiával; Nie z jednego pieca chleb jadł* [Nem csak egy kemencéből evett kenyeret 'tapasztalt'] stb., negatív – *A kenyér se jó a kezéből; Kenyere a hazugság; Csípi a kenyeret, mert a szelést restelli; Maga kenyérére sem erőlködik; Új kenyérig is elaludna; Egy fehér kenyérnél jobb kettő; Kenyérrel eszi a cipót; Kenyere nem lévén, kalácsra vágódik = Kto ma chleb szuka butki* [Kenyere van, de a zsemlet keresi 'nincs lehetősége, de többet szeretne'], *Kenyere nincs, de ebet tart = Nędzny człowiek chleba nie miał, wszakże sobie psa nabywał; Choćby chleb był rżany, byle leżany* [Nem az a fontos, hogy a kenyér rozsból legyen, ha nem hogy fekhessünk 'lusta'], *Chleb upiecze bez mąki i masło robi bez śmietany* [Képes kenyeret sütni liszt nélkül, és vaját köpülni tejjől nélkül 'csaló'], *Z nikim się chlebem nie przełamaj* [Senkivel nem tört kenyeret 'nem jó indulatú, nem vendég-szerető'] stb.

Axiológiai kategóriában a kenyér pozitív minősítését olyan kifejezések tartalmazzák, mint például: *Egy darab kenyeret nem adnék érte; Úgy kell, mint egy falat kenyér = Coś jest komuś potrzebne jak kawałek chleba, Bez chleba i zwierzyna nie smakuje* [Kenyér nélkül az állat húsa sem ízlik], *Bez chleba smutna biesiada* [Kenyér nélkül szomorú a lakoma], *Bez chleba nie obiad* [Kenyér nélkül az ebéd sem igazi] stb.

Érdemes megemlíteni, hogy a kenyér lexéma a magyar nyelvben olyan kifejezéseknek is komponense, amelyek a korra vagy a halálra utalnak, pl.: *Megette már a kenyere javát; Elvállik a kenyér a héjától; Nem éri meg az új kenyeret* stb.

A só lexémának a magyar nyelvben hasonló konnotációja van mint a kenyér szóának, ami azt jelenti, hogy olyan kifejezéseknek alkotóeleme, amelyek az együtt-

létről szólnak, például: *Egy sót, (egy) kenyeret eszik vkivel; Egy són, (egy) kenyéren van vkivel* stb.

A lengyel nyelvben pedig a *só* egyik fontos metaforája a barátság: *Zjeść z kimś beczkę soli* [Megenni vkivel egy hordó sót 'vkit régóta ismer, vkivel együtt sokat átélt'], *Zjesz beczkę soli, nim poznasz do woli* [Amíg megeszel egy hordó sót vkivel, addig megismered 'titkokat csak akkor lehet megosztani vkivel, ha sok nehéz dolgot éltek meg együtt'], *Nie odmawiać komu chleba i soli, przyjmując kogo chlebem i solą i dobrą wolą* [Nem sajnálja vkitől a kenyeret és a sót, kenyérral és sóval fogad vkit, jó szándékkal fogad] stb.

A magyar nyelvben a *Többet egy sót, egy kenyeret nem eszünk* kifejezésnek nem barátságra utal. A lengyelben a *Sól tobie w oczy* [Só a szemében] pejoratív kicsengésű és nem csak rossz kívánságokat fejezhet ki, de azt is, hogy többet nem szeretnénk találkozni valakivel. Negatív minősítésű a *Być komus solą w oku* [Sónak lenni vkinek a szemében] frazeologizmus is, amelynek jelentése 'zavar vkit, nem kellemes vkinek'.

A magyar frazeologizmusok, mint például: *Több sava, mint szava; Megadja (a beszédnek) savát borsát; Tudja mennyi só kell benne* az emberi viselkedésre jellemzők. Lengyel nyelvben a *Sól attycka* [Attikai só] frazeologizmus olyan embert érint, aki könnyedén, tréfásan, viccesen, de ironikusan fejezi ki gonosz mondanivalóját.

Érdemes megemlíteni néhány magyar kifejezést, amelyek kimondottan kedélytelen, fanyar, barátságtalan, túl sokat beszélő nőkre jellemzőek, például: *Sok só lében, kevés só asszonyban túrhetlen ('túrhetetlen');* *Sok só ételben, sok szó asszony szájában nem jó* stb.

Néha a magyar nyelvű példában a *só* lexéma halált és betegséget konnotál, pl.: *Nem eszik meg még egy kiló sót; Sóban van.*

A lengyel frazeologizmusok pedig hangsúlyozzák a *só* fontosságát: *Bez soli nieśtono, bez chleba niesyto* [Só nélkül sótlan, kenyér nélkül nem laktató], *Bez soli smutna biesiada* [Só nélkül szomorú a lakoma], *Bez soli tak jak bez chleba* [Só nélkül mint kenyér nélkül], *Gdyby nie sól i tabaka, zdechłby człowiek jak sobaka* [Ha nem a só és dohány, az ember megdöglene mint a kutya], *Kto do mięsa soli żałuje, temu się mięso zepsuje* [Aki sajnálja a sót a húshoz, azé megromlik], *Sól jest najlepszą przyprawą* [A só a legjobb fűszer] stb.

Annak ellenére, hogy a lengyel kultúrában a bornak nincs annyira fontos szerepe mint a magyar hagyományokban, a lengyel frazeológiában szép számban szerepelnek olyan kifejezések, amelynek a *bor* lexéma az egyik eleme, pl.: *Najlepsze są stare wino, a młoda dziewczyna* [Legjobb a régi bor és a fiatal nő], *Stare wino do picia, liche drwa do palenia, stare książki do czytania, a stary przyjaciel do rady* [Régi bor inni való, gyenge fa tűzre való, régi könyvek olvasásra, régi barát tanácsadásra], *Stare wino, stara przyjaźń i stara cnota najwyżej się ceni* [Régi bor, régi barátság, és a régi erény a legjobb érték] stb.

Mindkét nyelvben a frazeológiai kapcsolatok arra utalnak, hogy a bor elég erősen befolyásolja az ember viselkedését, például megmutatja milyen az ember ter-

mészete: *Megmutatja a bor, kiben mi lakik; Wino ludzkich serc probierski kamień* [A bor az emberi szívnek próbaköve]. A bor elveszi az esztét: *Ahol a bor az úr, ott az ész koldulni jár; Vízét prédikál és bort iszik; Bor be, ész ki = Od wina rozumu nie ma, Po winie rozum w głowie ginie; Fejébe száll a bor = Wino uderza do głowy; Wino rozum odmienia* [Bor az észet megváltoztatja], *Od wina głupieje dziewczyna* [Bortól hülye lesz a lány] és beszédre sarkall: *A bor megoldja a nyelvét valakinek; A bor a némát is megtanítja szólani; Többet beszél bor mellett, mint étel mellett; Bor beszél belőle; A bor beszél valakiből = Wino mówić, pape przez kogoś* stb.

A bornak köszönhető az, hogy a fogyasztója igazat mond, pl.: *Nincs a bornak titka = Przy winie prawdy się doczekasz; Ittas ember igazat mond; A bor kimondatja az emberrel az igazat; Borban az igazság = Prawda w winie; Kiedy się wino wzburzy, wszystko na wierzch wynurzy* [Amikor pezseg a bor, minden kijön], *Ile wina w głowie, tyle prawdy w słowie* [Amennyi bor a fejben annyi igazság a szóban] stb.

A lengyelek szerint a bor segít barátokat szerezni: *Dobre wino daje dobrych przyjaciół* [Jó bor ad jó barátokat], *Przy winie i miłej drużynie czas jakos płynie* [A bor és kedves társaság mellett valahogy telik az idő] stb.

A magyar frazeológiában szép számban találunk olyan kifejezéseket, amelyekben az ittas/iszákos ember képe rögzült: *Jól tudja a bor útját; Lökd meg, bor bugygyan belőle; Azóta szereti a bort, mióta rágni nem kell; Csak kétszer szereti a bort meginni: ávemária előtt meg ávemária után; Nem szereti a bort a szájában tartani; Több bort ivott, mint te vizet láttál; Iszik, miként a borbogár; Kiverte a borhimlő (borvirág); Minden borcégérnek köszön; Utolérte a bor; Bor a bogara; Nem iszik bort, csak az árát; A jó bor hosszú meséje az iszákosnak* stb.

A lengyel nyelvben csak néhány példát találtunk: *Ciągnąc wino* [Húzza a bor 'iszik'], *Wysuszyć antałek, beczkę wina* [Kiszárit egy hordó bort 'sok bort iszik'], illetve *Podlać coś winem* [Öntöz vmit borral 'évs közben iszik'] stb.

Mindkét nyelvben a példák arról tanúskodnak, hogy a bor hatására az emberek viselkedése megváltozhat, pl.: *A bor tudóssá teszi az ostobát is; A jó bor mellett jó verset lehet csinálni; A bor meghajtja a dalost; Sokat tud a bor; Még a vénembert is táncba viszi a bor = Wino i dziada do tańca przymusza; Wino mocne, białogłowa grzeczna z najmędrszego uczyni błazna* [Erős bor, engedelmes asszony a bölcs emberből is bohócot csinál], *Ognia do ognia dodaje, kto młodemu wino daje* [Aki fiatal embernek bort ad, az tűznek tüzet ad], *Wino i pieniądze odmieniają żądze* [A bor és pénz megváltoztatja a vágyakat], *Gdy piję wino, prawie łacina* [Amikor bort iszok, latinul beszélek], *Od wina siwa czupryna* [Bortól ősz a feje] stb.

A bor mágikus erővel látja el az embert, megoldja a bánatot és a problémát, pl.: *Borba fojtja a bánatát; Borban keresi a vigaszt; Przy winie i złe odpłynie* [Bor mellet a rossz eltűnik], *Kiedy w winie język tonie, wnet ode mnie troska wionie* [Amikor a nyelve a borban fuldoklik, a gondjai majdnem megszűnnek] stb.

A lengyelek szerint a bornak más ereje is van: *Wino chłopca obali* [A bor a parasztot ledönti], *Wino serce rozwesela* [A bor a szíveket vidámmá teszi], *Wino*

dobre zawsze służy czy to w domu, czy w podróży [A jó bor mindig hasznos, akár otthon, akár utazáskor], *Wino koń poetycki* [A bor a költő lova], *Z wina dobra myśl roście* [Borból jó gondolat nő], *Wino dowcip zaostrza* [A bor élesebbé, csípőssé teszi a tréfát] stb.

A *bor* lexéma mindkét nyelvben olyan frazeologizmusok komponense is, amelyekben a nő pozitív minősítést kap, pl.: *Bort, búzát, békességet, szép asszony feleséget; Jó bor, szép feleség, csendes lelkiismeret drága dolgok; Dojrzała kobieta jest jak stare, dobre wino* [Az érett nő, mint a régi és jó bor], *Kobieta jest jak wino, im starsza tym lepiej smakuje* [A nő mint a bor, minél érettebb, annál jobban ízlik] stb.

Egyes magyar nyelvi kifejezések arra utalnak, hogy a bornak pozitív hatása van az idősebb emberek egészségére: *Vén embereknek bor a patikája; Bor a teje a vén embernek* stb. A lengyel nyelvhasználók szerint jó bort inni mindenki számára hasznos: *Kto wino pije, ten zdrów żyje* [Aki bort iszik, egészségesen él], *Lepsze zawsze wino niż woda* [A bor mindig jobb mint a víz] stb.

Az elemzett anyag tükrében elmondhatjuk, hogy mindkét nyelvben a *kenyér* elsősorban mint munka konceptuálizálódik és pozitív kicsengésű. A lengyel nyelvben a só a jóban-rosszban összetartozást jelképezi, a magyarban inkább az együttlétről szól. A magyar nyelvben több az ittas emberre vonatkozó kifejezés, mint a lengyelben, de mindkét nyelvben a *bor* olyan folyadékként jelenik meg, amely elveszi az ember esztét.

A lengyel nyelvben nem találtunk példákat, amelyeknek a *kenyér* szó komponense jó emberre utalna, mint például a magyarban a *Kenyérrre lehet kenni*. Talán a lengyel *Do rany przyłóż* [Sebre tapasztani] kifejezés az ekvivalense, ami azt jelenti, hogy olyan jó ember, hogy még a sebet is begyógyítja. Érdemes még egy lengyel kifejezést megemlíteni: *Przeciętny, zwykły zjadacz chleba* [Átlagos, egyszerű kenyérevő], amely olyan embert ábrázol, aki átlagos, nem kihívó, nincsenek magas elvárásai, akit csak egyszerű földi dolgok érdekelnek. A magyar nyelvben e kifejezés nem használatos.

A bemutatott példákból az következik, hogy a bennük rögzült világkép nagy mértékben eltér a szótári definícióktól.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bañcerowski, J. 2009. A világ nyelvi képének fogalma mint a kutatás tárgya In: Bárdosi V. (ed.). *Quo vadis philologia temporum nostrum? Korunk civilizációjának nyelvi képe*. Tinta Könyvkiadó. 43–52.
- Bańko, M. (ed.). 2005. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bárdosi V. (ed.). 2004. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező szótára és fogalmi köri szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.

- Bartmiński, J. 2001. *Współczesny język polski*. Lublin. Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, J. 2006. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin. Wydawnictwo UMCS.
- Długosz, K. 2001. Językowy obraz chleba w *Biblii* i w przysłowiacz. In: *Prace filologiczne*, t. XLVI. 153–163.
- Dobrzyńska, T. 1994. *Mówiąc przenośnie... studia o metaforze*. Warszawa. Wydawnictwo IBL PAN.
- Dubisz, S. & Sobol, E. (ed.). 2005. *Wielki słownik frazeologiczny*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Forgács T. 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Forgács T. 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Hadrovics L. 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Grzegorzczkova, R. & Waszakowa, K. 2003. *Studia z semantyki porównawczej. Część I i II*. Warszawa. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kövecses Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest. Typotex.
- Krzyżanowski, J. 1972. *Nowa księga przysłów polskich i wyrażen przysłowiowych polskich*. Warszawa. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lakoff, G. & Johnson M. 1988. *Metafory w naszym życiu*. Warszawa. PIW.
- Lewicki, A.M. & Pajdzińska, A. 2001. Frazeologia. In: *Współczesny język polski*. Lublin. Wydawnictwo UMCS. 315–335.
- Margalits E. 1995. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Masłowski, D., W. 2000. *Księga przysłów polskich*. Kęty. Wydawnictwo Antyk.
- O. Nagy G. 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest. Gondolat Könyvkiadó.
- Pajdzińska, A. 2006. *Studia frazeologiczne*. Łask. Oficyna Wydawnicza Leksem.
- Skorupka, S. 1977. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa. Wiedza Powszechna.
- Skorupka, S. 1964. Z zagadnień frazeologii porównawczej. In: *Prace filologiczne*. t. XVIII. 119–130.
- Szemerényi Á. 2009. *Szólások és közmondások*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Szymaczak, M. (ed.) 1981. *Słownik języka polskiego*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Internetes hivatkozások

http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#b – 2015.09.20.

Rövidítések

- [] szó szerinti fordítás
= ekvivalens
'...' jelentés

Frazeológiai kapcsolatok a brit és amerikai történetírásban

FRANK TIBOR

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, ELTE BTK, Angol–Amerikai Intézet,
Amerikanisztika Tanszék

Abstract: This article discusses the use of phrases in modern British and American history writing. World English is characterized by the growing use of local phraseologies. Historical phrases have a much more general and richer meaning than what their component elements would suggest. The article presents a few phrases from British (Two Nations, Great Exhibition, Crystal Palace, The White Man's Burden), American (Manifest Destiny, Boston Tea Party, Nation of Immigrants, Square Deal, New Deal, New Frontier, Great Society, Star Wars, Affirmative Action, Political Correctness [PC]) and international (Gold Standard, Iron Curtain, Cold War, Displaced Persons, push/pull factors, center/periphery, imperial overreach) history, defines them and provides a historical analysis of their origins and meaning. A historical phrase can be a metaphor or a symbol, but it is always a historical product. It can only be understood through its historical background. In historical discourse it is often associated with images and mental pictures.

Keywords: historical phrases, American Century, Cold War, Iron Curtain, affirmative action.

Az angol nyelv fejlődése során a 'phrase' vagyis a frazéma (a köznyelvben leginkább állandó szókapcsolatként szoktuk mondani) egyre fontosabb szerephez jutott. A világangolt a helyi frazeológiák növekvő aránya jellemzi, amely többek között olyan idiómákból építkezik, amelyekben az összeépített szócsoportoknak különleges jelentése van. A brit és az amerikai történelem évkönyvei tele vannak ilyenfajta frazémákkal, amelyek többek és más jelentésűek, mint ami az őket alkotó szavak egyedi értelméből következne. Kevésbé van jelen ez a fajta konstrukció a szintaxisban – állapítja meg a világangol kiváló kutatója, Edgar W. Schneider (Schneider 2011: 21–22).

A következőkben a brit és az amerikai történetírásban, a tengeren túli történeti gondolkodásban ma talán legjobban ismert frazémák közül választunk ki néhányat, hogy ezek konkrét történelmi, földrajzi, kronológiai hátterét, pontos jelentését, szemantikai mezejét értékelhessük.

A brit történelem, s különösen annak egyik leghíresebb, 19. századi szakasza – a Viktória királynő (1819–1901) uralkodásával fémjelzett korszak (1837–1901) – számos maradandó kifejezést, frazémát hagyott maga után. A korszak kapitalizmusának egyik első brit kritikusa Benjamin Disraeli (1804–1881) volt, aki pályáját nemcsak parlamenti képviselőként, hanem népszerű regényíróként is kezdte, majd élete csúcspontján konzervatív párti miniszterelnök lett. Legismertebb regénye a *Sybil; or, the Two Nations*, amely 1845-ben jelent meg, éppen abban az esztendőben, amikor Friedrich Engels szemfelnyitó és leleplező szociográfiája, *A munkásosztály helyzete Angliában* először, németül megjelent.¹ Disraeli szépirodalmi formában mond bírálatot Viktória királynő dicsőséges Nagy-Britanniájáról, a

¹ Engels, F. 1845. *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. Leipzig. Otto Wigand.

munkásság nyomorúságos helyzetéről, s az országot két nemzetnek láttatja: a gazdagok és a szegények hazájának. Erről a regény drámai csúcspontján a főhős, Charles Egremont beszélget ismerősével. Ennek nyomán lett a „két nemzet” a korabeli kapitalizmus, illetve Nagy-Britannia társadalomképének egyik legismeretesebb és legtalálóbb jellemzése.²

Az ipari forradalom lendületével hihetetlenül gyors ütemben kapitalizálódó Nagy-Britanniának és gazdasági sikereinek jelentős nemzetközi jelképévé vált az 1851-es Nagy Kiállítás, a *Great Exhibition*. Fő patrónusa Viktória királynő férje, a később fiatalon elhunyt Albert herceg (1819–1861) volt, a megnyitón maga az uralkodó is megjelent, aki azután még kétszer ellátogatott a Hyde Parkban emelt *Crystal Palace*-be, a Sir Joseph Paxton (1803–1865) által tervezett üvegpalotába. A *Great Exhibition* a Brit Birodalom felemelkedésének páratlan dokumentuma lett: ennek az első igazi világkiállításnak a grandiózus katalógusát három hatalmas kötetben, nyomban 1851-ben megjelentették.³ A Nagy Kiállítás nemzetközi jellegére és méreteire mi sem jellemzőbb, minthogy a Habsburg Birodalom is 748 tárggyal: acél készítményekkel, vasúti sínekkel, szövetekkel, fonalakkal, órákkal, bútorokkal, mű- és használati tárgyakkal – az Ausztriát is elérő ipari forradalom megannyi termékével – képviseltette magát. Magyar, sőt pesti készítmények is bőven akadtak köztük. A kiállításnak helyet adó acél- és üveggolosszust 1854-ben átköltöztették, végül – 1936-ban – leégett.⁴

A (brit) birodalmi siker más természetű nyelvi emléke Rudyard Kipling (1865–1936), a Nobel-díjas (1907) angol író, költő híressé, sőt hírhedtté vált költeménye, a *The White Man's Burden* [A fehér ember terhe]. Kipling ezt 1899 februárjában, a spanyol-amerikai háború után írta, s arra bízta benne az Egyesült Államokat, hogy a spanyoloktól elhódított Fülöp-szigetek fölötti uralom átvételével maga is építsen világbirodalmat. A költemény, amely eredetileg Viktória királynő gyémánt jubileumára (1897) készült, utóbb az amerikai *McClure's Magazine*-ban jelent meg, s az imperializmusnak lett mintegy a himnusza, a fehér embert a gyarmatosításra szólítva fel. A *White Man's Burden* az Európa-centrikus rasszizmus és az imperialista aspirációk jelszava lett, a hódításra kész amerikaiak viszont úgy értelmezték a kifejezést, mint amely az elmaradt világrészek fejlesztésére hívná fel az Egyesült Államokat is: „Take up the White Man's burden, Send forth the best ye breed...”⁵

Amint arról már korábban, más helyütt írtam, „az amerikai gondolkodásban mélyen gyökerezik a küldetés tudata, az elhivatottság hite, a kiválasztottság meg-

² B. Disraeli, M. P. 1845. *Sybil; or, the Two Nations*. I-III. London. Henry Colburn.

³ *Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations. Official Descriptive and Illustrated Catalogue*. Vols. I-III. London. Spicer Bros.; W. Cloves. 1851. 1005–1044.

⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/The_Crystal_Palace – Letöltve 2016. január 28.

⁵ A költemény eredeti címe ez volt: *The White Man's Burden: The United States and The Philippine Islands*. Kiplingről röviden ld. <http://www.biography.com/people/rudyard-kipling-9365581> illetve https://en.wikipedia.org/wiki/Rudyard_Kipling – mindkettő letöltve 2016. január 25.

győződése. A hosszú évszázadok során, amikor az amerikaiak birtokba vették szép és gazdag földrészüket, kialakult bennük a hiedelem: küldetésük sorsszerűen, nyilvánvalóan rájuk szabott elrendelés. *Feladatuk*, hogy elterjesszék a szabadságot és a demokráciát. 'Sorsszerű, nyilvánvaló végzetük', a *Manifest Destiny* egyike az amerikai lét, s az avval szorosán együtt-járó területi terjeszkedés alapfogalmainak. Életformájuk hitbuzgó terjesztése meghatározó ideológiája, már-már az amerikai-ság szinonimája lett az észak-amerikai kontinens népének." A *Manifest Destiny* kifejezés frazemaszerűen viselkedik.

„Az Európából vallási vagy politikai üldöztetésük miatt megérkező első telepesek már a 17. században látomásos, bibliai képekben vetítették előre fényes jövőjüket. Választott hazájuk Isten kiválasztott országának tűnt, melyről a kivándorló angol puritán kormányzó, John Winthrop (1587/8–1649) *A Modell of Christian Charity* [A keresztény jótékonyág példája] című, messze hangzó laikus prédikációjában jövendölte meg fényes hivatását. Winthrop 1630-ban az Arbella (vagy Arabella) fedélzetén, Massachusetts felé hajózva Máté evangéliumát idézte: 'Ti vagytok a világ világossága. Nem rejthetitek el a hegyen épített várost'.⁶ *A City upon a Hill* [város a hegyen] képze az istenfélő puritán kivándorlók reménysége volt, s az amerikai gyarmatok, majd az Egyesült Államok missziós hajtóereje lett. Az angol autokráciától, a katolikus I. (VI.) Jakab (1566–1625) üldözésétől védelmet ígérő, biztonságos menedékből tekintve a kiválasztottság fellegvára, idővel az új haza hatalmi jelképe vált.”⁷

Az amerikai függetlenségi háború egyik leginkább emlékezetes nyitó eseménye az 1773. december 16-án lezajlott *Boston Tea Party*, a „bostoni teadélután” volt. Ennek során az indiánnak öltözött gyarmatosok három brit hajó tearakományát a tengerbe szórták, hogy így tiltakozzanak az angol tea amerikai ára ellen, amelyet a brit behozatali vámtételek megszüntetése ellenére indokolatlanul magasan tartottak. E kifejezés koncentrált, elvontságában is képszerű formában őrizte meg az amerikaiak brit ellenes szabadságküzdelmének kezdeteit.⁸

A két világháború közötti gazdasági helyzet egyik legismertebb fogalma a *Gold Standard* volt, mely a brit és az amerikai gazdaságnak sokáig motorjaként, meghatározó szabályozó elemeként működött. Ez volt az első, nemzetközileg elfogadott, aranyalapú papírpénzre épülő valutarendszer, amely mellett a jegybankok több pénzt adhattak ki, mint amennyi arannyal tartalékként rendelkeztek. Száz százalékos aranyfedezet már nem létezett, viszont bevezettek egy minimális fedezetet. Mivel többet, mint amennyit a fedezeti határ (az „aranyfék”) megengedett, nem

⁶ Máté 5:14.

⁷ Frank T. 2007. „*Manifest Destiny*”: A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata. In: Frank T. (szerk.). *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest. Gondolat Kiadó. 7.

⁸ Nash, G. 1986. *The Urban Crucible: The Northern Seaports and the Origins of the American Revolution*. Abridged ed. Cambridge, MA. Harvard University Press; Brinkley, A. 2010. *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People*. 6th ed. New York. McGraw-Hill. 108.

lehetett kölcsönözni, így az arany a szabályozó szerepét játszotta. Nagy-Britannia az 1800-as évek elején a világ vezető kereskedelmi nemzetének számított, és így a klasszikus aranysz tender a rákövetkező években világrendszerre lépett elő. Az aranyalap azt jelentette, hogy az arany árát és az aranyfedezethez való viszonyát az állam határozta meg, a papírpénzt és a pénzerméket összekapcsolták az arannyal.⁹ A globális válság hatása azonban annyira megrázta a világgazdaságot, hogy 1929 és 1936 között 47 ország kényszerült letérni az aranyalapról.¹⁰

Az Egyesült Államok történetének legsikeresebb korszakát, dicsőséges világhelyzetét jövendölte meg 1941-ben, még jóval a Pearl Harbornál bekövetkezett japán légitámadás előtt Henry Luce (1898–1967), egyebek között a *Time* és *Life* magazinok főszerkesztője. Luce a *Life* magazinban vizionálta az „amerikai évszázadot” (*The American Century*), amelynek prófécijája a II. világháború során, és különösen az után drámai módon kezdett valóra válni az Egyesült Államokon kívül is, annak minden pozitív és negatív következményével.¹¹ Luce elsősorban azt az időszakot jelölte meg cikke címével, amelyet az akkor még az Egyesült Államok nélkül vívott II. világháború győzelmes befejezése és Amerika ezzel kezdődő globális befolyása jegyében jósolt. Az „amerikai évszázad” eszméje a világháború talaján sarjadt mítosz volt, és elsőnek a germán felsőbbrendűség veszedelmes rögeszméjével szállt harcba. Nyugat-Európa amerikanizálása később a George C. Marshall hadseregtábornok–külügyminiszterről elnevezett Marshall-terv nyomán indult meg nagy erővel. 1949 után az amerikai angol nyelv nélkülözhetetlen eszköze lett a NATO-n belüli katonai és politikai kapcsolatoknak, és az atlanti övezetet nem utolsósorban éppen e nyelv fogta, fogja egybe.

Amerika a bevándorlók nemzete (*A Nation of Immigrants*) – állapította meg tömören és találón John F. Kennedy szenátor 1958-ban írott, kis könyvnyi esszéjében, amely csak halála után jelent meg nyomtatásban.¹² A könyv címe magvas, bár a feketék sorsáról elfelejtkező jellemzése az amerikai nemzet történetének. A migrációk történetírói és szociológusai gyakran alkalmaznak képeket a vándorlási folyamatok megragadására. Ezek közül a legismertebb a *push and pull factors*, a kitzató és oda vonzó tényezők dinamikája, és – újabban – a *center and periphery*, azaz a központok és perifériák közötti kölcsönkapcsolatok, migrációs mozgások törvényszerűsége. E fogalmak a migrációs folyamatok mögött meghúzódó gazdasági-társadalmi mozgatórúgókat, illetve az ezek felismerésére épülő társadalom-

⁹ <http://www.aranypiac.hu/tudastar/az-aranyalap> – Letöltve 2016. február 3.

¹⁰ Ld. ehhez Pályi Menyhért úttörő könyvét: Pályi, M. 1972 *The Twilight of Gold 1914-1936. Myths and Realities*. Chicago. Henry Regnery. 328–343.

¹¹ Luce, H. R. 1941. *The American Century*. *Life* 1941. február 17. 60–65. Vö. Brinkley, A. 2010. *The Publisher. Henry Luce and His American Century*. New York. Alfred A. Knopf. 267–273; Frank T. 2009. Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In: Frank T. Károly K. (szerk.). *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 259–263; Frank T. 2016. Az amerikai évszázad vége? In: *Megroppan a világrend*. III. Budapest. Argumentum. 39–50.

¹² John F. Kennedy: *A Nation of Immigrants*. New York. HarperCollins. 1964.

tudományi alapelveket, elméleteket rögzítik. A II. világháború után közvetlenül a *Displaced Persons* (rövidítve DP-k), a hontalanná vált, családjukat, vagyonukat munkalehetőségeiket veszített tömegek frazémává vált kifejezése bővítette tovább a migrációra vonatkozó fogalomtárat, gazdagította a közbeszédet. Az Egyesült Államok Kongresszusa Harry S. Truman elnöksége idején törvényt alkotott, s ennek révén mintegy 400 000 európai menekült talált befogadásra Amerikában – az 1920-as évek kvótatörvényeinek megkerülésével és felülírásával.¹³

Az Egyesült Államok ténylegesen a II. világháború alatt és főként annak győzelmes befejezése után vált igazi világhatalommá, vagy ahogyan a hidegháború során később mondani kezdték, szuperhatalommá. Az ország gazdasági ereje évtizedeken keresztül elegendő volt ahhoz, hogy fenntartsa és szolgálja világhatalmi törekvéseit, s csupán az 1980-as évektől rémlett fel, hogy az amerikai évszázad egyszer véget is érhet. Ezt tükrözte Paul Kennedy (1945-) brit történésznek, az amerikai Yale Egyetem professzorának kitűnő felismerése, az *imperial overreach*, a birodalmi túlterjeszkedés képlete, amely szerint minden birodalom addig képes fenntartani hatalmát, ameddig katonai ambíciói nem lépnek túl gazdasági potenciálján. Paul Kennedy ezt először 1987-ben megjelent könyvében tette közzé, amelynek utolsó fejezete (már 1987-ben!) az Egyesült Államok „relatív hanyatlásával” is számolt.¹⁴ Kennedy már a Szovjetunió bukása előtt utalt rá, hogy „az Egyesült Államoknak jelenleg szerte a világon sokkal több érdekeltsége és kötelezettsége van, mint amennyinek az ország, erejét tekintve, egyidejűleg eleget tudna tenni.”¹⁵ Könyve látnoki zárófejezetében Paul Kennedy arra figyelmeztetett, hogy az Egyesült Államok akkor és addig őrizheti meg hatalmi pozícióit, „ha józanul felismeri mind az amerikai erő határait, mind pedig lehetőségeit.”¹⁶

Számos amerikai elnök gazdasági-társadalmi programjának címe lett nevezetesen amerikai-angol frazéma, amely őrzi egy-egy korszak társadalom(át)alakító tervét, lendületét, sikerét és kudarcát. Ismertté vált Theodore Roosevelt (1858–1919) *Square Deal* programja (1901–1909), amely a trösztök hatalmának visszafogását, a fogyasztók védelmét ötvözte az elnök természetvédelmi törekvéseivel. Angol szavainak kezdőbetűjéről a „három C” programjának is nevezték. A demokrata párti elnökök közül először Theodore Roosevelt unokatestvére, Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) indított *New Deal* néven nagyszabású (és végső elemzésben igen

¹³ Ennek a korszaknak és embercsoportnak állított emléket Radványi Géza 1947. évi klasszikus filmalkotása, a *Valahol Európában*, amely a háború sokféle kárvallottai közül a bandába verődött árva gyerekek sorsát örökítette meg mesteri, filmes eszközökkel.

¹⁴ Kennedy, P. 1987. The United States: The Problem of Number One in Relative Decline. In: *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York. Random House. 514–535. A könyv később magyarul is napvilágot látott *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000* címen. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1992.

¹⁵ Kennedy, P. *A nagyhatalmak*, i. m. 483.

¹⁶ Kennedy, P. *A nagyhatalmak*, i. m. 502; Frank Tibor: *Az amerikai évszázad vége?* i. m. 39-50.

sikeres) gazdasági-társadalmi rekonstrukciós programot 1933-ban. Ez a gazdasági világválság következményeinek rendezését szolgálta, amely egészen a II. világháború kezdetéig az Egyesült Államok fejlődésének motorja volt. Jóval a II. világháború után, 1964–1965-ben Lyndon B. Johnson elnök hirdetett a *New Deal*-re emlékeztető, társadalomalakító programot, *Great Society* [Nagy Társadalom] címen. A terv a szegénységnek és a faji diszkriminációnak üzent hadat, mintegy folytatva közvetlen elődjének, John F. Kennedynak a *New Frontier* [Új Határvidék] jelszóval 1960-ban meghirdetett és tragikusan megakadt elnöki programját. Megemlítjük végül Ronald Reagan (1911–2004) republikánus elnök *Star Wars* [Csillagháború] elnevezésű, demokrata elődeivel szemben kifejezetten fegyverkezési tervekre irányuló programját, amelynek éle a Szovjetunió ellen irányult, s amely a maga irreális és kissé hagymázos, de hatásos ijesztgetésével nagyban hozzájárult a Szovjetunió széteséséhez.

A II. világháború utáni időszak számos más nyelvi képet is behozott a mindennapi gondolkodásba és diskurzusba. A két legismertebb frazéma az *Iron Curtain* [Vasfüggöny] és a *Cold War* [Hidegháború] volt. Előbbi azt a részben virtuális, részben nagyon is valóságos választóvonalat jelenítette meg képszerűen, amely a szovjet és az amerikai-brit hadseregek által visszahódított és előbb katonailag, majd politikailag és minden egyéb módon felosztott Európa két fele között húzódott. A fogalmat már a II. világháború előtt emlegették, többféle értelemben is. A világháború után először Winston S. Churchill (1874–1965) brit miniszterelnök használta egy 1945. május 12-i táviratában, melyet Harry S. Truman amerikai elnöknek küldött, benne explicit utalással a szovjet frontnál húzódó vasfüggönyre.¹⁷ S bár többen is alkalmazták a kortársak közül, híressé a kifejezés csak Churchill 1946-os amerikai útja nyomán vált, amikor 1946. március 5-én a Missouri állambeli Fulton városka Westminster College-ában elmondta *Sinews of Peace* [A béke hajtóereje] című beszédét, benne az ominózus mondattal: „From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic an ‘Iron Curtain’ has descended across the continent.” [A Balti-tenger melletti Stettintől az Adria-tenger melletti Triesztig vasfüggöny ereszkedik le a kontinensen keresztül.”]¹⁸

Vannak, akik e beszédétől számítják a hidegháború kezdetét. A *Cold War* kifejezés (voltaképpen az 1945 és 1991 közötti világtörténelmet nevezzük így) azonban régebbi keletű: George Orwell brit író "You and the Atomic Bomb" [Ön és az atombomba] című esszéjében is előfordult már, holott azt 1945. október 19-én közölte a *Tribune* című brit napilap. 1946. március 10-én Orwell ismét alkalmazta a kifejezést az *Observer* című brit hetilapban megjelent cikkében, ahol a Nagy-Britannia és a Brit Birodalom elleni szovjet háborús előkészületekről írt. Bernard Baruch amerikai elnöki főtanácsadó is beleszótta 1947. április 16-i beszédébe,

¹⁷ Churchill, W. S. 1953. *The Second World War*. Vol. VI: *Triumph and Tragedy*. Boston. Houghton Mifflin. 572–574.

¹⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Iron_Curtain – Letöltve 2016. február 3.

Walter Lippmann amerikai publicista pedig 1947-ben *The Cold War* című cikkgyűjteményével népszerűsítette az új fogalmat. Amikor a kifejezés eredete felől kérdezték, ő a 30-as évek francia nyelvű képére utalt: *la guerre froide*.¹⁹

Ma az egyik, világszerte legjobban ismert amerikai társadalmi-politikai kifejezés a *political correctness* (PC, a politikai értelemben vett elfogulatlanság), a minden részrehajlástól mentes, a többi ember nemére, bőrszínére, vallására, származására mindig kellő tisztelettel gondoló és utaló véleménynyilvánítás újabb kori kötelezettsége (amely a liberális, radikális baloldal politikai vitáiban alakult ki, s az 1980-as évek végétől, a '90-es évek elejétől terjedt el a köznyelvben és a médiában). Ez a soknemzetiségű, sokszínű, sokkultúrájú Egyesült Államokban az elmúlt mintegy 25 évben vált bevett nyelvi formulává, frazémává attól az önmagában érthető vágytól vezetettve, hogy senki senkit ne becsüljön le, ne diszkrimináljon, ne alázzon meg „mássága” miatt. Az irányzat a polgárjogi mozgalom következménye, eredetileg a fekete lakosság tényleges egyenjogúsításának folyamatát szolgálta. Mára a *political correctness* (PC) sokak szemében elvesztette létjogosultságát. A *Rasmussen Reports* országos közvélemény-kutatása szerint a felnőtt lakosság 57%-a „politikailag túlzottan korrektnek” tartja Amerikát, s csak 23% gondolja a PC színvonalát alacsonynak.²⁰ A megkérdezettek 63%-a szerint a PC mentalitás akadályozta meg az amerikai hadsereg vezetését, hogy időben odafigyeljen a hadseregben pszichiáterként szolgáló Nidal Malik Hasan (sz. 1970) őrnagyra, aki 2009 novemberében 13 embert ölt meg és 32-t megsebesített a texasi Fort Hoodban, hogy „a dzsihád nevében” ezzel tiltakozzék „az amerikaiak agressziója ellen” az iszlám népek körében.²¹ Az amerikai népesség 74%-a úgy gondolja, hogy a PC a mai Amerika egyik fontos problémája, s hogy a kormányzati tisztviselők gyakran a PC nevében és kedvéért lesöprik a tényeket és a józan észet. Mark Twain (1835-1910) először 1884-ben megjelent, *The Adventures of Huckleberry Finn [Huckleberry Finn kalandjai]* című regényének egy új kiadásából a PC jegyében 2011-ben kicenzúrázták a *nigger* (néger) szót, ami a mai Amerikában tabu, de Mark Twain idején széles körűen használták.²² A *National Association for the Advancement of*

¹⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Cold_War – Letöltve 2016. február 4.

²⁰ http://www.rasmussenreports.com/public_content/politics/general_politics/october_2010/most_americans_say_u_s_is_too_politically_correct

²¹ <http://www.foxnews.com/us/2013/08/28/fort-hood-gunman-maj-nidal-hasan-sentenced-to-death/>
http://en.wikipedia.org/wiki/2009_Fort_Hood_shooting – mindkettő letöltve 2014. augusztus 10.

²² Messent, P. 2011. Censoring Mark Twain's 'n-words' is unacceptable. *The Guardian* 2011. január 5. <http://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jan/05/censoring-mark-twain-n-word-unacceptable> – Letöltve 2016. február 4. Bill Walsh: Huck Finn and the Power of Words, http://jcp.proscenia.net/publications/articles_mlr/walsh/Huck_Finn_Power_Words.html – Letöltve 2016. február 6. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/8239737/Censored-Huckleberry-Finn-prompts-political-correctness-debate.html> – Letöltve 2014. augusztus 12. <http://www.csmoitor.com/Books/chapter-and-verse/2011/0105/The-n-word-gone-from-Huck-Finn-what-would-Mark-Twain-say> – Letöltve 2016. február 4.

Colored People [kb. A színesbőrű emberek előrelépésének nemzeti szövetsége] 1995-ben kezdeményezte a középiskolai olvasmánylistáról történő eltávolítását – a *nigger* szó előfordulásai miatt. Az eredeti szöveg használatát bizonyos iskolákban be is tiltották. Ez heves vitákat váltott és vált ki a PC érvényességi köréről, határaitól, retroaktív hatásának lehetőségeiről.”²³

Jellegzetesen amerikai társadalomvezérlési kísérlet volt az *affirmative action*, a (többek között az egyetemi felvételeknél, 30 éven át, 1965 és 1995 között, s a munkába állásakor is alkalmazott) „pozitív diszkrimináció”. Az állami egyetemeken elsőbbséget biztosítottak a színes bőrű, indián és női jelentkezőknek. Az eszme John F. Kennedy (1917-1963) 10925. számú elnöki rendeletében öltött először testet, 1961. március 6-án, amit azután Lyndon B. Johnson (1908-1973) elnök 11246. sz. elnöki rendelete írt felül 1965-ben, amitől fogva valamennyi állami alkalmazottat „fajukra, felekezetükre és nemzeti eredetükre való mindennemű tekintet nélkül” kellett munkahelyükre felvenni. Johnson egy 1967-es elnöki rendelete (11375) a nőkre is kiterjesztette az intézkedést. Hasonló rendelkezések a világ számos országában születtek. Legtöbbjüket a *social engineering*, a társadalmi folyamatok alapvetően jó szándékú, az esélyegyenlőségre törekvő állami irányításának, vezérlésének igyekezete hajtotta, a folyamatnak döntően amerikai genezise volt, az ottani polgárjogi mozgalmak sikere szabott neki irányt. A célok nemesek voltak, az eszközök sok munkával alakultak ki, az eredmények mégis kérdéseket vetettek és vetnek fel azóta is.²⁴ Az *affirmative action* 1995-ig volt érvényben az amerikai egyetemeken, s igen sok helyen a fehér lakosság növekvő ellenállásába ütközött.

Az ebben a dolgozatban kiemelt angol-amerikai történeti kifejezések – hogy stílusosak maradjunk – cseppek egy nyelvi tengerből. A frazéma olykor metafora, szimbólum, más alkalommal nyelvi kép, mindenképpen történelmi produktum, történetileg meghatározott nyelvi termék. Kialakulását történelmi körülmények, feltételek egyengetik, szabályozzák: a frazéma a maga konkrét történelmi születési időpontja és helye nélkül általában nem értelmezhető. A történetírásban s a történeti diskurzusban képszerűség jellemzi: fizikailag elképzelhető alakzat jelenik meg gondolati vetítővásznunkon. Fordításához kreativitás és nyelvi ötletesség szükséges, s ezzel együtt a konkrét történeti helyzet alapos ismerete. A frazéma miniatűr világkép, kép a világról, modellál egy történetileg jól körülírható helyzetet, amelyben született és értelme volt vagy van.²⁵

²³ Frank T. 2016. Amerika és a világrend változásai. In: *Megroppan a világrend* III. Budapest. Argumentum. 153–167.

²⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Affirmative_action – Letöltve 2016. február 9.

²⁵ A frazémákról részletesen ld. Hadrovics L. 1995. *Magyar frazeológia*. Budapest. Akadémiai Kiadó; Bárdosi Vilmos: 2003. *Magyar szólástár*. Előszó. Budapest. Tinta Könyvkiadó. V–XVIII.; Balázs G. 2005. „Magyar frazeológia”. *Ethnica* VII. 2005/1. 8–16.; Balázs G. 2006. „A magyar frazémák szöveg-tipológiája”. In Mártonfi A. & Papp K. & Slíz M. (szerk.). *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest. Argumentum. 547–559. o.

Felhasznált irodalom

- Balázs G. 2005. Magyar frazeológia. *Ethnica* VII. 2005/1. 8–16.
- Balázs G. 2006. A magyar frazémák szövegtipológiája. In Mártonfi A. & Papp K. & Slíz M. (szerk.). *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest. Argumentum. 547–559.
- Bárdosi V. 2003. *Magyar szólástár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Brinkley, A. 2010. *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People*. 6th ed. New York. McGraw-Hill.
- Brinkley, A. 2010. *The Publisher. Henry Luce and His American Century*. New York. Alfred A. Knopf.
- Churchill, W. S. 1953. *The Second World War*. Vol. VI: *Triumph and Tragedy*. Boston. Houghton Mifflin.
- Disraeli, B., M. P. 1845. *Sybil; or, the Two Nations*. I-III. London. Henry Colburn.
- Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations. Official Descriptive and Illustrated Catalogue*. Vols. I-III. London. Spicer Bros.; W. Cloves. 1851.
- Frank T. 2007. „Manifest Destiny”: A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata. In: Frank T. (szerk). *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest. Gondolat Kiadó.
- Frank T. 2009. Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In: Frank T. Károly K. (szerk.). *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Frank T. 2016. Amerika és a világrend változásai. In: *Megroppan a világrend*. III. Budapest. Argumentum. [2014] 153-167.
- Frank T. 2016. Az amerikai évszázad vége? In: *Megroppan a világrend*. III. Budapest. Argumentum. [2015] 39-50.
- Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations. Official Descriptive and Illustrated Catalogue*. Vols. I-III. London. Spicer Bros.; W. Cloves. 1851.
- Hadrovics L. 1995. *Magyar frazeológia*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Kennedy, J. F. 1964. *A Nation of Immigrants*. New York. HarperCollins.
- Kennedy, P. 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York. Random House. Magyarul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1992.
- Luce, H. R. 1941. The American Century. *Life* 1941. február 17. 60–65. <http://www.informationclearinghouse.info/article6139.htm>
- Messent, P. 2011. Censoring Mark Twain's 'n-words' is unacceptable. *The Guardian* 2011. január 5.
- Nash, G. 1986. *The Urban Crucible: The Northern Seaports and the Origins of the American Revolution*. Abridged ed. Cambridge, MA. Harvard University Press.
- Palyi, M. 1972 *The Twilight of Gold 1914-1936. Myths and Realities*. Chicago. Henry Regnery.
- Schneider, E. W. 2011. *English Around the World. An Introduction*. Cambridge. Cambridge University Press.

A franyol polgárháború frazeológiai vetületei Nyelvközi megértés és költői funkció

HORVÁTH KRISZTINA

egyetemi docens, ELTE BTK, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék

Résumé: *Pas pleurer* de Lydie Salvayre est tissé de deux textes bien distincts : un dialogue mère-fille, anamnèse de l'histoire familiale tissé d'éléments de l'histoire de la guerre d'Espagne, discours qui sera interrompu par des extraits du texte de Georges Bernanos, *Les grands cimetières sous la lune*, signalés par la typographie. Aucun signalement typographique en revanche pour le langage frañol de la mère âgée du narrateur, et tout le travail de compensation sémantique revient au lecteur. Dans le dialogue narrativisé comme dans les répliques en style directe (non découpées en prises de paroles) des parleuses, la déformation de la langue est l'expression de l'altérité stylistique, plus que celle d'une exolangue d'origine. Ce langage, ce « français sophistiqué autant qu'énigmatique », les vulgarités tant décriées par la critique, soulignent les points saillants de l'expression, et sous-tendent la fonction poétique tout en empêchant le texte de sombrer dans le sentimentalisme. La compréhension des phrasèmes est facilitée par le jeu des déjà-vus morphologiques, phonétiques ou sémantiques.

Mots-clés: phraséologie, intercompréhension, langues romanes, espagnol, plurilinguisme.

Lydie Salvayre *Pas pleurer* című regénye kapta Franciaországban a legutóbbi, 2014-es Goncourt-díjat, kis szavazati aránnyal megelőzve Kamel Daoud Camus átiratát, melyben az algériai újságíró-író Camus *L'Étranger* című regényét továbbírva, a Meursault által megölt névtelen arabnak nevet és történetet ad, hiszen a regényben az áldozat öccse, nyolcvan éves öregemberként, a camus-i regényt kiegészítve-továbbgondolva mondja el a maga történetét. Ezt most itt csak azért említem, mert kulturális látteleként fogható fel, hogy mindkét regény tematikája alapvetően az identitás és a másság körül forog, és a francia nyelv mindkét regényben a választott identitás és az írás választott, kiválasztott nyelve, nem anyanyelv, nem adott, hanem az épített önazonosság, a vállalt alteritás és az irodalmi megszólalás nyelve, s egyben a tanúságtétel nyelve. Vagy idézhetnénk még ebből a sorból Milan Kundera 2014-ben megjelent regényét, melyben az egyik szereplőről, mintegy véletlenül és egészen jelentéktelen módon tudjuk meg, egy francia frazéma pontatlan és akaratlanul kétértelmű használatából (*attendre dans une queue*), hogy külföldi származású (Kundera 2014: 129). Kundera számára, akárcsak Kristóf Ágota számára, szülőföldet váltani nem lehetetlen. Az igazán nehéz dolog anyanyelvet váltani (Kristof 2004).

Lydie Salvayre autofikciós regénye *önírás*: a szerző időskori feledékenységben szenvedő anyjával beszélget, miközben az felidézi hetven évvel ezelőtti fiatalkorát, úgy, hogy orvosilag egyébként helytállóan az anya tudatából kiestek az eltelt évtizedek. Ami megmaradt és különösen élénken él, az a spanyol polgárháború, a mámoros 1936-os esztendő, aminek nyarán Montesita elhagyja szülőfaluját és Madridba utazik, hogy ott megízlelje a forradalom lelkesültségét, szabadságát és a szerelmet egy ismeretlen francia önkéntessel, akinek csak a keresztnévét tudja, s

akit később leányai viccesen csak André Malraux-nak hívnak. Montse várandósan tér vissza szülőfalujába, és hozzámegy a falu földesurának fiához, mielőtt a francoi terror elől 1938-ban kislányával Franciaországba menekül.

Anya és lánya beszélgetése a regény szövege, s a magánéleti érzemlölulásokat időről időre történelmi perspektívába helyezi Bernanos írása a palmai tömegmészárlásokról, a *Les grands cimetières sous la lune* szövegrészleteinek közbeékelése.

Számunkra különösen a regény nyelvezete érdekes, s szeretném rögtön leszögezni, hogy ez a nyelvezet szinte lefordíthatatlanná teszi a szöveget, mert Lydie Salvayre bőséggel alkalmazza az anya megszólalásainak leggyakrabban narrativizált beszéd vagy szabad-függőbeszéd formájában történő visszaadásakor a *franyol* nyelvet, a spanyolajkú bevándorlók kevert nyelvét. Nem akárhogyan: hét évtizeddel a Franciaországba költözés után ugyanis nem a nyelvi idegenség megnyilvánulása a deformált francia nyelv: Lydie Salvayre az irodalmi szöveg stilisztikailag jelentős, kiugró helyein alkalmazza, a költői funkció megtámogatására, a stílushatás és tegyük hozzá, az érzelmi hatás növelésére.

A spanyol a nyelv és a psziché legmélyebb rétegeiből tör elő a felidézett múlt meghatározott, referenciális pontjain. A francia olvasónak nincs szüksége fordításra, sőt, az irodalmi hatást csak fokozza e szöveghelyek idegensége. Az olvasóra hárul az idegen szövegi helyeken a szemantikai kompenzáció és ebben nagy szerepe van a neolatin nyelvek szövegközi megértésének, ami körülbelül egy évtizede áll az interkulturális kutatások középpontjában: ez a nyelvköziség – úgy tűnik – nem csak a határérintkezés és az interkulturális kapcsolatok dinamikájában bír nagy jelentőséggel, hanem egyszersmind kiaknázatlan lehetőségeket kínál a nyelvtanulási módszerek kutatásában és gyakorlatában is. Ma úgy tudjuk, hogy a lexikai és szintaktikai közelség miatt számottevő előnnyel indul egy neolatin nyelv elsajátításában az a beszélő, aki akár anyanyelvként, akár tanult nyelvként birtokában van egy másik neolatin nyelvi kompetenciának. A kutatások arra is rámutatnak, hogy megfelelő didaktikai módszerekkel, elsősorban vagyis elsőként a hangképzés szabályszerűségeire felfűzve lehet a neolatin beszélők, akár anyanyelvi, akár nem anyanyelvi nyelvhasználók számára megkönnyíteni egy neolatin idegennyelvi szöveg megértését (Gauchola & Murillo 2011: 290). (Zárójelben mondom itt el, hogy az osztatlan tanárképzés bevezetése óta kérjük, mindeztidáig hasztalanul, hogy a 283/2012. (X. 4.) Korm. rendelet módosításával töröljék el a neolatin szakpárok tilalmát, tehát lehessen francia-spanyol, vagy francia-portugál szakos tanárokat képezni, mert hiszünk ennek hatékonyságában.)

A regényre visszatérve, a nyelvi ökonómia és egyben az érzelmek megnyilvánulásának helye az állandósult szókapcsolatok, a szólások és azokon belül is a cifra spanyol káromkodások, melyeket az idős asszony előszeretettel és bőséggel alkalmaz mondandójának érzelmi alátámasztására. A spanyol nyelv állandósult szókapcsolatai a francia olvasó számára nem igényelnek fordítást: a

szemantikai kiegészülés „fejben” megy végbe, ehhez elég a kontextus és akár egyetlen ismerős szó.

A szintaktikai, lexikai vagy frazeológiai „közelség” sokat segít a megértésben, de önmagában a nyelvrokonság nem minden esetben nyújt megbízható támpontot az idegen szövegbeékelődés dekódolásához. Az irodalmi szöveg értelmezésének megfelelően a spanyol kifejezések leggyakrabban nem is denotatív jelentésükkel járulnak hozzá a szövegjelentéshez.

A következő példákban a tanulmányban dőlt betűvel jelzett frazémák megértését több tényező is megkönnyíti:

Ils disent qu'ils ne supporteront plus de laisser leurs désirs à la porte d'eux-même, como un paraguas en un pasillo. (p. 54)

A morfológiai közelség természetesen segíti a francia ajkú olvasót például a *paraguas* 'esernyő' főnév felismerésében (lásd: *parapluie*), és a *pasillo* 'folyosó, átjáró' főnévnek is van francia megfelelője. A *pas* szó a latin *passus*-ból *pas de la porte*, 'küszöb, bejárat' értelemben létezik a mai franciában is. Vagy például:

Il est théâtral. Romantique à mourir. Un ange! moreno caído del cielo. (p. 55)

A földre szállt angyalra való utalás morfológiai hasonlóság miatt jól érthető, másrészt visszahat az előtte álló szókapcsolatra: az *à mourir* mind a francia, mind a spanyol köznyelvben fokozza az előtte álló melléknevet, de a mögötte álló spanyol kifejezés miatt itt egyben előrevetítheti a fiatalember korai halálát. A következő esetekben a beszédhelyzet és a szövegkontextus is segítenek a közbeékelte spanyol szöveg megértésében:

[...] empoisonner l'ambiance familiale ya bastante podrida. (p. 84)

A *pourrir*, rohadni befejezett melléknévi igeneve 'pourrie' lenne, de ez a közelség is elég a kifejezés megértéséhez és hatásának fokozásához.

Spanyolra vált a szöveg a magas költői funkcióval rendelkező és a *creer a ciegas* 'vakon hisz' frazémát tartalmazó politikai, ha úgy vesszük propaganda szövegnél is, ahol szintén lényegtelen a referenciális funkció, mert a francia olvasó kipótolja a jelentést és ez csak fokozza az érzelmi azonosulást, hiszen csak a hevület számít:

Et nous ne calmerons pas avec quelques os et quelques caresses. Se acabo la miseria. La revolución no dejará nada como antes. Nuestra sensibilidad se mudará también. Vamos a dejar ser niños. Y de *creer a ciegas* todo lo que se nos manda. (p. 55)

Szintén spanyolra vált a megszólaló a keresztény vonatkozású kifejezéseknél:

Tous ces verbiages sans rapport avec la réalité risquent d'entraîner le village vers un *desmadre* (le mot, intraduisible, fait beaucoup d'effet sur la population paysanne). Il faut *mettre le holà*. (p. 65)

Ebben az esetben a narrátor maga hívja fel a figyelmet a szó átvételének szükségességére, s a szemantikai kompenzáció egyrészt, mint korábban azt láttuk, a kontextusból, másrészt a lexikai közelségből is adódik: a szótő és a prefixum is létezik a francia nyelvben, tehát a francia olvasó az *entraîner vers* kifejezésből is értheti a *desmadre* 'anyátlanság, szűzanyátlanság, katasztrófa' jelentését.

A rögzült szókapcsolatoknak és szólásoknak pedig egész különleges válfaja a káromkodás vagy némely esetben egyenesen szentségteljesítés, mint következő példánkban, egy hosszú, a földkollektivizálásról folyó kocsmai vitatkozást leíró szövegben:

[...] et pour renforcer les propos, de *Me cago en Dios* ou *Me cago en tu puta madre*, souvent réduit pour plus d'efficace en un *Me cago en*, tout court.
(p. 59).

Ez utóbbi esetben érdekes megfigyelni, hogy a metalepszis kissé szájbarágósan magyarázatot fűz, mintegy indokolja a káromkodás használatát. A könyv későbbi fejezeteiben az íróntól eltekint, de előbb még kétféle magyarázattal is mentegeti az idős asszonyt (erre még visszatérek).

Újabb példája az istenkáromlásnak egy egészen hosszú spanyol szöveg, mely szintén nem szorul fordításra:

Ils tentent de s'alléger en pissant sur les geraniums de son jardin, ou en salopant, à l'heure de la messe, dans des rires étouffées, le Padre Nuestro: Puto Nuestro que estás en el cielo, Cornudo sea tu nombre, Venga a nosotros tu follón, Danos nuestra puta cad día, y déjanos caer en tentación... (p. 42)

A Miatyánkot mindenki ismeri, az ima egyes sorai könnyen felidézhetőek a francia olvasó számára, ezért a gúnyvers megértéséhez tulajdonképp elégséges, ha fogalmilag derengenek a spanyol kulcsszavak: *puto*, *-ta* 'hímkurva, kurva', *cornudo* 'felszarvazott' stb.

Egyes esetekben a beszélő nem verbális kommunikációja pótolja ki a jelentést. A földjét a kollektivizálástól féltő apa politikai kirohanásának végén az asztalra csap, és így kiált:

Il *frappe du poing sur la table*, Y aquí mando yo!
Et désignant la porte Y a quien no le guste, fuera !
Il se rassied brutalement pour ne pas *mettre* davantage en *péril* son équilibre, et ajoute avec majesté: Yo la revolución *me la pongo en el culo*.
(p. 46)

Bár a *poner* ige a franciában ebben a formában nem létezik és helyette az éppoly vulgáris *se mettre qqch. au cul* 'feldughatja magának' állna, így is teljesen értelmezhető a francia olvasó számára, hogy az idős ember legszívesebben mit is tenne a forradalommal. Az is előfordul, hogy megkapjuk a fordítást, de ez szándékoltan ismétlési hatást kelt:

Il annonce qu'il *prend la parole* au nom de ceux qui habitent un pays réel, y no en *las nubes*, pas dans les nuages. (p. 57)

[...] si la guerre des armes a été perdue par les siens, l'autre (guerre) reste à jamais invaincue, escúchame! Je t'écoute maman, je t'écoute. (p. 123)

Vagy éppen maga az ismétlés az, ami érzékelteti a nem referenciális, érzelmi töltetű szöveg jelentését, például az anya *non es una vida, non es una vida, non es una vida* 'ez nem élet' keseregéseinél.

A narrátor anyja iránt érzett szeretete nyilvánul meg az idős asszony hibás szintakszisának, vagy szótévesztéseinek, vagy egyszerű ragozási hibáinak a szövegszerű visszaadásánál:

Tu vois, si on me demandait de choisir entre l'été 36 et les soixante-dix ans que j'ai vivi entre la naissance de ta sœur et aujourd' (sic), je ne suis pas sûre que je choisirais les deuxièmes. (p. 124)

A francia *vivre* 'élni' ige ragozási tévesztése elég gyakori, akár gyerekkorú francia beszélőknél, akár nyelvtanulóknál gyakran hallhatunk *vivi* participiumot *vécu* helyett. Ebben az esetben gondolhatunk továbbá a spanyol *vivir* ige *viví* indefinido alakjával fellépő interferencia jelenségre is. A franciául tanulók, de még a francia kisiskolások is pedig mindnyájan megszenvedték a francia kötőmód használatát:

Il faut que tu sais, ma chérie, qu'en une seule semaine, j'avais augmanté mon patrimoine des mots: despotisme, domination, traîtres capitalistes, hypocrésie bourgeoise, cause prolétarienne, peuple *saigné à blanc*, exploitation de l'homme par l'homme et quelques autres, j'avais apprendi les noms de Bakounine et de Proudhon, les paroles de Hijos del pueblo, on dirait du Gainsbourg. Et moi qui étais une noix blanche, pourquoi tu te ris? moi qui ne connaissais *rien à rien* [...] une anarquiste de choc prête à abandonner ma famille *sans le moindre remordiment* et à *piétiner sans pitié le corazón* de mi mamá. (p. 78)

A politikai propangandaszöveg „elhallása” ismerős számunkra, elég a „Mintamókus” kezdetű dalra gondolnunk. Az anyanyelven is idegenszerűen hangzó szavak elsajátítása már eleve tökéletlen, a fonetikai torzulás folyamatai részint jól ismertek (lásd elhallás), részint a neolatin nyelvek szövegközi megértésének a legújabb kutatások fonológiai megfigyeléseinek megfelelően zajlik (Gauchola & Murillo 2011: 306). Egy hangsor percepciója nem azonos módon történik az anyanyelvi beszélőnél, mint az idegen nyelvinél. Hallott francia hangsort a spanyolajkú vagy katalán beszélő frekvenciálisan mélyebbnek érzel: *hypocrisie* 'képmutatás' helyett *hypocrésie*. Megfigyelhető a diftongusok monoftongizálódása is: *exploitation* 'kizsákmányolás' helyett *exploitation* stb. A lényeg azonban az, hogy a politikai propangandaszöveg már az anyanyelven is idegenszerűen hatott.

A sans le moindre remordiment, sans remordiment többször előfordul a francia *sans remords* 'lelkiismeretfurdalás nélkül' kifejezés helyett, franciásítva a *remordimiento* spanyol főnevet:

José sans va *sans remordiment* (dit ma mère). Il n'a jamais pensé prendre la direction du village, il ne galope pas derrière le pouvoir, et les vieux paysans s'équivoquent qui lui ont *prêté l'intention de faire le cabot*.

Az erős érzelmi töltetű szövegrész, melyben az anya hőn szeretett öccséről beszél, csak úgy hemzseg a franyol kifejezésektől: *courir après le pouvoir*, 'fut a hatalom után' helyett *galoper derrière le pouvoir*, 'vágat a hatalom mögött' szerepel, a frazéma azonban érthető marad, és ha lehet még kifejezőbb és képszerűbb.

José est *un cœur pur*, ça existe ma chérie, ne te ris pas, il aime régaler, est-ce que régaler est français? Il *s'est dédié* à son rêve avec toute sa jeunesse et toute sa candeur, et il *s'est lancé comme un cheval fou* dans un plan qui ne voulait rien d'autre qu'un monde beau. Ne te ris pas, il y en avait beaucoup comme lui en l'époque, les circonstances le permettait sans doute, et ce plan il l'a déffandu sans calcul, ni pensée-arrière, je le dis *sans l'ombrage d'un doute*. (p. 79)

Tu l'as compris ma chérie, me dit ma mère, doña Pura, dans sa rigidité et sa rancœur de catholique offensée, était une sainte femme..., elle qui *dédiquait tous ses efforts* au perfectionnement de son âme par l'aplastement de tous les plaisirs... (p. 86)

[...] elle n'avait jamais baisé y su chocho estaba *sequito como una nuez*. (p. 90)

Ez utóbbi spanyol kifejezés érthető még akkor is, ha a női nemi szerv francia vulgáris megfelelője nem a *dió*, hanem az ugyanannyira képi *kagylót* idézi. A kifejezés humorát pár oldallal korábban már érzékelhettük, mikor az anya saját fiatalkori ártatlan, naiv és kissé butuska énjére használta tévesen a *noix blanche* 'fehér dió' kifejezést, az *oie blanche* régies kifejezés (Bárdosi 2010: 101), azaz *hiszékeny liba*, szó szerint 'fehér liba' helyett.

Vagy megint csak a forradalomról szólva:

Des heures inolvidables (me dit ma mère) et dont le raccord, le souvenir ne pourra jamais m'être retiré, nunca, nunca, nunca. [...] Je crois qu'il faut l'avoir vivi pour comprendre la commotion, le choc, el aturdiamento, la revelación que fue para nosotros el descubrimiento de esta ciudad en el mes de agosto 36. (p. 110)

Az erős érzelmekkel járó emlékezés itt szinte teljesen spanyolra vált át, és ezzel csak még hangsúlyosabb a szöveg költői funkciója: a főnevek többsége spanyol, jelentésük nem ekvivalens a keresett kifejezéssel, de a szavak diakronikusan fennmaradtak, etimológiájuk révén ismerősen csengenek a mai francia nyelvben:

inolvidable ~ *inoublable* 'felejtethetetlen', *aturdimiento* ~ *étourdissement* 'kábultság, kábulat', *descubrimiento* ~ *découverte* 'felfedezés', *commotion* [helyesen: *conmoción*] ~ *commotion* 'megrázkódtatás', *agosto* ~ *août* 'augusztus'.

[...] la revolution qui va changer le monde de A à Z, te lo digo.

[...] un numéro de *Acción Española* (ma mère: un periodico para limpiarse el culo) (p. 199)

Je n'arrivais pas réellement à l'embêléquer,... à lui faire ces déclarations marveilleuses que les enfants font à leur mère (p. 205)

A narrátor néha javítja idős anyját, de ezek a javítások ismétlés gyanánt fokozzák a kifejezés érzelmi hatását:

j'étais complètement stomaquée, es dis-je, quoi es? estomaquée, j'étais estomaquée devant tant de risquesses. (p. 114)

A két nyelv különbözőségére számos metanyelvi megszólalás reflektál. Egyrészt a narrátor több helyütt hangsúlyozza az anya nyelvezetének különösségét, melyet hetven év távolából is átsző az anyanyelv – talán pontosabb lenne úgy fogalmazni, hogy a francia nyelv szövetét fel-felhasítja a megcsillanó spanyol szubsztrátum. Az anya világéletében gondosan ügyelt rá, hogy leplezze idegen származását, és épp ez az igyekezet tette francia nyelvét túlon túl is keresetté, a narrátor szerint egyszerre szofisztikálttá és enigmatikussá:

L'histoire ma chérie est faite de ces affrontements, les plus cruels de tous et les plus infelices, est aucun des pères du village n'en est prémunisé, pas plus le père de Diego que celui de José, la justice immanente n'obédissant pas aux décrets de la justice des hommes (dit ma mère dans un français sophistiqué autant qu'énigmatique). (p. 43)

Visszatérve a vulgáris kifejezésekre, az elbeszélte történetben egy fiatal andalúz költő világít rá a közönségesség eredetére a spanyol nyelvben ezen a csodálatos 1936-os nyáron. A női és férfi bélgázok mibenlétéről való szabados elmélkedés ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy a spanyol népszellem mélyén rejlő közönségesség nem egyéb, mint a spanyol konyha eme remek zöldsége, a csicseriborsó gyakori fogyasztásának a következménye, szemben a francia nép sokkal diszkrétebb és visszafogottabb közönségességével, lévén a franciák inkább babevők. A félig tréfás, félig komolykodó okfejtés szerint ez a táplálkozásbéli különbség megnyilvánul a két nemzet irodalmában is, elég összevetni Francisco de Quevedo írásait kortárs francia szerzőkével. A Francia Akadémia megalapításával egy csapásra vége szakadt a *gaudriole*-nak (pajzán viccelődésnek), amit Rabelais még oly szellemesen űzött, de hát Rabelais tulajdonképpen spanyol, lelkében spanyol és szabadelvű „A la salud de Rabelais!” (p. 119)

A másik, szintén fiziológiai magyarázatot a közönségességre és a durva szólások, kifejezések sűrű használatára az anya orvosai adják: emlékeztetéseik alkalmasak és talán ürügyet is szolgáltatnak számára, hogy élvezettel használja azokat a csúnya szavakat, melyektől évtizedeken át megtartóztatta magát. Ő, aki Franciaországba érkezése óta annyira ügyelt rá, hogy elhagyja spanyol akcentusát, és minél jobban megfeleljen a francia nyelv – valódi vagy vélt – normáinak, idős korára élvezetet lel abban, ha fittyet hányhat a nyelvi és minden más konvenciónak, és nem hajlandó többé az öncenzúrára.

Így tehát a csúnya szavak, szólások, szóláshasonlatok alkalmazása a spanyol anyanyelvhez s egyszersmind a korán véget ért ifjúsághoz való visszatérést jelenti, visszatérést a spanyol polgárháború mámoros éveire, melyek minden bizonnyal még sokáig élénken fognak élni Európa népeinek szabadságmítoszaként.

Felhasznált irodalom

- Alvarez, D. & Chardenet, P. & Tost, M. 2011. *L'intercompréhension et les nouveaux défis pour les langues romanes*. Paris. Union Latine.
- Bárdosi V. 2010. *Francia–magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Gauchola, R. & Murillo J. 2011. Une approche expérimentale de l'intercompréhension orale : optimiser la perception phonématique du français par des locuteurs hispanophones et catalanophones. In : Alvarez, D. & Chardenet, P. & Tost, M. 2011. *L'intercompréhension et les nouveaux défis pour les langues romanes*. Paris. Union Latine.
- Salvayre, L. 2014. *Pas pleurer*. Paris. Seuil.

Ajánlott irodalom

- Escudé, P. & Janin, P. 2010. *Le point sur l'intercompréhension, clé du plurilinguisme*. Paris. CLE International.
- Kundera, M. 2014. *La fête de l'insignifiance*. Paris. Gallimard.
- Kristof, A. 2004. *L'analphabète*. Genève. Éditions Zoé.

Frazeológia és jogi terminusok¹

IMRE ATTILA

egyetemi docens, Sapientia EMTE, Marosvásárhely –
Petru Maior Egyetem, Marosvásárhely

Abstract: We approach phraseology starting from legal terminology. After presenting the theoretical background of our research, we illustrate the difficulties in creating a Romanian–English legal term base. We also highlight phraseology samples in legal terms and their translation issues. Adding a third language to a bilingual database – in our case Hungarian – is rather problematic, as it is influenced by the term in the source text, leading to different Hungarian matches. A reasonable question is the extent stock phrases help the work of a terminologist, to which possible answers are offered in the conclusion.

Keywords: terminology, phraseology, translation, legal term bases, multilingualism.

1. Bevezetés avagy a definíció(k) fontossága

Kiindulási pontunk az, hogy a jogi terminusok jelentős része állandósult szókapcsolatnak tekinthető. Célszerűnek látszik tehát az állandósult szókapcsolat (frazéma) meghatározása, amely O. Nagy Gábor (1985: 6) szerint „több szóból álló kifejezés” és ugyanakkor „zárt, kerek egységnek érezzük”. Ebből viszont az következik, hogy a frazéma felépítése merevnek tekinthető, és a szókapcsolat jelentése eltérő alkotóelemei egyéni jelentésétől.

Zsemlyei (2002: 55) szerint nem mellőzhető az „alaki kötöttség” és a „jelentésbeli integráltság”, de fontos még a „képes értelem, a hangulati-érzelmi többlet és a használati gyakoriság” is. Következtetése (2002: 55) komoly figyelmeztetésnek tekinthető: „A mindig ugyanabban a formában szereplő frazeológiai egységek alakjának módosítása hibának számít.”

Balázs Géza (2006: 549) kiemeli a frazeológia kettősségét, „amelyben a grammatikai és jelentéstani szemlélet keresztezi egymást.” Ugyanakkor találóan említi meg a frazémák kétarcúságát: egyfelől unalomig való ismétlés jellemző rájuk (frázisszerűség), másfelől viszont a defrazeologizálódás is, amelynek során az „állandó” és „megmerevedett” kifejezés változik. Balázs Géza szerint ez főként humorforrás, „másodsorban azonban pedagógiai, nyelvhelyességi kérdés is lehet, hiszen sokszor azért torzul, változik a frazéma, mert egyszerűen nem ismerik.” Hozzáteszünk, hogy a sorrend inkább fordított, tekintve, hogy egy állandóan mozgásban lévő világban élünk, ahol a nagy többség számára egyszerűen nincs idő igazán gyökeret eresztetni.

¹ Köszönetnyilvánítás – Acknowledgement. The research presented in this paper was supported by the European Social Fund under the responsibility of the Managing Authority for the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development (Sistem integrat de îmbunătățire a calității cercetării doctorale și postdoctorale din România și de promovare a rolului științei în societate), as part of the grant POSDRU/159/1.5/S/133652.

Ez viszont elvezet a definíció(k) relativitásához. Feltehető a kérdés, hogy a frazémák azért kell kötöttek legyenek, hogy észre tudjuk venni a változást bennük? Igenlő válaszunkat többen is alátámasztják. O. Nagy (1985: 7) szerint „újak jönnek létre, mások elavulnak”, Zsemlyei (2002: 58) megállapítja, hogy „szólások ma is keletkeznek. Bennük a mai kor tükröződik.”, és Bańcerowski (2012: 460) magyarázata összege:

A frazeologizmusok a metaforikus gondolkodásnak, a célzasművészetnek és általában a nem direkt módon használt nyelvnek az alapját képezik. Manapság is újabb és újabb kapcsolatok jönnek létre, amelyek találón, humorral vagy ironiával szólnak a mai élet sokszínűségéről.

Véleményünk szerint, ha korábban lehetett építeni egy begyepesedett kifejezés ferdítéséből eredő humorra, ez ma már kevésbé jellemző. A Snell-Hornby (2006: 132) által tárgyalt McLanguage (McNyelv) a média hathatós segítségével (elsősorban a reklámok által) esetenként annyira megváltozott vagy megváltozhat, hogy nyugodtan kijelenthetjük: egyik állandósult kifejezésünk sincsen *kőbe vésvé*. Ennek következtében viszont a rájuk jellemző szabályokkal is ugyanez a helyzet: nem mindig megszerkesztettek, és alaki felépítheztségük néha változtatható. A változás folyamatában pedig az új jelentéstartalom kettős: egyrészt szunnyad benne a régi jelentés, másrészt pedig meg kell érteni az új szókapcsolat létrejöttének szükségességét:

- 1) *Ő sem jobb a deákné vásznánál.* → *Az sem jobb a 2011-es Volkswagen motornál.*

Továbbra is fennáll a „képes értelem”, a „hangulati-érzelmi többlet”, ellenben kérdéses a használati gyakoriság. Amennyiben a ferdítés humora eléggé frappáns, valószínű, hogy „jegyezni fogják”, szótárakba kerül, illetve elektronikus adatbázisokba. A megváltozott kifejezés kiváltó oka nem mellékes, valamint az sem, hogy ki követi el. Úgy tűnik, hogy egy másik frazémánkat is adaptálni kell (*A szó elszáll, az írás megmarad.*), hiszen ma már a beszédet is megörökít(het)ik a felvevő kamerák. Ezek szerint *a szó videóra kerül*, amennyiben közéleti szereplő mondja. Az íráshoz viszont jóval szélesebb olvasóközönség fér hozzá, és a kiváltó ok lehet:

- humorforrás: nyelvi játék, író, fordító (vö. Balázs Géza);
- fogalomzavar: az eredeti jelentés elhomályosult (vö. O. Nagy 1985: 5), ismerethiány, nyegleség;
- figyelemfelkeltés: média.

A fentieket Klauzy (2003) az átváltási műveleteknél említi, például a módosítás (kihagyás, betoldás) fontosságát, amely a hatékonyságot célozza meg. Hozzátehetjük, hogy a nyelv ugyanakkor a manipuláció eszközeként is szolgál, amelyet talán leginkább a média használ ki.

Bár a frazémánknál fontos lehet a tipológiai besorolás (szokványos kifejezéscsoportok, szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szállóigék), jogi megközelítés-

ben ezúttal csupán a frazeológiai szócsoporthoz tartozó társalgási fordulatok (*Bíró úr*, angolul *Your Honour*), közhelyszerű kifejezések (*felgöngyöltette a történet szálait*), szakkifejezések (*állandó lakhelyhez való jog*), körülírások (*bírálatot gyakorol*) vagy az Elekfi és Kovalovszky² által említett terpeszkedő kifejezések (*tárgyalást folytat valamiről*) érdekelnek.

2. Jogi terminológiai adatbázis kialakítása

Meggyőződésünk szerint a 21. század fordítója megfelelően tudja kezelni a fordítástámogató programokat, terminológiai adatbázisokkal és fordítómemóriákkal együtt. Szakfordítások terén elengedhetetlen egy jó minőségű terminológiai adatbázis, ami klasszikusan származhat szótárakból, amelyekből a kívánt kifejezéseket egy *Excel*-állományhoz hasonló fájlba mentjük (.csv kiterjesztéssel), majd importáljuk egy fordítói környezetbe. Amennyiben fordítás közben hozzuk létre az adatbázist, a szöveg szegmentálása után mondatokban kereshetjük a terminusokat és egyenként kijelölve menthetjük adatbázisba, majd exportálhatjuk egy másik fordítási projektbe. A harmadik opció pedig az, hogy egy más által készített terminológiai adatbázist használunk fel egy adott szakterületen. Természetesen minőség vagy megbízhatóság szempontjából nagy eltérések lehetnek.

Jelen kutatásunk során 1999 és 2014 között megjelentetett román–angol, illetve angol–román jogi szakszótárakból készítettünk egy terminológiai adatbázist, amely kapcsán frazeológiai megközelítést is alkalmazhatunk.

Hasznos kiindulási pontnak tűnik az a tény, hogy a jogi szakkifejezések eléggé merevek, gyakran alkalmaznak körülírásokat, terpeszkedő kifejezéseket, és egy idő után szinte minden kötöttnek tűnik. Egy egyszerű példa is rávilágíthat erre, egy jogi szakszöveg lektorálása során:

- 2) A bíróság 2006. május 14-én *kelt* ítéletével felbontotta a felek házasságát.
- 3) A bíróság 2006. május 14-én *meghozott* ítéletével felbontotta a felek házasságát.

Horváth (2011: 143) szerint a fenti példában a *meghozott* azért szerencsésebb megoldás, „mert a magyarban az *ítélet* a *meghoz* igével alkot állandósult szókapcsolatot.” Az is fontos viszont, hogy érdemi közlést nem befolyásol, eltérően a *jogerős ítélet* szerkezetétől, amely ebben az esetben hibának minősülne.

A terminusok főbb jellemzői – Heltai (2004: 28–29) és Kis (2005: 107) alapján – a következők:

- a terminusoknak csak egy jelentése van, és nincsenek szinonimáik;
- jól meghatározott jelentésük van;
- mindig ugyanabban az értelemben használjuk őket;
- csak egy bizonyos szakterülethez tartozó szakemberek használják;

² http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/eforras/tananyag/nyelveszet/allando_szokapcsolatok.pdf – 2015.04.27.

- a terminusok többsége összetett szó vagy szavak kombinációja;
- jelentésük nem tágítható vagy csökkenthető, tehát szövegtől függetlenül, pragmatikai tényezőktől függetlenül;
- nem jellemző rájuk a konnotáció (másodlagos jelentés);
- nincs érzelmi töltetük.

Bár a felsorolás helytállóan tűnik, a fordító igencsak nehéz helyzetbe kerül, amikor mégis szinonimák közül kell tudatosan választania. A frazeológiai megközelítés segíthet, hiszen minél hosszabb egy szakkifejezés, annál specifikusabb lehet, de ugyanakkor a kiindulási nyelv meghatározó, mint azt az alábbiakban bizonyítjuk.

Mezei (2006) háromnyelvű (magyar–román–angol) jogi, közgazdasági és üzleti szótára sok állandósult kifejezést tartalmaz, egyszerűbbet és bonyolultabbat is: *adásvételi szerződés, joggal való visszaélés, állandó lakhelyhez való jog, joghatás elérésének szándéka nélkül elkövetett cselekmény*, de akár *köztisztviselő által elkövetett közokirat-hamisítás és a hamisítvány tudatos felhasználása*.

Komoly problémát okozhat a kiindulási nyelv, amely befolyásolja a célnyelvi megfelelőt. Ha magyar a forrásnyelv (Mezei 2006: 601), akkor a *jogosulatlan fegyverviselés* románul *port ilegal de arme*, angolul pedig *illegal possession of firearms*. Ha viszont rákeresünk a román kifejezésre, a román–angol szótárak *illegal arms carrying* (Lozinschi 2008: 457), *possession of a firearm* (Lister & Veth 2010) vagy *illegal use of firearms* (Botezat 2011) variánsokat ajánlják. Nem világos viszont, hogy mit fed a „viselés”, „tartás” és „használat” fogalma.

Birtoklás és használat között óriási a különbség, és *illegális fegyvertartásra* több mint hétezer internetes találatunk van, míg a *jogosulatlan fegyverviselésre* csupán hatszáz. Mezeinél viszont megtaláljuk a *fegyvertartás* címszót is: *fegyvertartás engedély nélkül, fegyverviselés engedély nélkül*, illetve *tiltott fegyvertartás*, amely románul *deținere ilegală de armă* vagy *port ilegal de armă*. A második román változat viszont már korábról ismerős. Angolul pedig az *illegal possession of arms, illegal bearing of arms, illegal carrying of guns* közül válogathatunk. Ha összevetjük a román–angol és magyar–angol találatokat, feltételezve hogy mindenik helyes, döntést kell hoznunk: *illegal possession of firearms* vagy *illegal possession of arms* a megfelelő jogi terminus, illetve *illegal arms carrying* vagy *illegal carrying of guns*.

A Horváthnál korábban említett *jogerős ítélet* is érdekes fordulatot vehet, hiszen ez románul így hangzik: *hotărârea judecătorească devine definitivă (și irevocabilă)* vagy *sentința judecătorească devine definitivă și irevocabilă* (szó szerinti fordításban: a bírósági döntés véglegessé válik és visszavonhatatlanná). Angolul viszont három variánssal kell megbirkóznia a fordítónak (csupán Mezei szótára alapján!): *a judgement comes into force, a judgement becomes final, a judgement becomes absolute*.

Úgy tűnik, hogy a terminológiával kapcsolatos szabályaink és prekonceptióink nem a legmegfelelőbbek, hiszen egy nyelven belül is szinonimákat tapasztalunk, a döntéshozatal befolyásol(hat)ja az érzelmi töltet, és konnotációtól sem teljesen mentesek, hiszen árnyalatnyi eltéréseket tapasztalhattunk: *fegyver* és *tűzfegyver*

között van különbség. Tapasztalhattuk viszont, hogy frazémáink is mozgásban, változásban vannak, mondhatjuk tehát a jogi szakkifejezések sem mentesülnek ez alól, bármennyire is merevnek tűnnek.

A „csak tiszta forrásból” elve viszont segítség lehet. A megfelelő jogi dokumentumok, ebben az esetben a Btk. megfelelő cikkelyei egyértelműsíthetnek. A román Btk. (*Noul Cod penal; Noul Cod de procedură penală* 2014) 342. cikkelye említi a *jogtalan fegyvertartást és jogtalan fegyverviselést (deținerea sau portul fără drept de arme)*, illetve a 343. cikkely a *jogtalan fegyverhasználatot (uzul de armă fără drept)*. A magyar Btk. szerint büntetendő, ha egy személy *engedély nélkül fegyvert tart* (263/A. §), illetve *fegyvertartás* szerepel a 2004. évi XXIV. törvény a lőfegyverekről és lőszeréről című dokumentumban.³

3. Frazeológia és jogi témájú filmfeliratozás

Sajátos helyzetnek tekinthető a frazeológia jelenléte a filmfeliratokban. A helyszűke miatt csupán annyit említünk meg, hogy O. Nagy bevallja (1985: 14), hogy „az egyértelműen obszcén, azaz a nemi étellel kapcsolatos és a szemérmert durván sértő” szólásokat és káromkodásokat megrostálta, bár nem gyomlálhatta ki az összes durva kifejezést, mert nem esztétikus bár, de színfoltot képviselnek.

A filmfeliratok viszont több szempontból is érdekeseek. Egyfelől úgy tűnik, nincsenek erkölcsi aggályaik, másfelől viszont hemzsegnek az újabbnál újabb frazeológiai leleményektől. Kultúra-specifikusak is ugyanakkor, hiszen a román feliratok igencsak prűd jelleggel bírnak, míg a magyar feliratozók a (többnyire) angol obszcénitás alapos explicitációjáról tesznek tanúbizonyságot.

Mivel jogi terminológiai adatbázis kialakításával foglalkoztunk, azt is megvizsgáltuk, hogy a közeg, ebben az esetben a média mennyire befolyásolja a jogi frazeológiát.

Feltételezésünk szerint a jogi témájú filmfeliratok legalább két okból is kötetlenebbek a jogi szakszövegeknél: egyfelől a szórakoztatóipar része, tehát nem büntethető még a szándékos ferdítés sem (legfeljebb minősíthető), másfelől pedig a karakterszám-alapú kötöttségre hivatkozva rövidíthetnek. Ugyanakkor az sem mellékes, hogy ki feliratoz (szociális, kulturális stb. háttér), mi a célja (bizonyítani akarás, szöveghűség stb.), és mennyire van tisztában a feliratozás szabályaival, ha ezek egyáltalán léteznek (vö. Díaz-Cintas 2005: 16).

Egy jogi témájú sorozatfilm bevezető epizódja (*Suits*) során kiderül, hogy bőven találhatunk frazeológiai példákat benne: *dealing bad faith, operate in bad faith, file a motion to dismiss the case, hearing a subpoena, make somebody come forward (at court), study for the bar* stb. Az alábbiakban néhány példa arra, hogy a frazémák fordítása hogyan valósult meg:

- 4) ... was dealing in bad faith – rosszhiszeműen viselkedett.

³ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0400024.TV&kif=l%F5fegyver#xcel – 2015.10.22.

- 5) They filed a motion to dismiss the case due to lack of evidence. – Indítványozták az ügy elutasítását bizonyítékok hiánya miatt.
- 6) Conduct an investigation of sexual harassment – szexuális zaklatás utáni nyomozást levezet.

A 4. példa fordítása szabályosnak minősíthető, míg az 5. nem tűnik túl magyarosnak; lehetett volna *Bizonyítékok hiánya miatt az ügy elutasítását indítványozták.*, de filmfeliratban még találóbbr lett volna a *Bizonyítékok hiányában szerkezet* (3 leütést spórolunk, ami 12%-kal rövidebb). A 6. példában is furcsának tűnik a magyar változat; a *kivizsgálást folytat* azért lenne szerencsésebb megoldás, mert a *levezet* talán azt sugallja, hogy meg is oldja az ügyet, a *folytat* viszont nem biztos, hogy eredménnyel jár.

A fenti példákban jól látható, hogy a feliratozó néha szubjektív döntésre kényszerül, amelynek csak egy része a megfelelő szakismeretek megléte vagy hiánya, hiszen formai kötöttségekkel is meg kell birkóznia. A fordítók/feliratozók esetében észlelhető a fordítói alázat (láthatatlanság) a kötöttségek iránt, de ugyanakkor a nyelvi kreativitás mentén egyéni frazeológiai megoldásokat is tapasztalhatunk.

4. Következtetések

A fordító/feliratozó egyértelműen épít a frazeológiára, hiszen nem tehet másként. De a kiindulópont gyakran módosul, hiszen állandóan keresi a minél pontosabb megfelelőt, és időnként sikerül is:

- 7) Please. They don't give a *rat's ass* about his employees' right to privacy. (Suits, S01E01, 00:45:19 --> 00:45:23,576)
- 8) Ugyan kérem! Egy *hangyafaroknyit* sem törődnek a személyiségi jogokkal! (Suits, S01E01: 00:45:20,513 --> 00:45:24,767, magyar felirat)

A fenti példa egyértelműen bizonyítja a fordítói/feliratozói kreativitást és nyelvi humort, ugyanakkor mintha megszívlelte volna O. Nagy Gábor előszavát is, miszerint tartózkodni kell az obszcén, durva kifejezésektől. Ugyanakkor olyan kifejezések is vannak, amelyek csak a hollywoodi produkciókban léteznek, és a valóságban nem fordulnak elő:

- 9) May I have the permission to speak freely, Sir? – Beszélhetek szabadon, Uram?

A fenti példa kapcsán amerikai katonák és tisztek nyilatkoztak⁴ arról, hogy az amerikai hadseregben ilyent nem mondanak soha, talán az amerikai haditengerészet ritkán használja, de a legtöbbször egyöntetű véleménye, hogy ez csupán egy elképzelt udvariassági formula (*imagined custom and courtesy*), és hollywoodi

⁴ <https://www.quora.com/What-does-it-really-mean-when-a-soldier-says-to-an-officer-permission-to-speak-freely-sir> – 2015.08.22.

berkekben használatos csupán. A fordítónak nem áll módjában ezt feliratban közölni, tehát szolgáiban fordít, figyelmen kívül hagyva a realitást.

Jogi szakszótárban viszont ez kevésbé lehetséges, és a korábban említett kiindulási nyelv torzszülött fordításokat is eredményezhet: a román jogrendszerben megszokott frazéma a *fals intelectual și uz de fals*, amely magyarul így hangzik: *alkalmazott/köztisztviselő által elkövetett közokirat-hamisítás és a hamisítvány tudatos felhasználása*, illetve angolul *forgery of official documents by a public servant and use of a forged document*. Az *official documents* alternatívája a *public instruments*, illetve a *public servant* lehetne *clerk* vagy *office holder* is (Mezei 2006: 37).

Természetesen nagy nyomás nehezedik a fordítóra, amely annál nagyobb, minél inkább tudatában van a hibalehetőségeknek (vö. hályogkovács-effektus). Munkájában a terminológiai adatbázis(ok) segít(het)ik, feltételezve, hogy megfelelő forrásból merít, illetve megfelelően tudja beépíteni az adatbázisokat a fordítói környezetbe (pl. *memoQ*). Tény, hogy az amatőr filmfeliratok tömkelege nincs jó hatással a fordítás minőségére (l. a *glosbe.com* online adatbázis forrásait), és kevesen ismerik/használják az EUR-Lex⁵ terminológiai adatbázis-lehetőségeit.

O. Nagy (1985: 14) közmondásokra alkalmazott megállapítását is érvként hozzhatjuk fel, hiszen nemcsak „a közmondások értelmezése nem kötheti meg használatukat”, hanem bármilyen állandó szókapcsolaté is, és akkor a beszélő vagy fordító „egyéni leleményétől függ, milyen vonatkozásban” tudja ezeket „ügyesen és találóan beleszöni a mondanivalójába.” És mindezt úgy, hogy közben Stubbs (2001: 3) megállapítása⁶ is érvényes maradjon, miszerint „nyelvismeretünk nem csupán az egyéni szavak használatának ismerete, hanem ezek előrelátható kombinációja is, azzal a kulturális ismerettel együtt, amelyet e kombinációk gyakran magukba foglalnak.”

Felhasznált irodalom

- Balázs G. 2006. A magyar frazémák szövegtipológiája. In: Mártonfi A. & Papp K. & Slíz M. (eds.). *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest. Argumentum Kiadó. 547–559.
- Bañcerowski, J. 2012. A frazeológia mint az emberi világkép tükröződése. *Magyar Nyelvőr* 136 (4): 457–461.
- Botezat, O. 2011. *Dicționar juridic român-englez / englez-român*. București. C.H. Beck.
- Díaz-Cintas, J. 2005. Back to the Future in Subtitling. *MuTra2005*. 1–17.
- Heltai P. 2004. Terminus és köznyelvi szó. *Szaknyelv és szakfordítás*. Gödöllő. Szent István Egyetem. 25–45.

⁵ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52012DC0529> – 2015.10.25.

⁶ Eredetiben: “... our knowledge of a language is not only a knowledge of individual words, but of their predictable combinations, and of the cultural knowledge which these combinations often encapsulate.”

- Horváth P. I. 2011. *A szakfordítások lektorálása*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Kis Á. 2005. Terminusalkotás: a terminológiai helyzet és a terminológiai szerep. In Dobos Cs. et al. (eds.). *„Mindent fordítunk, és mindenki fordít” Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Bicske. Szak Kiadó. 105–112.
- Klaudy K. 2003. *Languages in Translation*. Budapest. Scholastica.
- Lister, R. & Veth, K. 2010. *Dicționar juridic englez–român / român–englez*. Ford. Dinulescu, R. București. Niculescu.
- Lozinschi, S. 2008. *Dicționar juridic român–englez*. București. Editura Smaranda.
- Mezei J. 2006. *Magyar–román–angol jogi, közgazdasági és üzleti szótár*. București. C.H. Beck.
- Noul Cod penal; Noul Cod de procedură penală*. 2014. București. Editura Hamangiu.
- O. Nagy G. 1985. *Magyar szólások és közmondások*. (4. kiad.) Budapest. Gondolat Kiadó.
- Snell-Hornby, M. 2006. *The Turns of Translation Studies: New Paradigms Or Shifting Viewpoints?* Amsterdam. John Benjamins Publishing.
- Stubbs, M. 2001. *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics*. Oxford England; Malden, MA. Blackwell Publishing.
- Zsemlyei J. 2002. A mai magyar nyelv állandósult szókapcsolatai. Frazeológia. In: Zsemlyei J. (ed.). *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai*. Kolozsvár. Erdélyi Tankönyvtanács. 55–62.

Internetes hivatkozások

- <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52012DC0529>, 2015.10.25.
- http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0400024.TV&kif=I%F5fegyver#xcel – 2015.10.22.
- http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/eforras/tananyag/nyelveszet/allando_szokapcsolatok.pdf. – 2015.04.27.
- <https://www.quora.com/What-does-it-really-mean-when-a-soldier-says-to-an-officer-permission-to-speak-freely-sir>, 2015.08.22.

Perzsa Evangélium-fordítások az állandósult szókapcsolatok tükrében

JEREMIÁS ÉVA

professor emeritus, ELTE BTK, Orientalisztikai Intézet, Iranisztikai Tanszék

Abstract: One of the most popular types of the Persian complex verb predicate consists of a nominal part of Arabic origin and a conjugated Persian verb. This construction has opened the way for the infiltration of the Arabic loans into Persian which gradually supplanted simple verbs. This study examines these verbal phrases in the early Persian Gospel translations (Matthew 3, 1–12). In this genre newly coined verbal phrases appeared in order to create religious terms such as “to do penance”, “confess”, “to baptize” or “to be baptized”, etc. This paper tries to demonstrate that the selection of verbal expressions vs. simple verbs can be regarded as the hallmark of the social stratification in Persian.

Keywords: complex verb predicate, Persian Gospel translations, social stratification in Persian.

1. Bevezetés: a három Evangélium-fordítás

Tanulmányom tárgya egy sajátos fordítás-csoport, az újszövetségi Evangéliumok újperzsa nyelvű fordításainak egy szűk csoportja az elmúlt három évszázadból. A ma rendelkezésünkre álló szövegekből hármat választottam ki: egy kéziratos forrást a 17. századból és két nyomtatásban megjelent fordítást a 18. század közepéről, illetve a 20. század elejéről.

Választott témám szorosan kapcsolódik a Modern Filológiai Társaságban korábban tartott előadásaimhoz, illetve megjelent tanulmányokhoz, melyekben a perzsa nyelvi sokrétegűségét vizsgáltam.¹ Ezt a kérdést most, a jelen kötet tematikájához kapcsolódóan, az állandósult igei szókapcsolatok vizsgálatával folytatom, majd állást fogllok abban a kérdésben, vajon a különböző korokban keletkezett fordítások eltérései, azaz ezeknek a szókapcsolatoknak a szerkesztése és lexikális sajátosságai a nyelv történetét vagy a minden korban meglévő nyelvi varianciát tükrözik-e.

Az Evangélium-fordítások kiválasztásának oka az volt, hogy bemutassam a Magyarországon található perzsa kéziratok egyik legbecsesebb darabját, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található perzsa Evangélium-fordítást. A kézirat eredetileg a Nemzeti Múzeum Tékájának² legrégebbi állományához tartozott, azaz könyv- és műkincseinek nagysága és minősége tekintetében a második alapítónak tekinthető Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményének darabja volt (M. Jeremiás 1969). Ezt mutatja a kézirat első lapján a Jankovich pecsét, valamint a régi múzeumi pecsét (f.1). A perzsa kézirat gyűjteménybe kerülésének jelenleg

¹ M. Jeremiás 2007, 2009, 2012; ld. még *Kettős kommunikáció a perzsában*. In: Média és közbeszéd. A MTA Modern Filológiai Társaságának kihelyezett ülése, SZILTOP Oktatási Kht., Budakalász, 2008. május 19.; *Archaizálás és nyelvi világgép a modern perzsa költészetben*. MTA Modern Filológiai Társaság, 2013. június 18.; *Vers és kontextusa (A perzsa vers példája)*. MTA Modern Filológiai Társaság, 2014. június 16.

² Berlász 1970–1971 (1973).

nem tudjuk a pontos idejét, de a Jankovich-gyűjtemény történetét részletesen feldolgozó kitűnő tanulmányában Berlász Jenő hivatkozik az adományozó Jankovichnak az 1825-ös és 1832-es évekből származó régi feljegyzéseire keleti kéziratokról (Berlász 1970–1971 (1973)). Ezek szerint Nemzeti Különgyűjtemények alcím alatt, a német és szláv gyűjtemények mellett, a „80 kötettel még egy *keleti gyűjtemény* (*bibliotheca scriptorum orientalium, Judaicorum, Arabicorum, Persicorum, Syriacorum*) alapja is meg volt vetve” (Berlász 1970–1971 (1973): 140).³ Ennek a része lehetett a perzsa kézirat is. Még abban az évszázadban, 1880-ban, Goldziher Ignác a *Magyar Könyvszemlében* rövid leírást tett közzé az arab és perzsa kéziratokról, köztük erről a kézitról is (1880: 125):

B i b l i a perzsa nyelven, 4-edrétben 219 levél. Tartalmazza a négy evangéliumot, de elején és végén is csonka. Korát biztosan meg nem határozhatjuk. Sem az írás jelleme, sem a szöveg nem nyújt eziránt tájékozást. (Sign. 4 Quart. persa.)

A második forrás a perzsa Mir Moḥammad Bâqer ben Esmâ'il Ḥoseyni Khâtunâbâdî⁴ négy evangélium-fordítása (*Tarjame-ye Anâjil-e arba'e*), melynek teljes szövege 1996-ban Teheránban jelent meg Rasul Jâ'faryân kiadásában. A fordító (1659–1715) korának egyik legismertebb siita tudósa, az iszfaháni medresze alapítója volt, mely Solţân Ḥoseyn (uralk. 1694–1722) szafavida sah alatt készült. Az előszó tanúsága szerint a sah maga adott utasítást a bibliafordítás elkészítésére azért, hogy az eltévelyedett keresztények hittételeit megismerhessék, és a velük való hitvitához a szükséges ismereteket megszerezzék. A korabeli fordító szerint munkájához meglévő keresztény arab fordításokat használt fel, melyeket kritizál nyelvi pongyolaságuk és idegenszerűségük miatt. A szöveg mai kiadójának erősen kétséges véleménye szerint Khâtunâbâdi konzultált kortárs keresztény szerzetesekkel is, valamint latin és héber (?) szövegeket is tanulmányozott.

A harmadik szöveg az angol Bible Society Londonban, 1904-ben megjelent teljes Biblia-fordításának (*Ketâb-e moqaddas*) reprintjéből származik, mely a címlap szerint héber, káldeus és görög szövegek alapján készült.

2. A Biblia-fordítások történetének rövid áttekintése

Felmerül a kérdés, kik és kik számára készítették ezeket a fordításokat, melyek számát még gyarapíthattam volna. A szövegekörnyezet megértéséhez megemlítem,

³ A későbbi, úgynevezett második gyűjteményben a kéziratok felsorolásánál is szerepelnek „egzotikus (Európán kívüli) írásos emlékek” (Berlász 1970–1971 (1973): 157), azonban még nem sikerült kideríteni, hogy ezek a bejegyzések mely kéziratokra vonatkozhatnak.

⁴ A perzsa szövegek a modern perzsa kiejtés szerinti átírásban szerepelnek, mely követi a perzsa abc betűinek angol rendszer szerinti, mellékjelekkel ellátott szokásos átírását, pl. š = magyar s, s = magyar sz, j = magyar dzs, ' = glottális zárhang, â = megközelítőleg a magyar a. A ħ, ŧ, ş alul ponttal jelölt betűk arab eredetű emphatikus mássalhangzók átírásai, a perzsában az ezeket jelölő fonémák azonosak pont nélküli megfelelőikkel. A földrajzi nevek a magyarban szokásos átírásban szerepelnek.

hogyan a mai iráni parlamentben, az Iráni Iszlám Köztársaság Alkotmányának törvényi jóváhagyása szerint (1979. dec. 3., előzménye: 1906), a 13. cikkely kimondja, miszerint

A zoroasztriánus, zsidó és keresztény irániak az egyedül elismert vallási kisebbségek, akik a törvény hatályán belül, szabadon gyakorolhatják vallási rítusaikat és szokásaikat.

A 64. cikkely továbbá kimondja, hogy

A Parlamentnek 240 tagja van ... A zoroasztriánusok és zsidók egy-egy képviselőt választanak; az asszír és kaldeus keresztények közösen egy, míg az örmény keresztények, északon és délen, egy-egy képviselőt választanak.

A fenti törvénycikkely tehát 1906, azaz az első Parlament (*majles*) ülésének ötödik, egészen máig, három vallási kisebbségnek nyújt különleges jogokat Iránban. Ezzel együtt járt a fenti „könyves” vallások szent iratainak gondozása és fordítása.

A bibliafordítások iráni története azonban ennél sokkal régebbre, egészen a kora középkorig nyúlik vissza. Már az első századokban, majd a kora-középkori Szászánidák (226–651) alatt nagyobb számban alakultak keresztény közösségek szír misszionáriusok hittérítése nyomán (Sims-Williams 1991). Ezek a közösségek azonban mindvégig Antiokheia és Edessza protektorátusa alá tartoztak, és feltehetően az egyik legkorábbi bibliafordítást, a szír Pesittát használták. Az iszlám keletre való nyomulásakor (7. sz.) a perzsa birodalomban az egyik legelterjedtebb vallási felekezet a szír nesztoriánus, illetve monofizita kereszténység volt, mely mai iráni örmény, asszír és kaldeus közösségekben él tovább. Míg az első időkben főként belső erőkhöz, szír misszionáriusok nevéhez fűződtek a szír, illetve görög nyelvből készített bibliafordítások, a 13. század után Nyugatról jövő misszionáriusok vettek ebben részt (Armajani 1991).

Mondandónk szempontjából most azonban az iszlámkori, az újkori Szafavida dinasztia (1501–1722) kora a legfontosabb. Ugyanis ez az a dinasztia, melynek hatalomra kerülése határvonalat jelent a perzsi kereszténység történetében. Ebben a korban a legnagyobb számú keresztény közösséget az örmény egyházhoz tartozók alkották, akiket I. 'Abbâs (1587–1626) az Iszfahán közvetlen közelében lévő Dzsulfában telepített be északról és működésüket számtalan privilégiummal biztosította. Ugyanakkor több európai keresztény országból is, leginkább Itáliából, viszonylag nagy számban érkeztek misszionáriusok (Gabriel 1952: 93, Lockhart 1958: 74). Ennek közvetlen oka az volt, hogy az Európára és Perzsiára egyaránt veszélyt jelentő Oszmán birodalom elleni közös összefogás gondolata felvetődött a legismertebb szafavida uralkodó, I. 'Abbâs iráni sah és a római pápa, VIII. Kelemen között, mely megkönnyítette misszionáriusok érkezését Perzsiába. A pápa a sarutlan karmelita rend itáliai kongregációjára bízta a perzsi missziót, akik 1607 őszén érkeztek Iszfahánba (Richard 1990).

Ebben a korban a bibliafordítások készítésének kettős célja volt: egyrészt az Iránban élő keresztény felekezetek számára anyanyelvükön tette hozzáférhetővé a bibliai szövegeket, másrészt a muszlim környezetben a más vallások iránti érdeklődést is kielégítette, és a velük folytatott hitvitákhoz szükséges ismeretek megszerzését szolgálta. Ebben a misszionárius tevékenységben kiemelt szerepet kaptak az itáliai sarutlan karmelita rend képviselői.

A nyelvi kérdés fontossága rögtön a misszió kezdetén felmerült, nemcsak itt, de egyéb missziós területeken is. A karmelita szerzetesek levelezéséből (*A Chronicle of the Carmelites in Persia* 2012) kiderült, hogy nyelvtant, szótárakat, apologetikai művek elkészítését, fordításokat sürgettek missziós munkájukhoz. Azonban ez a munka sem kezdetben, sem később nem bizonyult könnyűnek és sikeresnek. Hittérítő tevékenységük valójában teljesen sikertelennek tekinthető az ottani uralkodók együttműködési hajlandóságának változékonysága, valamint az áttértek iránt megnyilvánuló megtorlások miatt. Hozzátehetjük, hogy a Rómából jövő misszionáriusoknak a helyi illetőségű keresztény felekezetek ellenségességével is számolni kellett.

3. OSZK Quart. Pers.4: Quatuor Evangelistae Persice

Biztosnak tekinthető azonban, hogy az első itt idézett Evangélium-fordítás, az Országos Széchényi Könyvtár kézirata, missziós munkát szolgálhatott. A kézirat igényes kivitelezésben, gondos írással – feltehetően perzsa iskolában tanult kalligráfus másolatában – készült, az írástükröt tollal húzott aranykeret fogja körül.⁵ A kézirat érdekessége, hogy számtalan, több kéztől származó lapszéli jegyzetet is tartalmaz, mely vagy a perzsa szó latin-betűs átírását, vagy olasz, görög, elvéve török fordítását tartalmazza. Mivel a kézirat csonka – elejéről Máté evangéliumának első húsz verse, a végéről János tíz verse hiányzik –, a keletkezés ideje, helye, szerzője, ill. másolója sem ismert. Hasonló típusú Evangélium-fordítások azonban más európai könyvtárakban is találhatóak, ez a kézirat például leginkább az angol *British Library* és a bécsi *Österreichische Nationalbibliothek* egy-egy hasonló fordításával rokonítható. Az utóbbi előszava szerint a fordítást XIII. (helyesen XIV.) Lajos számára egy Georgiából visszatért szerzetes készítette (vagy készíthette) (M. Jeremiás 1969: 397, 2. és 3. jegyzet).

A különböző, főként európai könyvtárakban katalogizált perzsa Evangélium-fordítások egymáshoz való viszonyát, valamint keletkezésük sorrendjét a szövegek beható vizsgálatával lehetne elvégezni. Erre még nem történt kísérlet. Most azonban a kiválasztott szövegeket egy más típusú elemzéssel szeretném jellemezni. Ehhez egy rövid részt (Máté 3, 1–12) vetek össze a három fordításban. Az összehasonlítás lexikai jellegű, a szövegben előforduló igei frázisokat hasonlítom össze. Ezeket az igei kifejezéseket nevezi a 17. századi terjedelmes, a 600 oldalt is meghaladó latin-nyelvű perzsa grammatika szerzője, Giovanni Baptista Podesta

⁵ A kézirat részletes leírását ld. M. Jeremiás 1969: 392.

*specialis phrasis linguae Persicae*nek, azaz a perzsa nyelvet jellemző sajátos frázisoknak (ld. M. Jeremiás 2012). Sajátosak ugyanis abban az értelemben, hogy használatuk és szerkesztésük a perzsa állapotát, korát és szociális rétegettségét jól jelzik.

4. Igei kifejezések a perzsa grammatikában

A perzsa grammatikai irodalomban, tágabb értelemben, az egyszerű igékkel szemben igei kifejezésnek, igei frázisoknak, szókapcsolatoknak, szintagmatikus igéknek vagy általánosabban, bár nem pontosan, „összetett igéknek”⁶ nevezik azokat az igei kifejezéseket, melyek igeikötő vagy névszói előtag segítségével képeznek új igéket. Az igeikötős ige a perzsa történeti szókincs legrégebbi rétegéhez tartoznak: megtalálhatóak már az avesztai szövegekben, az óperzsa feliratokban vagy a közép-perzsa korpusz különböző időben és helyen keletkezett szövegeiben. Az archaikus igeikötők ma már sokszor az igével összeolvadva nem különülnek el, és a régi mellett új, másodlagos jelentéseket is felvehetnek.⁷

Az állandósult igei kifejezéseknek azonban az előzőnél sokkal népesebb, és tegyük hozzá, erősen heterogén csoportját a névszói előtaggal képzett igei kifejezések alkotják. Ezekben az első tag névszó (főnév, melléknév, igenév vagy ragos főnév) és a második tag egy ige, melyet egy szűkebb, de nem zárt halmazból választhat a beszélő, hogy azzal a névszói előtagból igei kifejezést hozzon létre. Az ún. komplex vagy perifrasztikus igéknek ez a csoportja két jellemző, bár sokszor nehezen szétválasztható alcsoportra bontható. Az egyikben a szókapcsolat szemantikai struktúrája transzparens, azaz jelentése összetevőinek jelentéséből levezethető, míg a másikban ige és névszó kapcsolata szoros, sokszor elválaszthatatlan egységet képez, melyben a szókapcsolat jelentése döntően a névszói, részben az igei részre is támaszkodik, vagy mindkettőtől elszakad és idiomatikus kifejezéssé válik. Az első esetben az ige jelentése „üres”, a kifejezés jelentését teljes egészében a névszó dominálja, és a hozzácsatolt ige mintegy igeképző morfémaként működik. A másik típushoz tartozó szólások közül egyesekben az igei rész váltogatása – azonos névszói előtag után – a szemantikai struktúra árnyalatainak kifejezésére szolgálhat. Ezekben az esetekben az ige hozzájárul a szójelentés létrehozásához, amennyiben a komplex igei kifejezés bizonyos grammatikai kategóriáinak kijelölésében vesz részt (pl. tranzitív/intranzitív, aktív/passzív vagy igei aspektus), azaz nem tekinthető szemantikailag „üres” igének.⁸

A fenti állandósult igei kifejezéseknek általános strukturális (grammatikai) jellemzője, hogy függetlenül a két tagnak a szójelentésben játszott szerepétől, az

⁶ Az angol *complex verb predicate* értelmében.

⁷ Ld. részletesen M. Jeremiás 2012: 107–108.

⁸ Az angol terminussal *light verb constructions*nak nevezett igei kifejezések hasonlóak, de nem teljesen azonosak. Ld. a perzsa igei kifejezések szerkesztési szabályait.

igének már nem vonzata a névszó – mely mindig az igei rész előtt szerepel⁹ –, az igei kifejezés lexikálisan rögzül, és az állandósult igei kifejezés mint egész kaphat tárgyi bővítményt. Valójában ez a „megszilárdult, rögzült” jelleg teszi ezeket a frázisokat állandósult szókapcsolatokká. Ennek a megszilárdulási folyamatnak azonban nem könnyű a tetten érése: a klasszikus nyelv korpuszának nagy része irodalmi, verses szöveg, melyet a prozódia és rím követésének szigorú, megtörhetetlen szabályrendszere ural. Ennek következménye, hogy a vers ritmusának pontos kiütése sokszor felülbírálja a szöveg grammatikai megszerkesztésének szabályait, azaz pl. a tárgyi bővítmény *-râ* exponense könnyen elmaradhat – hasonlóan más, főként rövid, egyszótagos grammatikai morféimákhoz. Így sokszor bizonytalan annak megállapítása, vajon a két vagy több tagból álló igei kifejezés alkalmilag szerkesztett-e vagy rögzült kifejezés. Ugyancsak a perzsa sajátsága, hogy a rögzültnek tekinthető frázisok is alkalmilag feltörhetők (elsősorban a formális stílusban) és az előtag bővítményeket kaphat. Ez a „feltörés” azonban mind grammatikailag, mind lexikálisan korlátozott: a névszói előtaghoz csak bizonyos grammatikai exponensek járulhatnak (pl. a határozatlanság *-i* jele vagy birtokos jelző) és ezek is csak bizonyos igei kifejezéseknél.

A fenti eljárás, mely perzsa vagy arab eredetű névszói előtaggal szerkesztett igei kifejezéseket, az arab szavaknak a perzsába való tömeges beáramlásának útjává vált, és ez a típusú igei szókapcsolat a régi, egyszavas igéket egyre jobban kiszorította a használatból. A kiszorítás fokozatosan történt, de ez kevésbé függött a szöveg korától, sokkal inkább attól a kontextustól, stílusrétegtől, melyben ezek az állandósult szókapcsolatok megjelentek. A két típusú ige – egyszavas vagy több szavas – stilisztikai értékét jól jelzi, hogy az időnként fellángoló „purista” mozgalmak, melyek a mai perzsát próbálják az arab szavak és kifejezések tömegétől megszabadítani, felélesztik a korai perzsában (10–12. sz.) használt perzsa igék használatát a későbbi, arab eredetű névszói előtaggal képzett igék rovására.¹⁰

5. Állandósult igei szókapcsolatok a három fordításban

Nézzük tehát a kiválasztott szövegekben (Máté 3, 1–12) ezeknek az igei kifejezéseknek az előfordulását.

Biblia, Máté, 3, 1–12 versei, a Magyar Bibliatársulat 2014-ben kiadott szövege szerint: (1028–9.o.)

¹Azokban a napokban kezdett Keresztelő János prédikálni Júdea pusztájában: ²Térjetek meg, mert elközelített a mennyek országa! ³Mert ő az, akiről Ézsaiás így prófétált: „Kiáltó szava hangzik a pusztában: Készítsétek az Úr útját, egyengessétek ösvényeit!” ⁴János teveszőr ruhát viselt, derekán pedig bőrrövet, tápláléka sáska volt és vadméz. ⁵Akkor kiment hozzá Jeruzsálem,

⁹ A perzsa formális stílus jellemző, de nem kötelező szórendje SOV, de a tárgy szabadon mozoghat, például a beszélt nyelv jellemző szórendje SVO.

¹⁰ L. például: *pazjroftan* (perzsa infinitivus) vs. *maqbul kardan* (arab PP + perzsa infinitivus) „elfogadni”.

egész Júdea és a Jordán egész környéke; ⁶és amikor megvallották bűneiket, megkeresztelte őket a Jordán folyóban. ⁷Amikor pedig látta, hogy a farizeusok és szadduceusok közül sokan jönnek, hogy megkeresztelje őket, így szólt hozzájuk: Ti viperafajzatok! Ki figyelmeztetett titeket, hogy meneküljete az eljövendő harag elől? ⁸Teremjete hát megtéréshez illő gyümölcsöt, ⁹és ne gondoljátok, hogy ezt mondhatjátok magatokban: A mi atyánk Ábrahám! Mert mondom nektek, hogy Isten ezekből a kövekből is tud fiakat támasztani Ábrahámnak. ¹⁰A fejsze már a fák gyökerén van: ezért minden fa, amely nem terem jó gyümölcsöt, kivágatik, és tűzre vettetik. ¹¹Én vízzel keresztellek titeket, hogy megtérjete, de aki utánam jön, erősebb nálam, arra sem vagyok méltó, hogy a saruját vigyem. Ő majd Szentlélekkel és tűzzel keresztel titeket. ¹²Kezében szórólapat lesz, és megtisztítja szérűjét: csűrbe hordja gabonáját, a pelyvát pedig megégeti olthatatlan tűzzel.

1/ Az OSZK perzsa kézirata: Quart. Pers. 4, fašl 3, f. 3r

Dar ân ruzgâr âmad Yuḡannâ[-ye] mu'ammed âvâz mi-dâd dar biyâbân-e yahudâ va migoft: towbe konid ke malakut-e âsmân nazdik âmade ast; inast ân ke gofte šode ast dar Eš'â[-ye] peyghambar ânke goft: âvâz-e bâng konande dar biyâbân, sâkhte konid râh-e khodâvand-râ va âsân konid hanjâr-e u-râ! Ammâ Yuḡannâ-râ puš-aš az pašm-e oštorân bud va miyân-e u baste bud az pust-e adim va khoreš-e u bud malakh va angabin-e biyâbân; ân hangâm birun mi-âmad az piš-e u uršelim va hame-ye Yehudâ va jomle-ye velâyat gerdâgerd-e ordon va az u 'emâdâ mi-gereftand dar ordon va gonâhân-e khod e'terâf mi-kardand; čun did ke besyârân az farisiin va saddusin mi-âyand be 'emâdâ u goft bâ išân: Ey farzandân-e mâr-e af'i ke nemud šomâ-râ râh-e gorikhtan az ḡešm-e âyande. Pas mive dahid ke šâyeste bâšad be towbe va gomân ma-barid be darun-e khod va mi-guyid ke pedar dârim Ebrâhim-râ zirâke mi-guyam be šomâ ke khodây tavânâ'i dârad ke az in sanghâ pesarân padid ârad barây-e Ebrâhim; nehâde tabar bar bikhe derakhtân; har derakhti ke na-yârad mive-ye nik borrida šavad va dar âtesh afkande gardad; man šomâ-râ 'emâdâ mi-konam be âb barây-e towbe va ânke mi-âyad pas-e man u qavitar ast az man u ân ast ke man šâyeste-ye ân nistam ke bar dâram muze-ye u-râ; 'emâdâ konad šomâ-râ be jân-e pâk va be âteš; ân ke pâre dar dast-e khod dârad va pâk konad kherman-e khod-râ; pas gerd konad gandom-râ dar khurzine va be-suzânad kâh-râ be âteši ke gheyr.

2/ *Tarjame-ye Anâjil-e arba'e*, ford. Mir Mohammad Bâqer ben Esmâ'il Ḥoseyni Khâtunâbâdi (1659–1715), kiad. Rasul Jâ'faryân, 1375/1996, Teherán, fašl-e panjom, 72–73

Dar ân ayyâm âmad Yuḡannâ[-ye] mu'ammedân va nedâ mi-kard dar biyâbân-e yahuzâ va mi-goft: towbe konid, pas be taḡqiq ke nazdik šode malakut-e âsmânhâ; va âmadan-e Yuḡannâ hamân ast ke naql šode az Eš'yâ-ye payghambar ke mi-farmude: âvâz khâhad dâd âvâz-e dahande dar

biyâbân va khâhad goft: moheyyâ šavid barây-e râh-e parva[r]degâr va hamvâr konid râh-e u-râ. Va lebâs-e Yuḥannâ az pašm-e šotor va kamarband-e u pust va khorâk-e u malakh va 'asal-e šahrâyi. Dar in vaqt birun raftand be khedmat-e Yuḥannâ ahl-e Uršelim va ahl-e Yahudiyye, va jami'-e ahl-e Ordon, va Yuḥannâ ghozl-e towbe mi-dâd išân-râ dar nahr-e Ordon, va eqrâr mi-kardand be gonâhâh-e khod. Čun did Yuḥannâ besyâri az farisiin va zendiqân [šadduqiyan]-râ ke mi-âmadand be jânah-e ma'mudiye, u goft be išân ke, ey owlâd-e af'ihâ! ki bud râhnemây-e šomâ bar gorikhtan-e u az ghażab-e âyande; al-ḥâl be-dahid mive ke lâyeq be towbe bâšad va khod-râ bozorg ma-dânid va ma-guyid dar del-e khod ke pedar-e mâ Ebrâhim ast. Pas mi-guyam be šomâ ke khodâ qâder ast bar in ke khalq konad az sanghâ pesarân barây-e Ebrâhim, inke arre gozâšte mi-šavad bar bikh-e derakhtân, va har derakhti, ke mive-ye šâyeste na-dahad, borride va andâkhte mi-šavad dar âteš; va man ghozl mi-daham šomâ-râ be âb barây-e towbe va kasi ke mi-âyad ba'd az man, šâheb-e qovvat-tar ast az man, va man qâbaliyat na-dâram ke bar dâram kafš-e u-râ, pas u 'emâdâ dahad šomâ-râ be ruḥ al-qods va âteš va dar dast-e u-st rafš ke pâk mi-konad be ân kherman-e khod-râ, va jam' mi-konad gandom-e ân-râ dar zarfhâ, va kâh-râ mi-suzânand be âteši ke khâmuš nami-šavad.

3/ *Ketâb-e moqaddas, Ketâb-e 'ahd-e jadid*, Bible Society (London, 1904), 3–4

Va dar ân ayyâm Yaḥyâ-ye ta'amid dahande dar biyâbân-e yahudiyye zâher šud va mow'eze karde mi-goft * towbe konid zirâke malakut-e âsmân nazdik ast * zirâ hamin ast ân ke Eš'yâ-ye nabiyy az u khabar dâde mi-guyad šadây-e nedâ konande-i dar biyâbân ke râh-e khodâvand-râ mohayyâ sâzid va ṭoroq-e u-râ râst nemâ'id * va in Yaḥyâ lebâs az pašm-e šotor mi-dâšt va kamarband-e čarmi bar kamar va khorâk-e u az malakh va 'asal-e barri mi-bud * Dar in vaqt Uršelim va tamâm-e yahudiyye va jami'-e ḥavâli-ye Ordon nazd-e u birun mi-âmadand * va be gonâhâh-e khod e'terâf karde dar ordon az vey ta'mid mi-yâftand * pas čun besyâri az farisiyan va šadduqiyan-râ did ke be jehat-e ta'mid-e vey mi-âyand bed-išân goft ey af'i-zâdegân ki šomâ-râ e'lâm kard ke az ghażab-e âyande be-gorizid * aknun šamare-ye šâyeste-ye towbe biy-ârid * va in sokhan-râ be khâṭar-e khod râh ma-dahid ke pedar-e mâ Ebrâhim ast zirâ be šomâ mi-guyam khodâ qâder ast ke az in sanghâ farzandân barây-e Ebrâhim bar angizânad * va al-ḥâl tiše bar riše-ye derakhtân nehâde šode ast; pas har derakhti, ke šamare-ye niku na-yâvarad borride va dar âteš afkande šavad * man šomâ-râ be âb be jehat-e towbe ta'mid mi-daham lekan u ke ba'd az man mi-âyad az man tavântar ast ke lâyeq-e bar dâštan-e na'lin-e u nistam * u šomâ-râ be ruḥ al-qods va âteš ta'mid khâhad dâd * u gherbâl-e khod-râ dar dast dârad va kherman-e khod-râ niku pâk karde gandom-e khiš-râ dar anbâr zakhire khâhad nemud, vali kâh-râ dar âteši ke khâmuši nami-pazirad khâhad suzânid.

Az alábbi csoportosításban a három fordításban (1, 2, 3) található állandósult igei szókapcsolatok, illetve alkalmi frázisok szerepelnek ugyanannak a magyar

szónak vagy kifejezésnek a fordításaként. Az idézett igék különböző személyragos formákban jelennek meg, itt a magyar infinitivuszi alak alatt gyűjtöm össze őket:¹¹

„bűnbánatot tartani, megbánni”

1. példa: *towbe konid* | {bűnbánat(A) csinál(P).IMP-2PL} | „tartsatok bűnbánatot” (1. szöveg)

2. példa: *mive dahid ke šâyeste bâšad be towbe* | gyümölcs-OBJ-Ø ad(P).IMP-2PL mely illő van.SUBJ-S3 -hoz megtérés(A) | „adjatok gyümölcsöt, mely illő lesz a bűnbánathoz” (1. szöveg)

3. példa: *towbe konid* | {bűnbánat(A) csinál(P).IMP-2PL} „tartsatok bűnbánatot” (2. szöveg)

4. példa: *Yuḥannâ {ghosl-e towbe mi-dâd} išân-râ* | {János keresztség(A)-EZ bűnbánat(A) PRET-ad(P)-3S} ók-3PL-OBJmarker | „János a bűnbánat keresztségét adta meg nekil” (2. szöveg)

5. példa: *towbe konid* | {bűnbánat(A) csinál(P).IMP-2PL} | „tartsatok bűnbánatot” (3. szöveg)

„megvallani”

6. példa: *gonâhân-e khod e'terâf mi-kardand* | bűn(P)-PL-EZ saját.REFL-OBJ-Ø {bevallás(A) PRET-csinál(P)-3PL} | „bűneiket megvallották” (1. szöveg)

7. példa: *eqrâr mi-kardand be gonâhân-e khod* | {megvallás(A) PRET-csinál(P)-3PL} -nak.PREP bűn(P)-PL-EZ saját.REFL | „bűneiket megvallották” (2. szöveg)

8. példa: *be gonâhân-e khod e'terâf karde* | -nak.PREP bűn(P)-PL-EZ saját.REFL-OBJ-Ø {bevallás(A) csinál(P).PP} | „megvallván bűneiket” (3. szöveg)

„megkeresztelni, megkeresztelkedni, keresztséget nyerni, vízbe meríteni”

9. példa: *az u 'emâdâ mi-gereftand* | -tól.PREP ő {keresztség(A) PRET-vesz(P)-3PL} | „tőle keresztséget vettek (trans.), megkereszteltettek (intrans)” (1. szöveg)

10. példa: *man šomâ-râ 'emâdâ mi-konam* | én ti-OBJmarker {keresztség(A) PR-csinál(P)-1S} | „én titeket megkeresztellek” (1. szöveg)

¹¹ A rövidítések jelentése: PR = jelen idejű ige, PRP = jelen idejű ige, PT = múlt idejű ige, PP = múlt idejű ige, PRET = folyamatos múlt, FUT = jövő idő, SUBJ = kötőmód, IMP = felszólító mód, INF = infinitivus, S = egyes szám, PL = többes szám, 1, 2, 3 = 1., 2., 3. személy, EZ = ezáfe (birtokos- vagy tulajdonság-jelzős szerkezet) jele, OBJ = a névszó tárgyesetben (object marker -râ), PREP = prepozíció, REFL = visszaható névmás, Ø zéró morféma; - = morféma határ, {...} állandósul igei szóolás (névszó és ige), P = perzsa szó, A = arab szó. A példákat folyamatosan számozom, a példák magyar fordítása után a zárójeles szám a bibliafordításra (1, 2, 3) utal.

11. példa: *'emâdâ konad šomâ-râ* | {keresztység(A) PRØ-csinál(P)-3S} ti-OBJmarker | „megkeresztel titeket” (1. szöveg)
12. példa: *u 'emâdâ dahad šomâ-râ* | ő {keresztység(A) PRØ-ad(P)-3S} ti-OBJmarker | „ő megkeresztel titeket” (2. szöveg)
13. példa: *az vey ta'mid mi-yâftand* | -tól ő {keresztység(A) PRET-talál(P)-3PL} | „tőle keresztiséget nyertek” (3. szöveg)
14. példa: *man šomâ-râ ... ta'mid mi-daham* | én ti-OBJmarker {keresztység(A) PR-ad(P)-1S} | „én nektek [a] keresztiséget adom” (3. szöveg)
15. példa: *u šomâ-râ ... ta'mid khâhad dâd* | ő ti-OBJmarker {keresztység(A) FUT-fog(P)-3S ad(P).INFØ} | „ő nektek keresztiséget fog adni” (3. szöveg)
16. példa: *Yaḥyâ-ye ta'amid dahande* | János-EZ {keresztység(A) ad(P).PRP-1S} | „a keresztiséget adó János” (3. szöveg)

A fenti példákban olyan állandósult szókapcsolatok szerepelnek, melyek jelentésük szerint szorosan kötődnek a kiválasztott vallásos szövegekhez. Mivel a bibliafordítások a klasszikus vagy posztklasszikus perzsa irodalomban újak számítottak – hasonlóan a keresztény vallás megjelenéséhez a 17. századi Iránban –, jól mutatják az ahhoz kapcsolódó speciális szókinccs megjelenését, azaz a nyelvnek azt az adaptációs, teremtő képességét, mellyel új fogalmakat hagyományos eljárással hozott létre az arab kölcsönszavak segítségével. Az itt idézett valamennyi állandósult szókapcsolatban a névszói elem arab eredetű, melyet perzsa igével szerkesztettek.

Az első igei szókapcsolatban („**bűnbánatot tartani, megbánni**”) mindhárom fordításban 1., 3., 5. példa) ugyanazt a szerkesztést találjuk: a *towbe kardan* soha nem fordul elő tárgyi bővítménnyel, és jelentésstanilag oszthatatlan kifejezésnek tekinthető. Ugyanakkor a névszói elem önállóan is szerkeszthető, prepozíciós kifejezésben (2. példa: *be towbe*) vagy birtokos jelzős szerkezetben (4. példa: *ghosl-e towbe*). Ez egyben utal a szókapcsolat eredetére és létrehozásának aktív folyamatára, mely megerősíti a szólás vallási jellegét („a bűnbánat keresztisége”). Ez utóbbi példa egyben a *ghosl dâdan* „vízbe merít, megkeresztel” névszói előtagjának birtokos jelzővel való kiterjesztésének is felfogható.

A második ige („**megvallani**”) megfelelőjeként kétféle igei szókapcsolat található: *e'terâf kardan* és *eqrâr kardan*. Az elsőnek közönségesen határozott tárgy a vonzata (6. példa),¹² míg ma is használt szinonimájának (7. példa) vonzata prepozíciós főnév (*be gonâhân*), mely a szólás igen régi, arab eredetére utal.¹³ Ugyanak-

¹² Határozott tárgy esetén kötelező lenne a *-râ* tárgyi marker használata, de a *khod* visszaható névmás önmagában is határozottá tesz. Költői és kollokvialis szövegekben gyakran elmarad a *-râ*.

¹³ Ld. az idézett szerzőket Dehkhodâ 1377/1998, vol. 2: 3118: Abu 'l-Faẓl Moḥammad ben Ḥoseyn Beyhaqi (995–1077) *Târikh*, Aḥmad ebn 'Ali Beyhaqi (1077–1150) *Tâj al-mašâdir*, etc.

kor a 8. példa, feltehetően analógiás hatásra, szintén *be* prepozícióval szerkeszti az első igét.

A „**megkeresztelni, megkeresztelkedni**” ige fordításai mutatják a legváltozatosabb megoldásokat. Az arab főnév a jólismert gyök (*‘amada*) második igetörzséből származik. Itt kétféle névszói formában fordul elő: az 1. és 2. perzsa fordításban szereplő *‘emâdâ* forma az arabban ismeretlen, a *Loghatnâme* szerzője szerint a szó a perzsában is csak *‘emâdi* formában szerepel.¹⁴ A 3. fordításban csak az arab gyök egy másik származéka, a *ta‘mid* (a második igetörzs *mašdarja*) található névszói előtagként. Ugyanakkor az 1. fordításban a szólás a *kardan* (10., 11. példa) igével, míg a 2. és 3. fordításban a *dâdan* igével (12., 14., 15., 16. példa) alkot szókapcsolatot, de az igei komponens különbsége nem hoz létre jelentéskülönbséget, mindkettő vonzata a *-râ* markerrel ellátott határozott tárgy. A *gereftan* „megfog, megragad” (9. példa) és a *yâftan* „talál” (13. példa) igeik azonban az ige nemét változtatják meg, ezáltal az egész szókapcsolatot visszaható (mediális) vagy passzív jelentésűvé konvertálják.¹⁵

A fentiek mellett találhatunk más, régóta honos állandósult szókapcsolatokat is a fordításokban, melyek azonban nem tartoznak a vallási terminológia körébe. Régiségükre utal, ha a névszói rész perzsa eredetű (20., 21. példa), míg a modernebb fordításokban az igei szólás arab névszói előtaggal (18., 19., 22. példa) szerepel:

17. példa: {*gerd konad*} *gandom-râ* | összehord(P).PRP-3S gabona(P)-OBJmarker | „összehordja gabonáját” (1. szöveg)

18. példa: {*jam‘ mi-konad*} *gandom-e ân-râ* | összegyűjtés(A) PRP-csinál(P)-3S gabona(P)-ezáfe az-OBJmarker | „annak gabonáját összegyűjti” (2. szöveg)

19. példa: *gandom-e khiš-râ ... zakhire khâhad nemud* | gabona(P)-ezáfe saját-OBJmarker {felhalmozás(A) fog.3S csinál.INF | „gabonáját felhalmozza” (3. szöveg)

20. példa: *âvâz mi-dâd* | hang(P) PRET-ad(P)-3S | „szónokolt” (1. szöveg)

21. példa: *âvâz khâhad dâd âvâz-e dahande* | kiáltás(P) FUT-fog(P)-3S ad(P).INFØ kiáltás(P)-ezáfe ad(P)-PRP | „szónokolni fog nagy szóval” (2. szöveg)

22. példa: *mow‘eze karde mi-goft* | szónoklat(A) csinál(P).PP PRET-mond(P)-3S | „szónokolván mondta” (3. szöveg)

¹⁴ A *Loghatnâme* szerzője, ‘Ali Akbar Dehkhodâ az *‘emâdi* alakot az *‘emâd* + *yâ-yi mašdari* képzővel ellátott formának tekinti (1377/1998, vol. 11: 16319), mely minden bizonnyal tévedés. Az első két fordításban szereplő szó egyértelműen a végén alif-fal szerepel.

¹⁵ A passzív jelentésű igei paradigma viszonylag későn jelenik meg a perzsában, azonban igei szólamokban gyakoriak a fenti típusú, az igei rész változtatásával szerkesztett formák. Ld. Áryânpur Kâšâni 1388/2010: 596: *ta‘mid yâftan* „to be baptized”.

Ez utóbbi példában a 3. szöveg, a modern Bibliafordítás megoldása eltér az előző kettőtől, amennyiben névszói része arab eredetű szó és az egész kifejezés pleonasztikus jellegű. Hasonló tendencia látható az egyszavas perzsa igék használatában is, ahol az első két szöveg egyszavas igéje mellett (*âmad* „jött”) a 3. szövegben ez áll:

23. példa: *zâher šud* | megjelenő(A) válik(P).PT-3S | „megjelent” (3. szöveg)

Ez utóbbi példa nem is tekinthető a fenti értelemben tárgyalt állandósult igei szókapcsolatnak. A múlt idejű igenévvel (PP) és ragozott főigével alkalmilag szerkesztett frázis igen gyakori volt a régi nyelvben, de a perzsa modernebb periódusaiban kiszorult a használatból,¹⁶ bár itt is láthatunk néhány hasonló szerkesztésű példát a 2. szövegben mind perzsa, mind arab névszói előtaggal:

24. példa: *sâkhte konid* | elvégez(P).PP csinál(P).IMP-2PL | „elvégeztette te gyétek” (2. szöveg)

25. példa: *moheyyâ šavid* | elkészült(A).PP válik(P).IMP-2PL | „készen legyetek” (2. szöveg)

Ezt a megfigyelést kiegészíthetjük egy másikkal is: közönséges főnevek esetében az 1. szöveg eredeti perzsa szavának a 2. és 3. szövegben arab eredetű szó un. tört többes számú alak felel meg, pl.: *ruzgâr*(P)-S (1. szöveg) és *ayyâm*(A)-PI (2. és 3. szöveg).

A szövegek tüzetesebb vizsgálata (igealakok használata, mondat szerkezet, szórend stb.) ezeket az eltéréseket más, morfoszintaktikai különbségekkel is kiegészíthetné. Mindezek egy irányba mutatnak: az 1. szöveg, többnyire egyszerűbb lexikális megoldásaival és mondat szerkezetével jobban tükrözhetette az élő beszédet, míg a 2. és 3. erősen arabizált kifejezések használatával a formális írott nyelvet jellemezhetette. E két utóbbi szövegben a 3., tehát a legújabb, 20. századi fordítás az arabizmusok használatában még a 17. századi perzsa fordítást is felülmúlja. A szövegek közötti eltérések tehát nem koruknak – azaz a perzsa nyelvtörténeti változatainak – tulajdoníthatóak, hanem a kontextusnak, annak a szöveggörnyezetnek, melybe a fordító ezeket belehelyezte.

Biblia-fordítások

Biblia. 2014. Revideált új fordítás. Budapest. Kiadja a Magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János kiadója.

Ketâb-e moqaddas. 1904. Baybl Susâ'yati-ye dâr al-salţane-ye Landan. London. Bible Society. *Quatuor Evangelistae Persice*. Országos Széchényi Könyvtár. kézirat *Quart. Pers. 4*.

Tarjame-ye Anâjil-e arba'e. 1375/1996. Ford. Mir Mohammad Bâqer ben Esmâ'il Hüseyni Khâtunâbâdi. Teherán. Noqte. Kiad. Rasul Jâ faryân.

¹⁶ Ld. *sâkhte dâştan, ârâste kardan* (Jeremiás 1993: 110).

Felhasznált irodalom

- A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries.* 2012. Ed. H. Chick, Transl. H. Chick. London – New York. I.B.Tauris.
- Armajani, Y. 1991. "CHRISTIANITY viii. Christian Missions in Persia." In *Encyclopædia Iranica*. vol. V. fasc. 5. (Ed. E. Yarshater). Costa Mesa. California. Mazda. 344–47. – <http://www.iranicaonline.org/articles/christianity-viii>.
- Âryânpur Kâšâni, M. 1388/2010. *Farhang-e gostarê (The Aryanpur progressive) Fârsi-Englisi*. 2 köt. 3. kiad. Našr-e Elektroniki.
- Berlász J. 1970–1971 (1973). Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. Budapest. 109–173.
- Dehkhodâ, 'A. A. 1377/1998. *Loghatnâme*. 16 vols. 2. kiad. Tehrân. Tehrân University Publications.
- Gabriel, A. 1952. *Die Erforschung Persiens*. Wien. Verlag Adolf Holzhausens.
- Goldziher I. 1880. A magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár keleti kéziratái. *Magyar Könyvszemle* 5. évf. 1. füzet. 102–125., 222–243.
- Jeremiás É. 1993. On the Genesis of Periphrastic Progressive in Iranian Languages. In: Van Skalmowski, W. & Tongerloo, A. (eds). *Medioiranica*. Leuven. Peeters. 99–116.
- Lockhart, L. 1958. *The Fall of the Šafavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. Cambridge. Cambridge University Press.
- M. Jeremiás É. 1969. Egy perzsa Evangélium-fordítás az OSZK Kézirattárában. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967*. Budapest. 392–398.
- M. Jeremiás É. 2007. A perzsa nyelv. In: M. Jeremiás É. (Ed.). *Íráni föld – perzsa kultúra*. Piliscsaba. Avicenna KKKI. 367–408.
- M. Jeremiás É. 2009. Sajátos kétnyelvűség a modern perzsában. In: Bárdosi Vilmos (Ed.). *Quo vadis philologia temporum nostrorum?* Budapest. Tinta Könyvkiadó. 165–172.
- M. Jeremiás É. 2012. Specialis phrasis linguae Persicae. In: Szabó D. (Ed.). *Szavak, frazémák, szótárak. Mots, phrasèmes, dictionnaires. Írások Bárdosi Vilmos 60. születésnapjára*. Budapest. ELTE BTK Francia Tanszék – Egyetemközi Francia Központ. 105–114.
- Richard, F. 1990. Carmelites in Persia. In: *Encyclopædia Iranica*. vol. IV. fasc. 2. (Ed. E. Yarshater). London. Routledge and Kegan Paul. 832–834.
- Sims-Williams, N. 1991. CHRISTIANITY iv. Christian Literature in Middle Iranian Languages. In: *Encyclopædia Iranica*. vol. V. fasc. 5. (Ed. E. Yarshater). Costa Mesa. California. Mazda. 334–35. – <http://www.iranicaonline.org/articles/christianity-iv>.

Frazeológia és foglalkozások, mesterségek a 16–17. századi orvosi nyelvben és ma

KESZLER BORBÁLA

professor emeritus, ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet,
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Abstract: Phraseology and professions/occupations in the 16–17th medical language and in present-day Hungarian. Phrasemes come in a variety of sorts and kinds and they may be of diverse origins, too. Vilmos Bárdosi in his *The origins of Hungarian proverbs and set phrases* lists 46 types of phrasemes in terms of their origins (source domains), but he notes that any single phraseme may be an instance of several types at the same time. The relevant semantic types include professions/crafts (Bárdosi 2015: 8, 693). In fact, even though medicine counts as a profession today, it used to be a simple craft earlier on. Historical research reveals that, until the 16–17th century, there were vanishingly few academy or university graduates among medicals in this country. Medical activities were mainly performed by *herbalists*, *wise women*, *healers*, and *midwives*. Other people who participated in medical practice included manor-house ladies, priests, barbers, and various kinds of medicine men/women. Accordingly, manuscript medical books show the effects of such popular therapies. What is more, books of “learned medicine” (like *Ars medicina*, 1577, and even Ferenc Pápay Páriz’s *Pax corporis*, 1690/1747) were influenced in many respects by the methods of popular medicine, including its terminology. The present paper analyses some 30 medical books from the 16th and 17th centuries, most of them manuscript books, looking for old phrasemes and sources of present-day phrasemes in them. The findings are illustrated by a rich arsenal of examples (cf. also Hadrovics 1995). However, old phrasemes associated with medical practice are either extinct or have been detached from the craft at hand; they have undergone semantic change and are used but metaphorically today. The paper presents a number of examples of the latter kind, too.

Keywords: medical language; phraseology and professions/occupations in the 16–17; old phrasemes, sources of present-day phrasemes.

1. A frazémák és eredetük is többféle. Bárdosi Vilmos a *Szólások, közmondások eredete* című munkájában eredetük szerint 46 típust sorol fel, de megjegyzi, hogy egy-egy frazéma két vagy több témakörben is előfordulhat. A témakörök között szerepel a foglalkozás, mesterség is (Bárdosi 2015: 8, 693).

Több szólás az ősi mesterségekkel hozható kapcsolatba. Néhány példa erre:

A halászattal kapcsolatos a: *zavarosban halászik* ‘valamilyen bizonytalan helyzetet próbál a maga előnyére kihasználni’. Magyarázata: a néphit szerint a legjobb fogásra akkor lehet számítani, ha a vizet a szél felkavarja, és az zavarossá válik (Bárdosi 2015: 573). – *Vergődik, mint a partra vetett hal* ‘nagy bajban, zavarban van, igyekszik kiszabadulni belőle’. Magyarázata: A kifogott, bárkába vagy partra vetett hal sokáig vergődik, hogy visszakerüljön a vízbe (Bárdosi 2015: 209).

A madarász mesterséggel van kapcsolatban a *Lépre csal (lépre megy)* ‘vkit valaki valamilyen módon ravasz fogással olyan helyzetbe juttat (vagy valaki olyan helyzetbe jut), ahonnan az már nem vagy alig menekülhet.’ Magyarázata: a madarászok régen apró vesszőket kentek be gyantával, madáreledelt szórtak rá, s így fogták meg a madarakat (Bárdosi 2015: 334).

A bőripar, a cserzővargák, a tímárok mesterségével kapcsolatos a *benne van a csávában* ‘kellemetlen helyzetben van’. A *csáva* a bőr cserzéséhez használatos lúgos lé, melyet többek között hetekig erjesztett kutyaürülékből készítettek. Ebbe a kellemetlen, maró folyadékba beleesni vagy evvel érintkezni nem volt jó dolog. Ezért vált a *csáva* a megaláztatás, a kínos helyzetbe kerülés szimbólumává (Bárdosi 2015: 100).

A katonaság nyelvéből származik a *kötéllel fog* (i. m. 310); a **molnárok nyelvéből** a *maga malmára hajtja a vizet, az egy malomban örölnék, két malomban örölnék* (i. m. 349–350); a **szabómesterséghez** kapcsolódik: a *bírja cérnával* és a *nem bírja cérnával* (i. m. 91); a **cipészekhez**: a *suszter maradjon a kaptafánál* (i. m. 478); a **madarászathoz**: *madarat lehetne vele fogatni* (i. m. 345–346); a halászat-hoz: *horogra akad* (i. m. 232); a **kertészethez**: *az alma nem esik messze a fájától* (i. m. 38); a **kádárokhoz**: *nagy feneket kerít valaminek* (i. m. 165–166); a **földműveléshez**, a **mezőgazdasághoz**: a *dűlőre jut* (i. m. 121); a **vadászathoz**: *ismeri a dörgeést* (i. m. 118); a **szakácsokhoz**: *bő lére ereszt* (i. m. 327); *stb.*

2. Tulajdonképpen, bár ma az **orvoslást** a tudományok közé soroljuk, régen valójában az is mesterség volt. A kutatások szerint ugyanis a 16–17. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémiát, egyetemet végzett orvos. Az orvosi feladatokat nagyrészt a *füvesek, tudós asszonyok, javasasszonyok, bábák* látták el. A gyógyító munkában részt vettek még az *udvarházak asszonyai, a papok, a borbélyok és a különféle kuruzslók* is. Ennek megfelelően a korai kéziratos orvosló könyvek ezeknek a népi gyógymódoknak a hatását mutatják. Sőt az első úgynevezett tudós orvosló könyvekre, például az *Ars medicára* (1577), sőt Pápai Páriz Ferenc munkájára, a *Pax corporisra* (1690/1747) is sok tekintetben hatottak a népi gyógyítás módszerei, valamint a népi gyógyítás nyelve és kifejezései is.

Megvizsgáltam mintegy 30, főként kéziratos 16–17. századi orvosló könyvet, keresve bennük régi frazémákat, s a mai frazémák gyökereit.

A korai orvosi könyvekre jellemző a **körülírás**. Ez lehet magányos szó helyettesítése magányos szóval, de lehet magányos szó helyettesítése szókapcsolattal is. – A példák kiválasztásakor szem előtt tartottam Hadrovics László meghatározását a frazémákkal kapcsolatban: a frazéma különleges jelentésű szilárd, azaz kötött, közkeletű szókapcsolat (Hadrovics 1995: 27). A példák közé tehát csupán olyan szókapcsolatokat vettem fel, amelyek gyakoriak voltak a régi munkákban.

Néhány példa. Ezek között vannak főnévi és igei értékű szókapcsolatok is:

Főnévi értékű szavak, szókapcsolatok: Comenius 1675, 1685, 1958: XXXIX. tábla: *egerek, arva husok* ‘izmok’: *Levonnyattatván a bőr, megtetszik a hus, nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amellyet egereknek (arva husoknak) hívunk*; Szenczi Molnár Albert 1604: *Menses. Aßonyi allat Holnapos nyavalyaja*; Pápai Páriz Ferencz 1708/1749: *Menses. Aßonyok’ hóbámi folyások*; Apáczai 1653: 144: *bél köntöse* ‘bélfal’; Lentses 1577: I. 309b: *Beel Poklossagh* ‘lepra’; *Medicinae variae* 1603 k.: *el veszekedet seb* ‘fekélyes, rákos seb’ (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 33); Apáczai 1653: 147: *ér köntöse* (‘érfal’; vö. latin *tunica*

vasorum); Pápai Páriz 1690/1747: 291: *esze nélkül vagy*on 'önkivületben van'; i. m. 312: *esze nélkül beszél* 'félrebeszél'; Pápai Páriz: 1690/1747: 5: *feje lágya*; Apáczai 1653: 154: *fenyő makkotska* (= tobozmirigy); Szenczi Molnár Albert 1604: *Delirium. Főnek meghiúlása* 'megzavarodás'; Murmelius 1533: LXI/795: *Vterus. GERMEN fogado hele* 'méh'; Murmelius 1533: LXII/796: *Secundae. Geermek tarto lantorna* 'méhlepény'; Lentses 1577: I. 280a: *Gyermök tarto* 'méhlepény'; Lentses 1577 I. 274b: *Gyermök vesztes* 'abortusz'; Pápai Páriz: 1690/1747: 150: *gyomor háborúja*; Lentses 1577: I. 142a: *Gyomornak ragasarol* 'gyomorgörcs'; Lentses 1577 I. 179a: *Hasnak ragasarol* 'hasgörcs, székrekedés miatt'; Szenczi Molnár Albert: 1604: *Anatomicus. Holt test metelő*; Apáczai 1653: 150: *holyag borittoja* 'dűlmirigy'; Pápai Páriz: 1690/1747: 32: *hó-szám* 'havi vérzés'; Pápai Páriz 1690/1747: 274: *idétlen szülés* 'koraszülés'; Calepinus 1586: 682: *Husos in; inon való husok... (egerecskék)* 'izmok'; Becskereki Váradi Szabó György 1698–1703: *Az pestis [...] Istennek [...] ostora* 'nagy csapás, büntetés valakire nézve' (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 426); Frankovith 1588: *Isten három kiváltképpen való ostorát...*¹ (in: Szlatky Mária (szerk.) 1983: 153); Lentses 1577: IV. 8b: *lelökzet vevő Cyew* 'légcső'; Szenczi Molnár Albert 1604: *Trachea. Lelegzet vevő gege* 'légcső'; Lentses 1477 I. 245b: *Madranak fenéje* 'métrák'; Lentses 1577: I. 242b: *Azzonyallatnak madrayarol* 'méh'; Lentses 1577: I. IV. 8b: *Mak zabasu hus* 'mirigy'; Apáczai 1653: 151: *magzat be fedő hárttyák* 'magzataburok' (= méhlepény); Máriássy 1614–1635 k.: *keoreom haz* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 56); Apáczai 144: *nyelő hurka* 'nyelőcső'; Apáczai 1853: 167: *mehnek ajtaja (baja)* 'méhszáj'; Pápai Páriz: 1690/1747: 99: *petsenye* 'izom'.² *Medicinae Variiae* 1603 k.: *petsenies szem* 'gyulladt szem' (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 14); Szentgyörgyi János 1619 e.: *Peczienies szemről* (in Hoffmann (szerk.) 1989: 189); Pápai Páriz: 1690/1747: *előljáró posta* 'előjel, tünet' (pl.: 13: *Ha valamelly tag reszketése öreg korban esik, többire hóltig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag el-esésének előljáró postája*; 156: *a' rákfenében az hasmenés halálnak előljáró pos-*

¹ Attilát nevezték Isten ostorának a nyugati krónikások. Attila meg akarta hódítani Nyugat-Európát, ezért több kegyetlen, pusztító hadjáratot vezetett (Bárdosi 2015: 247).

² A *Pax corporis* 38. lapján előforduló *pecsenye* jelentését (a szöveg közlése nélkül) a TESz. a következőképpen adja meg: 'zsír; szalonna'. Ez a megállapítás a szó több előfordulását is megvizsgálva, úgy tűnik, nem helyes. Már a fenti példában is gyanús, hogy a szó nem izmot jelent. A kérdéses szövegrész így hangzik: *...egyéb részeken is letakarodnak [a nedvességek] az ereken a' petyenyék között.* [Az erek, legalább is a jelentős erek nem a zsírszövetek, hanem az izomszövetek között vannak!!!!] A szó más előfordulásai már teljesen világossá teszik a szó izom jelentését: *A' mi a' torok-gyékot illeti: az nem egyéb, hanem a' torok felső részeinek, kiváltképpen pedig a nyeldekli körül való apró petyenyéknek tüzesen való megdagadása* (i. m. 92); *Néha a' Vizellet az embernek akarattya ellen-is elmégyen; mely kiváltképen esik a Hojag nyakát bérekesztő petyenyés húsnak [= záróizomnak] megpuhulásától* (i. m. 248–9). A következő példa még jobban megvilágítja a *pecsenye*, *pecsenyés* és *hús* jelentését: *Néha a' Tagok megsugorodnak, és ha eleit nem vészik, sugorodva maradnak: melly meg-esik vagy a' tagokat a' musculusok vagy petyenyés husok által mozgató inas husoknak, vastag inaknak megsértésétől...* (i. m. 376).

tája; 119: ez a taknyos fejr folyás néha az havi tisztulásnak meg-indulása előtt-is megjelenik, és az havi tisztulásnak *elől-járó postája*); *Medicinae variae* 1603 k.: *Rothat fene seb* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 35); *Lentses* 1577 I. 164a: *Saarnak az bőr ala ky omlasa* 'sárgaság'; Szikszai 1590: *Musculi oculorum. A szemnek gyökerei* 'szemizmok'; *Medicinae varie* 1603 k.: *száraz akasztalás* a nyílt seb összehúzó szerekkel való gyógyítása (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 34); '*Medicinae variae* 1613 k.: *Szent Antal tüze* 'orbánc' (in Hoffmann (szerk.) 1989: 19); *Lentses* 1577: I. 122a: *Szyw fogas* 'szívgörccs'; Szenczi Molnár Albert 1604: *Töki zaczkója* 'herezacskó'; Apáczai 1653: 149: *vizellő tsatorna* 'húgycső'; *Lentses* 1577: I. 305b: *Vak köröm* 'hibás, rossz köröm' stb.

Igei jellegű szókapcsolatok. Ezek többnyire a betegség keletkezésére, kifejlődésére és gyógyulására vonatkoznak.

A betegség keletkezése: *Medicinae variae* 1603 k.: *Az kit el fogh az sár* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 51); *Medicinae variae* 1613 k.: *orra vere ... felette igen jar* (Hoffmann (szerk.) 1989: 29, 36); *Medicinae variae* 1603 k.: *Kinek füle ki kel* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 49); *Medicinae variae* 1603 k.: *Ganeia az kinek megh all* 'szorulása van' (Hoffmann (szerk.) 1989: 34); *Medicinae variae* 1603 k.: *[a szava] megáll* 'megnémul' (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 12); *Medicinae variae* 1603 k.: *szaia az kinek megh vesz* 'rákos, fekélyes lesz' (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 26); *Lentses* 1577: 235a: *Szömeröm Testh megh veszeseöl*; stb.

Gyógyulás. *A meggyógyul, meggyógyít, elmúlik* és szinonimái helyett gyakran az egyes betegségek gyógyulásával kapcsolatos speciális kifejezéseket használják. Mivel az ilyen kifejezések száma több mint 100, a nagy szám miatt csupán néhány érdekesebb példát említek: [a gyógyszer/a gyógymód] *Lentsés* 1577: I. 213a: *el rontya az követh*; Török 1619 e.: *dagadást el rontia* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 78); *Lentsés* 1577: I. 213a: *a sülyt elszárasztja*; Török 1609 e.: *undogsagot eltisztít* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 118); *Medicinae variae* 1603 k.: *a fájdalomat elveszi* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 57); *Lentsés* 1577: I. 99a, I. 120a: *a nyálat, a turhát ki hanyat* ; *Lentsés* 1577: I. 83a: *a fogat ky rontya*; Máriássy 1614–1635: 57: *az undogsaghot kiszija* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 57); *Lentsés* 1577 I. 2b: *az Nathat ky tyztyttya*; Becskereki 1698–1703: *kiveti az sárt* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 388); Máriássy 1614–1635: *ki uonza minden mergheth* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 59); Becskereki 1698–1703 [a hályogot] *lehajítja* [a szemről] (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 354); *Lentsés* 1577: I. 305b: *le vonza az vak körmöth*; *Lentsés* 1577: I. 237b: *az faydalmat megh chyöndesyty*; *Lentsés* 1577: I. 189b: *megh enhity az faydalmath*; Szentgyörgyi 1619 e.: *megh indittia az hasat* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 207); Máriássy 1614–1635 *Az hasat meg lagítja* (in Hoffmann (szerk.) 1989: 66); Török 1609 e.: *korsagot megh ronth* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 122); *Lentsés* 1577: I. 88a: *a foghust megh zoryttya* 'megerősíti'; Török 1609 e.: [a nehéz vizelést] *megh uigasztia* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 122); Pápai Páriz 1690/1747: 141: [a szeleket] *oszlátja*; Pápai Páriz 1690/1747: 108 [a fulladozást] *szaggattya* és *hányattya*, Pápai Páriz 1690/1747 83: [a fogakhoz rohanó fluxust] *visszaveri*. –

A gyógszertől: Lentses 1577: 58: [a fene] *el aal rola*; *Medicinae Variæ* 1603 k.: *le hasad rolla az haliogh* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 44); *Medicinae variæ* 1603 k.: *a süly megh vigaszik* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 42).

Az illetlent helyettesítő kifejezések is az orvosi szakszókincsbe taroznak. A régi nyelv nem volt nagyon finnyás, általában a nevéen nevezte a dolgokat (Hadrovics 234–236), ritkábban azonban eufemisztikusan, szépítve neveztek meg kényes dolgokat vagy cselekvéseket. Így a vizelet és a széklet ürítésével kapcsolatos kifejezéseket, a nemiszervek neveit és a közösüléssel kapcsolatos kifejezéseket, például: *Medicinae variæ* 1603 k.: *az leany és aszony megh hudozza magát* (in Hoffmann (szerk) 1989: 45); *Medicinae variæ* 1603 k.: *Ki nem ganeolhatik* (in Hoffmann (szerk) 1989: 49); *Medicinae variæ* 1603 k.: *Az kinek ganeia megh all* (in Hoffmann (szerk) 1989: 51); Becskereki Váradi Szabó György 1696–1703: *Az kinek seggvéghurkája* ('végbelé') *lejár* (in Hoffmann (szerk) 1989: 368); Lentses 1577 I. 197a.: *Alfelnek* ('végbél') *lyukaban termöth chyomokrol*; Lentses 157 I. 203b: *Alfelnek Remesenek* ('végbél') *ky fordulasarol*; Pápai Páriz 1708: *Hemorrhoides. Vég-hurkán való süly vagy sülyös erek*; Szenczi Molnár Albert 1604: *Eúgium. Az asszonyj allat szemermes testénece kapu hartyaja* ('szűzhártya'), *mely az Venus első Ostromán rontatikel*; Szentgyörgyi 1619 e.: *az azzonj allatok titkos hellit...* (in Hoffmann (szerk) 1989: 200); *Medicinae variæ* 1603 k.: *Farka kinek megh vesz* (in: Hoffmann (szerk.) 1989: 34); Ponyikay (1693 k.): *Amely ferfinak az arany szegét megkötik. Menj az folyóvíz mellé, az hol halat árulnak és végy egy csukát [...], fogd meg nyakszűrtön, hudozzál az szájába és ereszd el az vízben az csukát és menj haza és mindjárt fogj az Ádám mívéhez.* (Szlátky M. (szerk.) 1983: 317–318); Lentses 1577: I. 258a: *Nemző mag 'ondó'*; Török János 1619 e.: *Az ki nem lükhet. Az arua czalannak az uiragat szeöd megh, teöd porra, ad megh innia borban es giakhat* (in Hoffmann (szerk.) 1989: 326).

3. Az eddig felsorolt kifejezések nagy része ma már nem él, de a maguk korában ismertek és használatosak voltak. Csupán egy-kettő vált mai frazéma részévé. Hogy ebben az időben az orvosi nyelvvel kapcsolatban milyen szólások, szóláshasonlatok és közmondások éltek, arról Hadrovics László *Magyar frazeológia* (1995) című munkájából kaphatunk némi képet. Ezek közül ma már több nem használatos, de sok fennmaradt, és jelentésváltozáson ment keresztül.

3.1. Az orvoslással (elsősorban a testrészekkel és betegségnevekkel) kapcsolatos mai szólások és szólásmondások

Begyógyulnak a régi sebek 'megszűnnek a régi konfliktusok, sérelmek' (Forgács 2003: 619).

Beletörik valakinek valamibe a foga 'nem sikerül neki valami, kudarcot vall vele' (Forgács 2003: 200).

Benő a feje lágya 'megkomolyodik'. A szólás arra az élettani jelenségre utal, hogy a kisgyermeknek csak kétéves kora körül csontosodik össze a fejcsontja, ad-

dig (sőt még továbbra sem) gondolkodhat és cselekedhet komolyan (Bárdosi 2014: 161).

Csak az orráig lát 'nem látja a dolgok lényegét' (Hadrovics 1995: 167; Forgács 2003: 547–548).

Erős oldal 'élen jár benne, jellemző rá' (Hadrovics 1995: 160; Forgács 2003: 543).

Érzékeny/kényes pont 'ettől válik valaki sebezhetővé' (Hadrovics 1995: 160; Forgács 2003: 587).

Fájó seb 'rég, kellemetlen emlék' (Hadrovics 1995: 160).

Fél füllel hallottam 'nem megbízható forrásból hall valamit' (Forgács 2003: 214; Hadrovics 1995: 167).

Felkopik az álla 'éhezik, nélkülözni kényszerül' (Bárdosi 2014: 36).

Felszakadnak a régi sebek 'rég (talán el is felejtett) kellemetlen emlékek, sérelmek idéződnek fel' (Forgács 2003: 619; Bárdosi 2015: 464).

Gyenge oldal 'nem jár élen valamilyen dologban' (Hadrovics 1995: 160; Forgács 2003: 543).

Kopog a szeme az éhségtől 'nagyon éhes'; *majd kiugrik a szeme az éhségtől* 'ua.' A szólások eredete arra a megfigyelésre vezethető vissza, hogy aki nagyon megkíván egy ételt, *meresztgeti a szemét*. (Bárdosi 2014: 496–497.)

Lábra kap 'megerősödik, fellendül' (Forgács 2003: 425; Hadrovics 1995: 171).

Nem ejtették a feje lágýára/fejére 'élelmes, szemfüles, talpraesett; nem olyan ostoba, hogy megtegye a szóbanforgó dolgot'. A szólás háttérében az áll, hogy, ha egy gyerek fejének a lágýrésze megsérül, akkor könnyen szellemileg és testileg nyomorék marad (Bárdosi 2015: 161).

Süket fülekre talál 'a javaslatait, figyelmeztetéseit senki sem hallgatja meg' (Forgács 2003: 216; Hadrovics 1995: 167).

Vásik vagy fáj a foga valamire. A szólás alapja az a tapasztalat, hogy a savanyú gyümölcs rágása vásítja az ember fogát, ettől tehát vásik a foga. A vásott fog pedig fáj. Ez természetesen mondható képes értelemben is (Hadrovics 1995: 63).

Vért izzad [a nagy igyekezetben] (Hadrovics 1995: 173). Köztudomású, hogy bizonyos lelki jelenségek fizikai tünetekkel járnak (*elsápad, kivörösödik valaki, nehezen vesz levegőt, eláll a szava, szaporább a szívverése*, a legrosszabb esetben *megáll a szíve*).

Ezek a több évszázados tapasztalatok tükröződnek a következő szólásokban. Harag, felindulás esetén: *szikrákat/villámokat szór/hány a szeme* 'nagyon haragosan néz; (haragjában) villog a szeme'; *vérben forog a szeme, felforr a vére, lángba borul az arca, elönti az arcát a vér, belilul a feje, lila a feje, a guta kerülgeti/környékezi, majdnem megüti a guta* 'nagyon mérges, haragszik, annyira, hogy majd megüti a guta'. Ha aggódik valami miatt: *fáj a feje valamitől, rágja valami*. Ha uralkodik az érzelmein, akkor: *megőrzi a hidegvérét, angol hidegvér jellemzi*. Ijedtség, bánat esetén: *meghűl/megfagy az vér az ereiben* 'nagyon megrémül, megrendül', *eláll a szívverése, megreped/meghasad a szíve, összeszorul a torka,*

megdobban a szíve, vérzik a szíve, meghasad/megreped a szíve (Hadrovics 1995: 160–165, 172–173; Forgács 2003, Bárdosi 2015).

A különféle külső hatások hathatnak a gyomorra, a májra sőt az epére is. A gyomor érzékenysége, emésztőképessége átvitt értelemben fokmérője lehet az ember érzelmi reagálásának valami lelki-szellemi hatásra. Ezt tükrözik a következő szólások: *jó gyomra van, ezt nem veszi be a gyomra, ehhez gyomor kell, nem tudom megemészteni, hízik a mája, előnti az epe* stb. (Hadrovics 1995: 173–174).

Régi gyógyszerre, méregre utal a *beadja a maszlagot* ‘becsap, félrevezet’, *beveszi a maszlagot* ‘engedi, hogy becsapják’; *nem ettem maszlagot* ‘nem vagyok bolond’. (A csattanó maszlag nagyon kedvelt növény volt a középkorban, annak ellenére, hogy erősen mérgező hatású. Kis adagban azonban gyógyszerként és kábítószerként is használták (Bárdosi 2015: 354).

Szóláshasonlat: *olyan szívesen/úgy tesz/csinál (meg) valamit, mintha a fogát húznák* ‘nagyon nehezeére esik neki valami, nagyon nem szívesen végzi a dolgot’ (Forgács Tamás 2003: 201). *Olyan vörös valakinek a feje, mint a cékla* (Forgács Tamás 2003: 183).

A frazémák közé tartoznak a **szitkozódások, átkozódások** is. Ezekben gyakoriak a régi, súlyos betegséget jelentő betegségnevek: a *fene*, a *franc*, a *rothadás*, valamint a népi, mágikus gyógy módokban használatos eszközök, például a *frászkarika*.

A fene egye meg! A fene essen bele! (Rosszkívánság.) A középkorban a *fene* szó ‘fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség’-et jelentett. Gyakran előfordult az orvosló könyvekben ilyen kifejezés: *eszi a fene* ‘súlyos fekélyes, rákos betegség gyöttri’ (vö. pl: Lentses 1677: 535: *fenenek eteleröl*; Lentses 1577: 549: *Twzes Fene rothadasrol*).

A franc egye meg [essen bele]! Indulatos bosszús szitkozódás. A *franc* a *francia betegség*, *franc betegség* a *francu* régi betegségnevből származik (mely vérbajt, szifiliszt jelentett). A francia népnévvel függ össze (Bárdosi 2015: 176–177). L.: Lentses 1477: I. 313b: *Az Franczu Nem egyeb, hanem az Venus mywetwl valo megh vezes*.

Rohadj meg! Ez a rosszkívánság a régi orvosi nyelvben gyakran előforduló *rohad*, *rohad* szóra vezethető vissza, ami súlyos fekélyes, rákos betegségre utalt (pl. *Medicinae variae* 1603 k.: *rothat hus* (in Hoffmann (szerk.) 1989: 24); Török János 1619 e.: *megh allattja az rothatast* (in Hoffmann (szerk.) 1989: 90).

Egy frászt! Tagadás, kicsinyítés, elutasítás kifejezésére használják. A mondás babonás népszokásból ered. A *frász* gyermekkori betegség (rángógörccs) volt. Ezt a betegséget úgynevezett frászkarikával gyógyították. Ezen bujtatták át a frászos gyerekeket, hitük szerint ugyanis a gyerek ettől meggyógyult. Ez a szokás a két világháború között már kihalóban volt. Ezért mondták, hogy *Egy frászkarikát sem ér! Egy frászt sem ér!* (Bárdosi 2015: 177)

Egy-egy **közmondás** is köthető az orvosláshoz: *A fogával ássa meg az ember a sírját*; jelentése: sok ember azért hal meg, mert sokat eszik. – *Akinek a foga fáj*,

tartsa nyelvét rajta; jelentése: akinek valami baja van, ne mástól várja a segítséget, hanem maga oldja meg.– *Halál ellen nincs orvosság*. Stb.

3.2. A születéshez és a halálhoz kapcsolódó frazémák

A régi nyelvben a leggazdagabb körülíró frazeológia a születéshez (Hadrovics 1995: 231) és a (természetes vagy az erőszakos) halálhoz kapcsolódik (Hadrovics 1995: 231–233).

A születéssel kapcsolatos szólások: *terhes valamivel, világra hoz, leteszi a terhét, világra jön, meglátja a napvilágot; elvetélt gondolat, terv, próbálkozás, írásmű; bábáskodik valami körül, nehéz szülés lesz/volt, a fürdővízzel a gyereket is kiönti, elvágja a köldökzsinórt* (Hadrovics 1995: 231); *szájába rág* (régén a bábák előre megrágták az ételt, és úgy adták a gyerekeknek (Bárdosi 2015: 483).

A halállal kapcsolatos szólások: *örökre lehunyja a szemét, fűbe harap, alulról szagolja az ibolyát, letette kanalat, feldobta a talpát, az ember a lelkét visszadja az Istennek, Szent Mihály lovára teszik, megnyugszik (Istenben, Úrban), kiköltözik az árnyékvilágból, búcsút vesz az árnyékvilágtól, pályafutásának végére jut, Istennek adta lelkét, megboldogul Istenben, az Isten magához szólította/vette, elvitte az ördög*. Erőszakos halál esetén: *a másvilágra küld, eltesz láb alól, hurkot kötnek a nyakára, talpa alatt elfúj a szél, kirántják alóla a gyékényt* stb. (Hadrovics 1995: 232–234), *otthagynya a fogát 'küzdelemben, háborúban, harcban meghal' (régén 'rajta veszt, pórul jár' volt a jelentése)* (Bárdosi 2014: 172).

A halállal kapcsolatban egy kicsit komolytalanabb munkából idézek. Walter János egy 1825-ből származó ismeretterjesztő munkában *Nyelvtörténeti érdekességek* címen arról ír, hogy a különböző foglalkozású emberek különféleképpen halnak meg: *az útkaparó leveti porhüvelyét, az aratót lekaszálja a halál, a kulcsár beadja a kulcsot, a vincellérre rákapálják a földet, a molnár leőrli életét, a szabónak elszakad élete fonala, a pék leeszi kenyere javát, a fuvarost a Szent Mihály lovára teszik, a toronyőr a sír mélyére száll, a földművest elföldelik, a kertész a paradicsomba jut, a harangozónak beharangoznak, a lovászt elragadja a Szent Mihály lova, a portásnak megnyílik a mennyország kapuja, az órásnak üt az utolsó órája, a kalauz eléri az utolsó állomást, a révész kiköt az örökkévalóság révpartján, a lámpagyújtogatónak az örök világosság fényeskedik, a tarokkosnak bemondják az ultimót, a fogorvos otthagynya a fogát, a színész letűnik az élet színpadáról, az író kezéből kihull a toll, a rikkancsra ráül a síri csend, a muzsikusnak elszakad élete húrja, a hajós boldogabb hazába evez, a pénztáros leszámol az étellel, a bűvár örök álomba merül, az erőművész végsőt vonaglik, a trombitásból végképp kifogy a szusz, a cigánynak behegedül Szent Dávid, a táncosnő eljárja az utolsó, az üvegesnek a szemei üvegesednek meg, a pályafelügyelő bevégzi pályáját, a fiskális megkapja a megfellebbezhetetlen végzést, a koldus jobb létre szenderül, a díjbirkózót legyőzi a halál, a hadbíró megnyugszik az örök békében, az anyós az örök hallgatás honába költözik, a kistájerolt lakó örökös otthonra lel, a festőművész előtt új világ panorámája tárul fel, a boldogtalan megboldogul, a siketnek megszólal az utolsó*

harsona, a győzedelmes hadvezéren diadalt arat a halál, a léghajós lelke elszáll, a pilóta sírba száll, a szemlésznek kialszik a szeme fénye, a teherhordónak könnyű lesz a föld, a csillagásznak leszakad a csillaga, az éjjeli őr örökre elalszik, a csizmadia üresen hagyja csizmáját, a halász a halál horgába akad, a takácsnak a párka elvágja élete fonalát, a búcsús elbúcsúzik az élettől, a kovács elpatkol.

Félretéve a felsorolás helyenként komolytalan, tudományos szempontból naiv, de igen szellemes példáit, az igazság az, hogy a foglalkozások, mesterségek valóban komoly forrásai voltak a frazeológiának. A régen keletkezett frazémák azonban vagy kihaltak vagy elszakadtak a mesterségektől, jelentésváltozáson mentek keresztül, és átvitt értelemben ma is használjuk őket. Ilyen a következő kifejezés is: *a nyelvész örökre elnémul.*

Felhasznált irodalom

- Apáczai Csere J. 1653. *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht. Joannis a Waesberge.
- Bárdosi V. 2014. *Szólások, közmondások eredete*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Beckereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. Medicusi és borbélyi mesterség. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 341–434.
- Calepinus 1585. Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvarvm. Leydvni. 1585. Kiadva: *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rendezte Melich János. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia. 1912.
- Comenius, J. A. 1669, 1675, 1685. Orbis sensualium pictus. *A' Látható Világ*. 1669. Nürnberg. Michael und Johann Friedrich Endter; 1675. Brassó. Kájoni-nyomda; 1685. Lőcse. Samuel Brewer nyomdája.
- Forgács T. 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Frankovith G. 1588. Hasznos és fölötte szükséges könyv. In: Sztatky Mária (szerk.) 1983.
- Hadrovics L. 1995. *Magyar Frazeológia*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Hoffmann G. (szerk.) 1989. Medicusi és borbélyi mesterség. *Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szeged. József Attila Tudományegyetem.
- Lentsés Gy. 1577. *Ars medica*. Varjas Béla (kiad.). XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár 1943. A munka az azóta előkerült címen (*Ars medica*) szerepel már többek között: Péter M. 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Máriássy J. 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.
- Medicinae Variæ* 1603 k. Melius Péter Herbáriumához kötött recipék. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 11–52.
- Murmelius 1553. Lexicon Joannis Murmellii... Krakkó. Kiadta: Szamota István 1896. *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Budapest. Franklin.
- Pápai Páriz F. 1708. *Dictionarium*. Az idézetek az 1767-es kiadás alapján készült reprint kiadásból valók: Hargittay E. & Kecskeméti G. & Thimár A. gondozásában 1995. Budapest. Universitas Könyvkiadó. Az idézőkor: 1708/1767.

- Pápai Páriz F. 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvárott. (Az idézetek az 1747-es kolozsvári kiadásból valók. Pataki József a református nyomdában nyomtatta az akadémia betűivel.)
- Ponyikay J. 1693 k. *Liber Medicinarum*. In: Szlatky Mária (szerk.) 1983.
- Szenczi Molnár A. 1604. *Dictionarivm Latino-vngaricum*. [2. rész:] *Dictionarivm Vngarico-Latinvm*. Nürnberg. Elias Hutter.
- Szentgyörgyi J. 1619.e. *Testi orvosságok könyve*. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989: 173–209.
- Szikszai Fabricius B. 1590. *Nomenclatvra Dictionarium Latino-vngaricum*. Debrecen. Kiadta: Melich János 1906. *Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.
- Szlatky M. (szerk.) 1983. „*Minden doktorságot csak ebből kérésérték*”. *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*. Budapest. Magvető Kiadó.
- Török J. 1619 e. *Orvoskönyv lovak orvoslása*. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 77–171.
- Újhelyi I. 1677. *Orvosságok könyv*. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 295–334.

Frazeologizmusok a szótárban és a fordításban – a fordítói kreativitásról

KLAUDY KINGA – KOVÁCS MARIETTA

professor emeritus, ELTE BTK, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék –
doktorjelölt, ELTE BTK, Fordítástudományi Doktori Program

Abstract: Translator's creativity can be measured by strategies applied in translation of idiomatic expressions. Bilingual dictionaries contain numerous examples of total transformation of idiomatic expressions but in their daily work translators perform many more total transformations than those contained in bilingual dictionaries. Increasing number of idiomatic expressions in translated texts can be attributed to the compensation, when those meanings of the SL text which are lost in translation are rendered in TL text in some other places and by some other means. The first author describes two operations: total transformation and compensation and illustrates the translators' creativity with examples of English–Hungarian literary translation. The second author investigates 40 idiomatic expressions in a French–English–Hungarian parallel corpus of European Parliament's texts in the theoretical framework of cognitive semantics and traductology. Six categories were set up for translation equivalence: full correspondence, partial correspondence, phraseologism, variant correspondence, generalisation and total omission. On the basis of research conducted, it can be claimed that in the translation of idiomatic expressions of European Parliament's text the typical tendency is simplification, that is the lack of creativity.

Keywords: creativity, idiomatic expressions, total transformation, compensation, simplification.

1. Fordítjuk-e a frazeologizmusokat?

A fordítói kreativitás vagy a fordítói kreativitás hiánya jól vizsgálható a frazeologizmusok (szólások, közmondások, állandósult szókapcsolatok) fordításában. Ezekben az esetekben ugyanis valójában nem is fordításról van szó. A frazeologizmusokat, amelyekben „az egész jelentése nem automatikusan áll össze az elemek jelentéséből, valójában nem is fordítjuk, inkább "megfeleltetjük", azaz megkeresjük azt a célnyelvi szólást, közmondást, amelyet a célnyelvi beszélők hasonló helyzetben használni szoktak.” (Klaudy 1988, 2007: 69)

A dolgozat első részében szépirodalmi szövegek alapján tekintjük át a frazeologizmusok fordítására jellemző műveleteket, a dolgozat második részében európai uniós szövegek alapján. A frazeologizmus terminus helyett a tanulmány további részében Bárdosi (2015) nyomán a frazeológiai egységek megnevezésére a frazéma terminust fogjuk használni.

2. A frazémák fordításának típusai szépirodalmi szövegekben

Nézzük most meg, hányféleképpen járnak el a fordítók szépirodalmi művekben a frazémák fordításakor. Ez attól függ, milyen választási lehetőségeik vannak. A legegyszerűbb eset, amikor a célnyelvben megvan ugyanaz a frazéma ugyanazzal a képpel. Ilyenkor egyszerű behelyettesítés a fordító feladata. A második eset, amikor van frazéma a célnyelvben is, de más képpel. Ilyenkor a fordítónak meg kell találnia az azonos funkciójú ekvivalens frazémát. És közben vigyázni kell, hogy a

célnyelvi kép ne helyezze át az olvasót a célnyelv világába (vö: ne írjon bele angol környezetbe olyan frazémát mint pl. *Él mint Marci Hevesen*, vagy *Több is veszett Mohácsnál*). A harmadik eset, amikor a célnyelvben nincs megfeleltethető frazéma, ilyenkor a fordító vagy általánosító fordítást ad, vagy kreatív megoldáshoz folyamodik. Ez a kreativitás nyilvánul meg a negyedik esetben, amikor forrásnyelvben nincs frazéma, a célnyelvben pedig mégis találunk, vagyis a fordítói kreativitás teremt szemléletes kifejezést ott, ahol az eredetiben nem volt ilyen.

A frazeologizmusok fenti típusai négy átváltási műveletnek feleltethetők meg:

- (1) A FNYSZ-ben található frazémát a fordító azonos frazémával adja vissza a CNYSZ-ben. (pl.: *zsrebij brosen* = a kocka el van vetve, In: Bárdosi 2015) → Átváltási művelet: behelyettesítés.
- (2) A FNYSZ-ben található frazémát a fordító más frazémával adja vissza a CNYSZ-ben. (pl.: *znaty vsze hodi i vihodi* = ismeri a dörgést, In: Bárdosi 2015) → Átváltási művelet: teljes átalakítás.
- (3) A FNYSZ-ben van frazéma a CNYSZ-ben nincs → Átváltási művelet: generalizáció (általánosító fordítás).
- (4) A CNYSZ-ben más helyen találunk frazémákat mint a FNYSZ-ben. → Átváltási művelet: kompenzáció.

A továbbiakban a második és a negyedik típust, a teljes átalakítást és a kompenzációt vizsgáljuk meg angol szépirodalmi művek magyar fordítása alapján.

2.1. Két feltételezés szépirodalmi fordítások elemzése alapján

A második és a negyedik típusal kapcsolatosan (teljes átalakítás és kompenzáció) szépirodalmi művek elemzése alapján két feltételezést kockáztatunk meg:

(1) A szépirodalmi művek fordítói jóval több frazeologizmust használnak, mint amennyit a kétnyelvű szótárak tartalmaznak.

(2) A szépirodalmi művek fordítói jóval több frazeologizmust használnak, mint amennyit a forrásnyelvi szövegek tartalmaznak.

Ezek a feltételezések műfajspecifikusak, tehát csak egyetlen műfajnak, a szépirodalmi művek fordításának vizsgálata alapján vontuk le őket. Az eredeti vizsgálatban négy nyelv fordítási viselkedése (angol, német, francia és orosz) állt szemben a magyarral, minden nyelvpárban 50 műből álló korpusz elemzése alapján (listájukat ld. Klaudy 2003, 2007: 454–469). Most csak tetszőlegesen kiválasztott angol–magyar fordítási példákkal fogjuk szemléltetni mondandónkat. A dolgozat második részében Kovács Marietta angol, francia és magyar európai uniós szövegek korpuszából kiválasztott 40 frazémán fogja vizsgálni a frazémák megfeleltetési típusait.

2.2. Teljes átalakítás a frazémák fordításakor

Teljes átalakításról akkor beszélünk, ha a forrásnyelvi frazémát a fordító más frazémával adja vissza a célnyelvi szövegben. Az első feltételezést, hogy a szépiro-

dalmi művek fordítói jóval több teljes átalakítást végeznek, mint amennyi a kétnyelvű szótárakban megtalálható, angol szépirodalmi művek magyar fordításaiban vizsgáltuk. Azt az egyszerű módszert választottuk, hogy azokban az esetekben, mikor a fordító teljes átalakítást végzett, a fordítási ekvivalenciát összehasonlítottuk az angol magyar szótárban található ekvivalenssel. Csak a teljes átalakítás műveletét vizsgáltuk, hiszen a behelyettesítés, ami akkor történik, ha a forrásnyelvben és a célnyelvben megvan ugyanaz a frazéma ugyanazzal a képpel, most nem érdekes számunkra. De a teljes átalakítás esetében is előfordulhat, hogy a más képet tartalmazó célnyelvi frazéma már rögzítve van a kétnyelvű szótárakban.

From then on, it was easy. A Tory in riding-breeches, male or female, was always a *sitting duck* for Mr Boggis. (Dahl 132)

Az angol-magyar szótárban található ekvivalens: *sitting duck* = könnyű célpont.

Ilyenkor a fordító feladata látszólag egyszerű behelyettesítés, de ebben az esetben nem ez történt, a fordító nem használta a szótár által felkínált megfelelést, és egy másik frazémát alkalmazott a magyar fordításban:

Ettől fogva játszi könnyedséggel ment minden. Him- avagy nőnemű tory, lo-vaglónadrágban – a mindenkori *eszményi préda*. (Borbás 135)

Az esetek többségében azonban a teljes átalakítást a fordító kreatívan végzi el, mert a forrásnyelvi frazéma megfelelőjét nem találja a kétnyelvű szótárban.

... a good man in a tight place. (Christie 8)
... derekasan helyt tud állni, ha szorul a kapca. (Sziójyártó 9)

Az angol-magyar szótárban nincs találat.

Some people are just determined to *bring the roof down on themselves*, aren't they? (Wolfe 588)
Egyesek direkt *kihívják maguk ellen a sorsot!* (Fencsik 460)

Az angol-magyar szótárban nincs találat.

A fordítói kreativitás egyik megnyilvánulásának fogjuk fel, hogy a fordítók a forrásnyelvi frazémák fordítása esetén nem a kétnyelvű szótár által megadott megfelelőkre támaszkodnak, hanem maguk alkotnak eredeti célnyelvi frazémákat, olyanokat, melyek talán egyszer majd a kétnyelvű szótárakba is bekerülnek. Először a kétnyelvű frazeológiai szótárakba majd a kétnyelvű általános szótárakba is, mint pl. az *sitting duck* = könnyű célpont (AMSZ 1989). Ami persze nem fogja megakadályozni a fordítókat, hogy saját frazeológiai megfeleltetést alkossanak: *sitting duck* = *eszményi préda* (Borbás 135). Ez az oka annak, hogy a célnyelvi szövegek több frazémát tartalmaznak, mint amennyi a kétnyelvű szótárakban található.

2.3. Célnyelvi frazémák kreálása mint a kompenzáció eszköze

Kompenzációról akkor beszélünk, ha a fordító a fordításban elkerülhetetlen veszteségeket a célnyelvi szövegben más helyen és más eszközökkel pótolja. A kompenzációnak két fajtája van. Beszélhetünk lokális kompenzációról, mikor például a fordító valamelyik szereplő beszédsajátosságait próbálja visszaadni, természetesen a célnyelvi szövegnek azon részeiben, ahol erre lehetősége nyílik. Beszélhetünk globális kompenzációról, amely a mű egészében valósul meg, és nem más, mint a veszteségeknek és a nyereségeknek a mű egészében megvalósuló egyensúlya. Ezért aztán sokszor találunk a célnyelvben frazémákat ott is, ahol a forrásnyelvben nem találhatók pl: *it bores me* → *a könyökömön jön ki*. (szó szerint: ‘untat’).

She was a *harsh girl*. (Greene 140)

Cynthiát kemény fából faragták. (Ungvári 197)

In the first place, *that stuff bores me*,... (Salinger 2)

Egyrészt *a könyökömön jön ki*, ... (Barna 7)

Látjuk, hogy mikor a célnyelvben lehetőség nyílik a frappánsabb, idiomatikusabb megfogalmazásra, a fordító ezt kihasználja a másutt elszenvetett elkerülhetetlen veszteségek ellensúlyozására. És ezzel megint elérkeztünk a kreativitáshoz. Vajon joga van-e a fordítónak az ilyen kreatív megoldásokhoz? Hiszen, ha az alábbi példákat megnézzük, a forrásnyelvben nincs sem *kisujj*, sem *ördög*, sem *tagbaszakadt*, sem *borissza*.

God *had done nothing* for him and the minutes flew. (Greene 554)

Isten eddig *a kisujját sem mozdította* érte, a percek pedig röpülnek. (Osztovits 315)

It *seemed to him absurd* that he was there at all. (Greene 257)

Mi az *ördögnek* kellett neki idejönnie? (Örkény 18)

Herr Schmidt was a *big man* and a *heavy drinker*. (Greene 137)

Herr Schmidt *tagbaszakadt ember* volt és *javíthatatlan borissza* ... (Takács 39)

Hogy ez mennyire jogos, arra Tirkkonen-Condit (2004) „egyedi elemek hipotézise („unique” item hypothesis) segítségével próbálunk választ adni. A hipotézis lényege, hogy a Tirkkonen-Condit szerint a célnyelvre jellemző „egyedi” nyelvi elemek rendszerint alulreprezentáltak a fordításokban. „Egyedi” elemnek nevezi a célnyelvnek olyan elemeit, amelyek megjelenésére a forrásnyelv nem ad impulzust. Valójában egy sajátos interferenciáról van szó, ami nem arra vonatkozik, hogy a forrásnyelv hatására mi jelenik meg a fordításban, hanem azt, hogy mi nem jelenik meg a fordításban. Mi is feltehetjük a kérdést, melyek azok az „egyedi” elemek, melyek az angol nyelv felől sosem kerülnének be a magyar fordításokba? Ha a fordítók nem gondoskodnának róla, kimaradnának a következők:

- segédige szerű elemek: *szokott*,
- ikerszavak, *csurran-cseppen*, *izeg-mozog*

- gazdag szemantikai tartalmú igék, *bóklászik, latolgat, megszeppen*
- frazémák: *egy szó mint száz, kerül amibe kerül, mit volt mit tenni, egy füst alatt stb.*

A magyarra fordított szövegekből kimaradó egyedi elemek felsorolását még lehetne folytatni, de annyi bizonyos, hogy a frazémák köztük vannak. És itt ragadhatjuk meg a fordítói kreativitás kapcsolatát a globális kompenzációval és az „egyedi” elemek hipotézisével. Arra, hogy a fordítás eredményeképp keletkezett szöveg ne legyen szegényebb, színtelenebb, mint az eredeti célnyelvi szövegek a fordítónak tudatosan kell törekednie. Ez a törekvés támaszthatná alá második kiinduló feltételezésünket: hogy a szépirodalmi szövegekben a fordítók több frazeologizmust használnak, mint amennyi az eredeti forrásnyelvi szövegben található.

3. Frazeológiai univerzálék európai uniós szövegekben

A második kutatás korpusza uniós szövegekből gyűjtött frazeológiai egységekből áll, amelyek az Európai Parlament szövegeiből, nagyrészt sajtóközlemények és viták szövegéből származnak. A frazeológiai egységeket francia–angol–magyar vonatkozásban, párhuzamos korpuszon, elsősorban a fordítástudomány és a kognitív szemantika elméleti keretében vizsgáltuk. A konkrét példák bemutatása előtt bemutatjuk az uniós szövegeket mint szövegtípust, azok fordítását, valamint a frazeológiai univerzálék kérdéskörét.

3.1. Európai uniós szövegtípusok és azok fordítása

Az Európai Unió jelenlegi 24 hivatalos nyelve összesen 552 nyelvi kombinációt eredményez. Ez a szám tükrözi, hogy nem mindig lehetséges minden forrásnyelvről minden célnyelvre közvetlenül fordítani.

2004-ben az Unióban ezért bevezették a *közvetítő nyelvek* használatának rendszerét. Ez azt jelenti, hogy a kevésbé használatos nyelveken született szövegeket először angolra, franciára vagy németre fordítják, majd ezekről a nyelvekről fordítanak tovább. Ez a tendencia figyelhető meg a dokumentumok szövegezésénél is, amelyeket gyakran többszörösen átszerkesztenek. Ezáltal *hibrid szövegek* jönnek létre, amelyeket az Unió egyenjogúnak, egyenrangúnak tekint. Az eredeti szöveg tehát bizonytalan, annak forrásnyelve gyakran nem is feltétlenül egy nyelv.

Jelen kutatásban ezért nem beszélünk fordításról, hanem nyelvek közötti fordítói megoldásokról, a frazémák esetében Klaudy terminusával élve fordítói megfeleltetésekről. Klaudy fordítói megfeleltetésről akkor beszél, amikor a nyelvi közvetítés során a fordító megkeresi azt a célnyelvi megfelelőt, amelyet a célnyelvi beszélők hasonló szituációkban használnak (Klaudy 2007: 69).

E tanulmány első részében Klaudy Kinga szépirodalmi szövegekben, azaz expresszív szövegekben mutatta be a frazémák fordítását, amelynek során a hasonló hatás elérése a cél.

A tanulmány második része a tartalomközpontú, informatív uniós szövegek vizsgálatára irányul (vö. Reiss 1971). Ezeket a szövegeket olyan fordításszempon

szövegtipológia jellemzi, ahol a tartalmi hűség a legfontosabb. Maguk a frazeológiai egységek annyiban különlegesnek mondhatók, hogy valahol az informatív és az expresszív szövegtípus határán helyezkednek el.

3.2. Európai frazeológiai univerzálék

Mikor beszélhetünk európai frazeológiai univerzálékról? Az európai frazeológiai univerzálék olyan kulturális jelek, amelyek sűrített formában egy nyelvi, ill. kulturális közösség – jelen kutatásban az *európai makrokulturális közösség* – értékítéleteit és értelmezési rendszerét közvetítik (Földes 2007). Ez a tudáshalmaz a mentális információs térkép, a *világ nyelvi képe* (Bańcerowski 2006). Amennyiben tehát a frazémák adott közösség világképét tükrözik, arra vonatkoztatva univerzálisként értelmezhetők. A frazeológia kutatói ezért frazeológiai univerzálékról beszélnek.

A közös alap a közös európai kultúrkinccs. A frazémák a Bibliából, a görög–római mitológiából, a klasszikus irodalomból, valamint a történelmi eseményekből, természeti jelenségekből származó egységek, rögzült szóképeket tartalmaznak:

- Biblia (*Dávid és Góliát története*)
- görög–római mitológia (*Pandóra szelencéje*)
- klasszikus irodalom (*A pénz nem boldogít. – Laclos: Veszedelmes viszonyok*)
- történelmi események (*Kolumbusz tojása*)
- természeti jelenségek (*Nem látja a fától az erdőt.*)

Mindezek alapján feltételezhető, hogy fordítóként könnyű e frazémákat megfeleltetni. A kutatás kezdeti szakaszában fény derült azonban arra, hogy az uniós fordítók sok esetben mégsem célnyelvi frazeologizmust alkalmaznak.

4. A kutatás

4.1. A kutatás korpusza és módszere

Az Európai Parlament honlapjáról negyven francia–angol–magyar frazeológiai egységet gyűjtöttem. Típusukat tekintve szólásokat, közmondásokat és helyzetmondásokat. A francia frazémák magyar megfeleltetését elemeztem, az angol egység közvetítő szerepét vizsgáltam. Majd összevettem a magyar egységet a Bárdosi szólásszótárában található szótári ekvivalenssel (Bárdosi 2010).

Fordítástudományi vonatkozásban rámutattam a *kommunikatív ekvivalencia* meglétére, amely az én értelmezésem szerint akkor jön létre, ha a célnyelvi szöveg a *referenciális*, az *asszociatív* és a *funkcionális* ekvivalencia követelményeinek egyaránt megfelel (vö. Klaudy típusai: referenciális, kontextuális és funkcionális ekvivalencia 1999).

A frazémákat képszerűségük alapján kognitív szempontból értelmeztem, amelyben a metaforikus folyamatok és a hétköznapi, konvencionális tudás kulcs szerepet játszanak. A jelentést kognitív szemantikai megközelítésből vizsgáltam, ahol egy fogalomnak egy másik fogalmon keresztül történő megértése a *leképezés*

útján jön létre (Kövecses 2005). A *felépítette az elméletét* metaforikus kifejezés az *elméletek–épületek* fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai, ahol az (a) fogalmi tartomány, a *céltartomány* (elméletek) az elvontabb fogalomkör, amelyet a kézzelfoghatóbb (b) fogalmi tartományon, a *forrástartományon* (épületek) keresztül értelmezzük.

4.2. A frazeológiai univerzálék megfeleltetései

Az ekvivalencia vizsgálatához a frazémák megfeleltetésére hat kategóriát állítottam fel (vö. Földes 1987, Toury 1995):

1. Teljes megfeleltetés (frazéma-behelyettesítés)
2. Részleges megfeleltetés (frazéma-behelyettesítés)
3. Frazeologizálás (frazéma-beillesztés)
4. Variatív megfeleltetés (frazéma-egyszerűsítés)
5. Általánosító fordítás (frazéma-egyszerűsítés)
6. Teljes kihagyás (frazéma-egyszerűsítés)

Teljes megfeleltetés során a fordító a forrásnyelvi frazémára célnyelvi megfelelőt alkalmaz, amely azonos elemeket tartalmaz:

[...] *l'Union européenne veut s'en laver les mains, parce que c'est plus facile ainsi.*

[...] *the European Union wants to wash its hands, because it is easier that way.*

[...] *az Európai Unió szeretné mosni kezeit, mert ez így sokkal egyszerűbb.*

A kifejezés a cselekvések (tisztára mos) az emberi test (kéz) metaforával értelmezhető.

Részleges megfeleltetésről beszélünk, ha célnyelven a forrásnyelvi frazéma megfelelője szerepel, a forrásnyelvi és a célnyelvi egységek között a szemantikai azonosságot azonban eltérő képi elemek fejezik ki, azaz a szó szerinti jelentés eltér:

[...] *c'est blanc bonnet et bonnet blanc.*

[...] *it is a six of one and half a dozen of the other.*

[...] *az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz.*

Frazeologizálásnak azt a fordítói megoldást neveztük, amelynek során a forrásnyelvi hétköznapi kifejezés helyett a fordító a célnyelvben frazéma-beillesztést alkalmaz:

Autant faire les choses jusqu'au bout.

In for a penny, in for a pound.

Aki a-t mond, mondjon b-t is.

Ez látható az angol és a magyar változatban. A magyarban az angol *In for a penny, in for a pound* 'Ha egy fillérben benne vagy, légy benne egy forintban is' egység részleges megfeleltetése az *Aki á-t mond, mondjon b-t is* közmondás olvasható. A cselekvések (*benne van, mond*) eszközök (*pénz, a, b lehetőségek*) meta-

forával értelmezhető, a *kitartás* mögöttes tartalommal. A francia ‘véghezvinni a dolgokat’ kifejezéssel szintén a *kitartás* kognitív tartományra asszociálunk. Kommunikatív ekvivalencia a *Quand le vin est tiré, il faut le boire* ‘a lefejtett bort el kell fogyasztani’ frazémával valósulna meg.

Variatív megfeleltetést végez a fordító, ha gyakrabban használt, másik frazeológizmust alkalmaz:

Ras-le-bol des retards et des annulations quand vous prenez le car ou le bateau ?

If you *are fed up with* delays and cancellations when travelling by bus or ferry then good news could be around the corner.

Elege van a járatkésésekből és -törlésekből amikor autóbuszon vagy tengeren utazik?

A francia *telített csésze* figuratív elemet a düh (telítettség) eszköz (csésze) metaforával konceptualizálhatjuk. Az angol és a magyar szövegváltozatban másik frazéma szerepel. A francia és a magyar változatban stilisztikailag költői kérdést tesz fel a szöveg szerzője, ezért a szólásszótárban szereplő *tele van a hócipője* vagy a *torkig van* (Bárdosi 2010: 211) frazémák használatával a francia és a magyar egységek konnotációja közelebb állna egymáshoz.

Az általánosító fordítás során a célnyelvi szöveg egyszerűsítés útján jön létre, a forrásnyelvi frazéma célnyelven nem jelenik meg, de a célnyelvi szöveg funkciója, fogalmi-logikai tartalma a forrásnyelvi megfelelőjével azonos:

[...] *les négociations* d'adhésion de la Turquie *battent de l'aile*.

Turkey's *floundering* accession talks.

Jelentés Törökország *akadozó* csatlakozási *tárgyalásairól*.

Teljes kihagyást végez a fordító, ha a frazeológiai egység tartalma egyszerűsítés útján, körülírással sem jelenik meg, és teljes lexikai-szemantikai hiány lép fel:

La solution [...] la mise en place de *project bonds* et la mutualisation de la dette. Cette dernière permettrait de *faire porter le chapeau* aux détenteurs d'obligations et non aux contribuables.

He said [...] the full-scale launch of *project bonds* and the mutualisation of debt, which would *shift the burden* from taxpayers to bond holders.

A megoldást [...] a projektkötvények bevezetése és az eurózónában az államadósság egy részének összevonása jelentené.

A magyar megfelelőből hiányzik a frazéma. A francia frazémában a *chapeau*, a kalap viselőjére hárul a felelősség, ami az állapot (tartósan visel) tartály (kalap) metaforával konceptualizálható. Az angol frazémában a *shift the burden* a ‘terhek áthelyezésében’ a *teher* a pénz, az *áthelyezés* a mozgás, ami a pénz mozgás metaforával értelmezhető. A *Francia–magyar tematikus szólásszótárban* magyar megfelelőként a *nyakába varr* frazéma szerepel, ami tükrözi a terhek átruházását, de a jelen kontextusba nem illik. Az az üzenet, információ, hogy ki fogja kifizetni az

adósságot, a magyar szövegből kimaradt, így a kommunikatív ekvivalencia nem valósul meg.

5. Kreativitás az európai uniós szövegekben és a szépirodalmi szövegekben előforduló frazémák fordításában

A tanulmány második részében egy olyan kutatásról számoltunk be, amelyben összesen negyven francia–angol–magyar frazémát vizsgáltunk, európai uniós szövegek kontextusába ágyazva, párhuzamos korpuszon. A 4.2 alfejezetben mindegyik megfeleltetési típusra egy-egy példát hoztunk. Mint a fenti példákból is látszik a hat megfeleltetési kategória közül az utolsó három végeredményben egyszerűsítéssel jár. Ez az anyagmennyiség azonban nem elegendő ahhoz, hogy az egyszerűsítést a frazémákra vonatkoztatva *fordítási/megfeleltetési univerzálénak* tekintsük. Nagyobb mennyiségű európai uniós szövegen végzett további vizsgálatok ugyanakkor minden bizonnyal hasonló eredményre vezetnének, és megfelelő mennyiségű adattal már igazolható lenne a feltételezés. Tehát az európai uniós szövegekben a frazémák fordítását nem a kreativitás, hanem éppen a kreativitás hiánya jellemzi. Az ellenkezője figyelhető meg a szépirodalmi szövegek fordításában, de ahhoz, hogy kimutathassuk a kreatív megoldásoknak, azaz az idiomatikus kifejezések számának a tanulmány első részében feltételezett növekedését ugyancsak nagyobb párhuzamos szépirodalmi fordítási korpusz vizsgálatára lenne szükség.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski, J. 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 130: 187–198.
- Bárdosi V. 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi V. 2010. *Francia-magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Földes Cs. 1987. *Magyar-német-országi beszédfordulatok. A három nyelv azonos jelentésű állandósult szókapcsolatai*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Földes Cs. 2007. Interkulturális nyelvészet: problémavázlat. *Magyar Nyelv* 103: 16–38.
- Klaudy K. 1988. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. *Magyar Nyelvőr* 112: 305–314. Újraközlés: Klaudy K. 2007. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 69–78.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest. Scholastica.
- Klaudy K. 2007. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Klaudy K. 2003, 2007. *Languages in Translation*. Budapest. Scholastica.
- Kövecses Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest. Typotex Kiadó.
- Reiss K. 1971. Fordítás és szövegtipológia. In: Bart, I. & Klaudy, K. (eds.) *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Budapest. Tankönyvkiadó. 229–249.

- Tirkkonen-Condit, S. 2004. Unique items – over- or under-represented in translated language? In: Mauranen, A., Kujamaki, P. (eds.). *Translation Universals: Do they exist?* Amsterdam. John Benjamins. 177–186.
- Toury, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam. John Benjamins.

Források

- Christie, A. 1976. *Ten Little Niggers*. London. Fontana Books.
- Christie, A. 1968. *Tíz kicsi néger*. Ford. Szijgyártó L. Budapest. Európa.
- Dahl, R. 1961. *Parson's Pleasure*. Short Stories. Budapest. Európa.
- Dahl, R. 1961. *Jámbor örömök*. Elbeszélések. Ford. Borbás M. Budapest. Európa.
- Greene, G. 1979. *The Human Factor*. New-York. Avon Books.
- Greene, G. 1980. *Az emberi tényező*. Ford. Ungvári T. Budapest. Magvető.
- Greene, G. 1972. *Collected Stories*. London. The Bodley Head.
- Greene, G. 1974. *Az utolsó lehetőség*. Válogatott elbeszélések. Ford. Osztovits L., Örkény I. Takács F. Budapest. Európa.
- Salinger, J. D. *The Catcher in the Rye*. London. Hamilton.
- Salinger, J. D. 2015. *Rozsban a fogó*. Ford. Barna I. Budapest. Magvető.
- Wolfe, T. 1988. *The Bonfire of the Vanities*. New-York. Bantam Books.
- Wolfe, T. 1991. *Hiúságok máglyája*. Ford. Fencsik F. Budapest. Magvető.

Internetes hivatkozások

www.europarl.europa.eu/portal/hu – 2015.06.15.

A párhuzamos frazeológiai egységek hordozta kontaktusokról

PACSAI IMRE

habilitált ny. főiskolai tanár, Nyíregyházi Főiskola

Abstract: The similarity observed between Russian and eastern idioms refer to the intensive cultural and linguistic contacts with the neighbouring Turkish and Finno-Ugric people in the «Russian cultural zone» which formed the eastern particularity of Russian mentality. The results of comparative research proves the N. S. Trubetzkoy's theory. Comparising the Slovakian and Hungarian languages also observed the parallel idioms, proverbs which connected with the intensive cultural and linguistic contacts and the problem of the semantical borrowing determined by cultural prestige. The comparison of the parallel structures in the examined Slavic, Finno Ugric and Turkish languages promoted the establishing of the sources his eastern character.

Keywords: eastern character, idiom, proverb, semantical borrowing, neighbouring people, cultural prestige, national mentality.

Szlavisztikai kutatásomban fontos helyet kap a frazeológiai egységek areális vizsgálata, ami a feltárt párhuzamok etimológiai elemzését is magába foglalja. E tanulmányom az „oroszkulturális zóna” és a Kárpát-medence frazeológiájának párhuzamos struktúráit mutatja be.

Az orosz kulturális zóna, melynek kulturális kapcsolatait N. Sz. Trubetzkoy elemzi munkáiban, az orosz és a török valamint a finnugor népek között létrejött kontaktusok helyszíné. Az adott régió frazeológiai egységeinek és közmondásainak feltárt párhuzamai a Trubetzkoy elemezte kulturális kapcsolatokat nyelvi vonatkozásban is igazolják.

A Kárpát-medence kulturális kapcsolatainak vizsgálatában fontos szerepet kap a magyar és a szlovák frazeológiai egységek összehasonlítása, ugyanis számos azonos tartalmú és azonos metaforikus képet alkalmazó magyar és szlovák szólás figyelhető meg.

A párhuzamos frazeológiai egységek vizsgálatát elsősorban a tükörfordítás nehezíti meg, ugyanis csak másodlagos információk segítségével állapítható meg, hogy mely nyelvből került átvételre az azonos metaforikus képet alkalmazó struktúra. E problémára O. B. Tkacsenko (1981) hívja fel a figyelmet a szláv nyelvek történeti etimológiai kérdéseit elemezve, ugyanis a materiális formában megjelenő átvételek mellett a nyelvekben jelen vannak a tökéletes asszimiláción átment struktúrák.

Az orosz kulturális zóna frazeológiai egységeinek tanulmányozása során számos azonos tartalmú és azonos metaforikus képet alkalmazó szólásra találtam. N. Sz. Trubetzkoy a Volga-medencét jelöli meg az orosz kulturális zóna központjaként, ahol az orosz lakosok intenzív kapcsolatot alakítottak ki az ottani török és finnugor népekkel. A volgai finnugor népek, így a votjakok, cseremiszek és a mordvinok frazeológiáját és közmondásait tanulmányozva számos orosz hatást tükröző egységre találtam. Az orosz kulturális zóna Trubetzkoy feltárta kontaktusait igazolják az

orosz hatást tükröző frazeológiai párhuzamok. A következő párhuzamokra talál-
találtam a volgai régió finnugor nyelveiben:

votják: *öвöлли суд но öвөл* (УдРС 325) ‘на нет и суда нет’ / *На нет и суда нет* (РФ 677); *„Кырныж кырныжлэсь синзэ уз кокчалты”* (УдРС 245) ‘ворон ворону глаз не выклюет’; *„пежъянэз мешоке уд ваты”* (УдРС 336) ‘шила в мешке не утаишь’; *муртлы гу эн копа, ачид усёд”* (УдРС 114) ‘не рой раму яму другому – сам в нее попадешь’; *йыр вылаз коть тул луйсы* (УдРС 427) ‘хоть кол на голове теши’ / *Хоть кол на голове теши* (РПП 320); *„сизьым пол мерта, огпол ванды”* (УдРС 349) ‘семь раз отмерь, один раз отрежь’; *„гурд атас лезыны”* (УдРС 31) ‘пустить красного петуха’; *кось пуньы ымеэ кесе* (УдРС 366) ‘сухая ложка рот дерет’; *сылален нянен пумитаны* (УдРС 402) ‘встречать хлебом-солью’ / *Встечать хлебом-солью кого* (РФ 731); *„йырез кызь, визь, мызвакчи”* (УдРС 178) ‘волос долог, а ум короток’;

cseremisiz: *укелан судат уке* (МРС 363) ‘на нет и суда нет’ / *На нет и суда нет* (РФ 677); *умшашет уй да муй”* (МРС 365) ‘в рот тебе масло и мед’ (при ответе на радостное сообщение); *кушпо лийже – ияже лиеш* (МРС 80) ‘было бы болото, а черти будут’ / *Был бы омут, а черти будут.* (РПП 30); *Изи пий почым пүтыралеш* (МРС 259) ‘kis kutya a farkát csóválja; *пий почылан кўшта* (МРС 259) ‘az ifjabbal végezteti a munkát (szó szerint kutya a farkának parancsol); *пушкыдын вакшеш, да малаш пешкыде* (МРС 227) ‘мягко стелет, да жестко спать’; *пий опта – мардеж нагая* (МРС 247) ‘собака лает – ветер носит’ / *Собака лает – ветер носит* (РПП 289); *йылмын лужо уке* (МРС 174) ‘язык без костей’ / *Язык без костей* (РФ 781); *шокте дене вўдым ит нумал* (МРС 79) ‘в решете воды не носи’ / *Носить воду в решете* (РФ 107); *имньыс сола дене огыл, шўльö дене покто* (МРС 309) ‘погоняй коня не кнутом, а овсом’; *оксан чыват чўнген ок пытаре* (МРС 395) ‘денег и куры не клюют’ / *Куры не клюют / денег/* (РФ 368); *нур шинчан, чодыра – пылышан* (МРС 395) ‘поле с глазами, а лес с ушами’ / *Поле глазасто, а лес ушаст.* (РПП 259); *эр кайык нержым эрыкта, вараш кодшыжо шинчажым туржеш* (МРС 454) ‘ранняя птица клюв чистит, запоздавшая – глаза трет’ / *Ранняя птичка носок прочищает, а поздняя глазки протирает* (РПП 271);

mordvin: *вастомс инжетнень кшш-сал марто* (ЭРС 269) ‘встречать гостей хлебом-солью’ / *Встечать хлебом-солью кого* (РФ 731); *сельме пели, кедь теи* (ЭРС 467) ‘глаза бояться, а руки делают’ / *Глаза бояться, а руки делают* (РПП 61); *кисканень кискань кулома* (ЭРС 269) ‘собака собачья смерть’ / *Собаке – собачья смерть* (РПП 290); *киска нилемс* (ЭРС 269) ‘собаку съест в чём-л.’ / *Собаку съел на чём /в чём-л* (РФ 651); *верьгтэдэ пелемс – виревга а якамс* (ЭРС 269) ‘волков бояться – в лес не ходить’ / *Волков бояться – в лес не ходить* (РПП 48); *онкстамс эсь аршинсэ* (ЭРС 368) ‘мерить на свой аршин’ / *Мерить на свой аршин* (РФ 33).

A számos tükörfordítás jellegű közmondás Trubeckoj azon megállapítását igazolja, miszerint az orosz kulturális zóna központját a Volga-medence alkotja, ugyanis a Volga vidékén élő finnugor népek frazeológiája igen intenzív orosz hatást tükröz.

Az orosz hatás mellett az orosz frazeológiára gyakorolt hatás is jól megfigyelhető az adott régióban. Sajátos kultúrtörténeti és nyelvészeti kérdéssel kapcsolatos az orosz „**мерить на свой аршин**” (РФ 33) ‘saját rőffel mér’ frazeológiai egység. Az orosz történeti etimológiai szótár (2005) említést tesz arról, hogy az orosz nyelv **аршин** szava 1488-ban kelt okiratban szerepel először. Az *arsin*, mint mértékegység és mérőeszköz a keleti szövetek mérésére szolgált. A török nyelvek **аршин** szava kiszorította a szláv **локоть** szót, mely azonos denotátumot jelölt. Az őshonos **локоть** szó a hazai szövetek mérésére szolgáló mértékegység volt, amelyet nem használtak a keleti szövetek mérése során, s később a hazai szövetek mérésekor is a jövevényszó került használatra. V. M. Mokienko a *Загадки русской фразеологии* (2007) c. munkájában említést tesz arról, hogy a változásról Raffael Barberini is beszámol 1564-ben tett moszkvai útját ismertetve.

Az **аршин** használata a luxus-jövevényszó kialakulását szemlélteti. Nyomárkay István (2000) a luxus-jövevényszavak (Luxuslehnwort) kialakulásának fontos tényezőjeként jelöli meg a nyelvi presztízst. Példaként említi meg a szláv eredetű **kovács** < *kovat*; **kalapács** < *klepač* szavak átvételét, amelyek az azonos jelentésű magyar **verő** < *ver* ‘**kovács, kalapács**’ szó helyébe kerültek.

A N. Sz. Trubeckoj elemezte keleti kulturális presztízzsel kapcsolatos az a tény, hogy a XIV-XVI században került az orosz nyelvbe a legtöbb törökből átvett jövevényszó, amit az *алтын, барыш, деньга, каблук, камыш, кирпич, сарафан, тамож, чугун, ям, ярлык* szó szemléltet.

A tatár „үз **аршынына** үлчегү” (ТаРС 41) ‘saját rőffel mér’, a baskír „үз **аршынына** үлсегү” (БРС 46) ‘saját rőffel mér’ az orosz szólás teljes megfelelője, ami az említett kontaktust tükrözi. A perzsa „**Каждый мерит на свой аршин**” (П.п. I/1503) ‘mindenki saját rőffel mér’ hasonló metaforikus képpel jelöli a szubjektív ítélezést.

Az orosz és török frazeológiai egységekkel kapcsolatos az oszmán-török „*bezi herkesin arşinina göre vermezler*” (ТурС 113) ‘a vásznat nem a saját rőffel mérik’ szólás. A magyar „**Rossz rőffel mér**” (ME 639); „**Rossz a rőfe**” (ME 639) «szubjektív módon megítélni valamit» jelentésű idiómák hasonló metaforát alkalmazva azonos tartalmat közölnek.

A földrajzi nevek esetében is találkozunk tükörfordítás jellegű frazeológiai egységek párhuzamával. Az Alacsony-Tátra két földrajzi neve, így az **Ördög lakodalma-hágó** és az **Ördög lakodalma-hegy** és a szlovák **Čertova svadba** (1483) ‘Ördög lakodalma-hegy’ tükörfordításra utal. Az **ördög** jelző a természeti képződmények elnevezése során gyakori. Az említett magyar földrajzi nevek régóta ismeretesek, amit a régi térképek adatai bizonyítanak.

A tatár frazeológiában figyeltünk fel a **пери туйе** (ТаРС 443) ‘hóvihar, hóförgeteg (szószerint: az ördög lakodalma)’ szókapcsolatra. A baskír **шайтан туйы** (БРС 761) ‘vihar (szószerint: az ördög lakodalma)’ frazeológiai egység szinte teljes jelentésbeli azonosságot mutat. A magyar földrajzi munkák az Alacsony-Tátra topográfiai elemzése során utalnak arra, hogy a hágó az erős észak-keleti szél betörésének a színtere. A hágó és a hegy területén gyakori a lavina. Mindezek ismeretében az említett földrajzi nevek találó módon jelzik a legkevésbé sem kellemes, nyugodt körülményeket. Az Interneten hegymászók ismertették az említett helyen szerzett élményeiket, ahol a 100 km/ó erejű szélnek és hóviharnak majdnem áldozatai lettek. A tatár és baskír nyelv frazeológiai egységei épp a magyar földrajzi képződményekkel kapcsolatos legfontosabb körülményre, a viharra, hóviharra utalnak.

A *Русская фразеология* (2005) című frazeológiai szótár adatolja a **поворачивать/ повернуть оглобли** (РФ 489) ‘meghátrál (szószerint: visszafordítja a szekér rúdját)’ jelentésű kifejezést, melyre Bazsov és Solohov művében találtam: „Устенъка, конечно, сразу хотела **отворотить** ему **оглобли**” (Баж 217) ‘Usztyenka ki akarta adni a legény útját (szó szerint: kifelé akarta fordítani a szekere rúdját); „– Ты браток, **поворачивай оглобли!** У нас ить семерых прислонили к стенке, слышал?” (ШолТД III/ 171) ‘Te, barátocskám, igyekezz elfelle innen (szó- szerint: fordítsd meg a szekér rúdját)! Hallottad, hogy már hét embert végeztek ki (állítottak falhoz)?’

Az orosz frazeológiai munka nem tesz említést az adott orosz szólás areális jellegéről. A baskír frazeológiában megtaláltam az orosz szólás megfelelőjét: **тартә бороу** (БРС 665) ‘elmenni, elutazni (szószerint: megfordítani a szekér rúdját)’.

A baskír szólásokban gyakran használatos **тартә** ‘kocsirúd’ jelentésű szó: **тартәһе кыска** (БРС 665) ‘sértődékeny (szószerint: rövid a kocsirúdja)’; **ерек тартә** (БРС 665) ‘sértődékeny (szószerint: nyárfából van /törekeny/ a kocsirúdja)’, melyek a sértődékeny, lobbanékony embert ábrázolják. A **тартәһә кирегә шакарыу** (БРС 665) ‘visszavonja a szavát, megmásítja a véleményét (szó szerint: visszafelé fordítja a kocsirudat) a gyenge jellemű embert képszerűen jeleníti meg.

A **тартә** (ТаРС 569) ‘kocsirúd’ szó a tatár szólások metaforikus képében is szerepel: „**тартәгә тибә торган**” (ТаРС 569) ‘méregzsák (szószerint: rugdossa a kocsirudat)’; „**тартә кыска булганга карап, атны кисмилэр**” (ТаРС 569) ‘azért nem kurtítják meg a lovat, mert rövid a kocsirúd’; „**тартәсе кыска**” (ТаРС 569) ‘lobbanékony, gyorsan haragra gerjed (szószerint: rövid a kocsirúdja)’.

Az orosz és baskír szólás magyar megfelelőjét, az 1804-ben adatolt **Kifelé fordították a szekér rúdját** (ME 669) szólást közli Margalits Ede munkája. A **Valamerre fordítja a szekere rúdját** ‘valamerre készül menni’ (ONG 623/459) változatot O. Nagy Gábor gyűjteménye ismerteti.

Számos magyar frazeológiai egység is az adott metaforikus kép **kocsirúd** (rúd) elemének gyakori használatát mutatja: **Kifelé áll a rúdja**. (ME 639); **Kifordították a**

szekere rúdját. (ME 639); *Kitört a szekere rúdja.* (ME 639); *Félre van a rúdja* (ONG 584/329); *Lefelé jár a rúdja* (ONG 584/331); *Rájár a rúd* (ONG 584/331).

Ugyancsak areális vonatkozásúak az orosz „*Уснула щука, да зубы живы.*” (Д II/ 165) ‘a csuka megdöglött, de a fogai elevenek’ ; „*Щуку съели (утопили), да зубы целы (остались).*” (Д II/ 165) ‘a csukát megették (elpusztították), de a fogai épek (maradtak)’; „*Щука умерла, да зубы целы.*” (Д II/ 121) ‘a csuka megdöglött, de a fogai épek’ „*Щука съедена, да зубки остались.*” (Д II/ 121) ‘a csukát megették, de a fogai épek (maradtak)’ szólások. Az orosz variánsok kialakulása a tatár „*чуртаннын, үзе үлсә да, теше үлми*” (ТаРС 642); ‘ha el is pusztul a csuka, a fogai nem pusztulnak el’ s a volgai tatár „*čurtan üze ülsä – dä teše ülmej*” (Bálint, 19) ‘bár ha el is pusztul a csuka, a fogai nem pusztulnak el’ közmondások segítségével ismerhető meg.

A cseremis nyelv párhuzamos *Нужгол кол гын, пүйжө кодеш* (МРС 210) ‘ha a csuka meg is döglök, a fogai nem haltak meg’ közmondása ugyancsak a «meghal» jelentésű ige **állító** és **tagadó** alakjaira építi a metaforikus képet, amint a tatár példákban megfigyelhettük.

Az orosz „*Две бараны головы в один котел не лезут*” (Д II/ 226) ‘két kos feje nem fér egy kondérba’ a tatár „*ике тәкә башы бер казанга сыймас*” (ТаРС 567); ‘két kos feje nem fér egy kondérba’, a baskír „*ике тәкә башы бер казанга һыймай*” (БРС 661); ‘u.a.’, az üzбég „*бир козонда икки кучкор боши кайнамас*” (УзРС 73) ‘egy kondérban nem fő egyszerre két kos feje’, a türkmén „*ики гочун, келлеси бир газанда гайнамаз*” (ТүркРС 190) ‘u.a.’ közmondás azonos metaforikus képe areális összefüggésre utal.

A pásztorok életéből vett metaforikus kép, a bográcsban fővő birkahús, elsősorban a nomád népek gasztronómiai hagyományaival kapcsolatos. A belső-ázsiai török népeknél, s a hazai kunoknál máig fennmaradt hagyomány, hogy a főtt birkafejet a legnagyobb tiszteletnek örvendő vendégnek adják.

Az orosz kulturális zóna frazeológiájában sajátos módon jelenik meg a **kutya** alakja a metaforikus képekben. A kutya számos orosz közmondásban **negatív** tulajdonságot jelenít meg: „*Собака бела, собака черна, а дух один*” (РПП 289) ‘fehér kutyának, fekete kutyának egy a lelke’; „*Собачья дружба до первой кости.*” (РПП 290) ‘a kutya barátsága az első csontig tart’; „*Собаке собачий и кус.*” (РПП 290) ‘kutyának kutya az izlése’; „*Собаку мани, а палку держи*” (РПП 289) ‘hívd a kutyát, de tarts kezében botot’.

Hasonló szemléletet tükröznek az orosz kulturális zóna párhuzamos közmondásai, melyek az azonos tartalmat azonos nyelvi képpel jelenítik meg: orosz „*Собаке – собачья смерть.*” (РПП 290) ‘kutyának – ebhalál’; tatár „*эткә эт үлме*” (ТаРС 686) ‘kutyának – ebhalál’; baskír „*эткә эт үлеме*” (БРС 805) ‘u. a.’, türkmén „*ите ит өлүми*” (ТүркРС 361) ‘u. a.’. Az orosz szólás a törökséggel kialakult kulturális és nyelvi kapcsolatok meglétéről tanúskodik. A mordvin **кисканень кискань кулома** (ЭРС 269) ‘kutyának – ebhalál’ szólás is az orosz kulturális zóna említett kontaktusait igazolja.

A magyar „**Ebhalál!**” (ME 138): „**Ebhalállal** vesszen el” (ME 138) frazeológiai egységek metaforikus képe és tartalma ugyancsak megegyezik a fenti szólásokkal.

A vizsgált régió nyelveiben a kutya alakja gyakran szerepel a szidalmakban, amint az orosz „ – **Собака ты! Каин!** ” (ШолДР 194) – Те, kutya! Те Кáин!; „– Лопнет с досады **пес смердящий!** – думал Марко Данилыч.” (МЕЛ II/140) ‘a méreg vesse szét a büdös kutyáját! – gondolta Marko Danyilics’ példák igazolják.

Az orosz kulturális zóna finnugor nyelveinek frazeológiája is hasonló módon ábrázolja a kutyát. A mordvin szólásokban negatív emberi tulajdonságot jelenítenek meg a kutyával kapcsolatos metaforák: **кускань седей** (ФСМ 80) и **пинень седу** (ФСМ 143) ‘rossz, gonosz ember (szószerint: kutyszívű)’; **кускань сельме** (ФСМ 80) / **пинень сеельме** (ФСМ 143) ‘aljas, gazember (szószerint: kutyszemű)’, ami a mentalitás azonos jegyeire utal.

A moksa-mordvin nyelvben a **piñe** (JUH 123) ‘eb, kutya’ szó a **туže piñe** ‘sárga kutya’, **vatšä piñe** ‘éhes kutya’, **piñe kurgä** ‘kutyaszájú’ (JUH 123) szidalmakban szerepel. A **piñedenğa piñe** (JUH 123) ‘kutyánál kutyább’ kifejezés is a kutya negatív jellegű megítélését tükrözi a moksa mordvin tradíciók szerint.

A cseremiszi nyelv **пуй** (МаРС 249) ‘eb, kutya’ szóból alkotott **пуйлык** (МаРС 249) ‘alávalóság, gorombaság’ kifejezés szemantikai vonásai is az adott régió mentalitását tükrözi. A **пуй почылан кўшта** (МРС 259) ‘az ifjabbal végezteti a munkát (szószerint: kutya a farkának parancsol)’ szólásban hasonló értékítélet fogalmazódik meg.

Areális vonatkozásban figyelmet érdemel a **пуй почылан кўшта** (МРС 259) ‘kutya a farkának parancsol’ cseremiszi frazeológiai egység valamint a **Пуны быжзэ косэ** (ПудЯ 96) ‘kutya a farkának parancsol’ votják megfelelőjének és a szlovák frazeológia **Rozkáž psovi, pes chvostu, pes si sadol a chvost si k nemu ľahol.** (SLP 84); **Rozkáž psovi, pes ocasovi, pes lehne, ocase lehne, urob sám.** (SLP 84). **Rozkážal pán psovi a pes chvostu.** (SLP 143) tartalmilag és az alkalmazott metafora alapján megfigyelhető párhuzama.

A kapcsolat fontos láncszemeit a magyar és a török megfelelők alkotják. **Ebnek mondják, eb (meg) a farkának** (ONG 157/ 105); **Ebnek mondják, eb mondja farkának, farka mondja: eb menjen.** (ME 217). Mivel az orosz és ukrán frazeológiában nem használatos hasonló szólás, kizárt, hogy szláv közvetítéssel került a szlovákba a sajátos metafora. Az átadó mindenképpen a magyar nyelv lehetett.

A párhuzamos krími tatár **ит итке, ит де – кўйруғына** (AC 69) ‘kutya kutyának – kutya a farkának’, baskír **эт этке, эт койрокка** (БРС 366) ‘u. a.’; oszmán török **it ite (buyurmuş) it de kuyruğuna (buyurmuş)** ‘a kutya megparancsolta a kutyának, az pedig – a saját farkának’ (ТипС 482) frazeológiai egységek arra utalnak, hogy a párhuzamos finnugor szólások kialakulásában török hatás játszott szerepet.

Az orosz népnyelvben gyakran használatos **сукин сын** ‘szuka fia, ebanya szülte, ebfajzat’ jelentésű szidalom, amelyet a népnyelvet megjelenítő irodalmi alkotásokban gyakran alkalmaznak: „ – Ах, **сукин сын!** Ты за что же отца за бороду

трепаешь?” (ШолДР 42) ‘Ej, te, ebanya kölyke! Apádat szakállánál fogva rángatod?’; „ – В плети их, **сукиных сынов!**” (ШолДР 193) ‘Korbácsot nekik, az ebanya kölykeinek!’; „ – Только подойди **рассукин ты сын!**” (ШолТД IV/ 14) ‘Csak gyere ide, te, ebanya kölyke!’; „ – Схватили там Севку Куприянова, самого негодника и **сукинова сына!**” (ЗК 144) ‘ott elkapták Szevka Kuprjanovot, a legnagyobb gazembert, az ebanya kölykét’.

A **сукин сын** ‘szuka fia’ kifejezés areális jellegét igazolja számos török tükörfordítás jellegű frazeológiai egység. A tatár „**эт баласы** (ТаРС 687) ‘kutya fia’, a kirgiz „**умтин баласы**” (КирС 304) ‘u. a.’, az oszmán török **köpek oğlu** (ТурС 566) ‘kutya fi, ebfajzat (szidalom)’; **көпоğlu** < **köpek oğlu** (ТурС 566) ‘1) szidalom kutya fi, ebfajzat, gazember’; **көпоğlu köpek!** ‘agyafúrt; álnok, semmirekellő’.

A török nyelvben a magyarhoz és az oroszhoz hasonlóan két szó a **köpek** és az **it** (ТурС 482) bír kutya jelentéssel. A **köpek oğlu** mellett az **it oğlu** (ТурС 258) ‘kutya fia’ szólás is használatos a szidalmazás során, ami az adott szólás intenzív használatára utal.

A török hagyományok szerint a kutya tisztátalan állat, mely megszejteleníti a mecsetet, ezért tilos belépnie a szent helyre, mely véleményt szemléletesen tükrözik a török nyelvek szólásai és közmondásai.

A bemutatott szólások magyar megfelelője a Margalits Ede adatolta **Ebfí, kutyafi** (ME 138) szidalmazó kifejezés. Figyelmet érdemel, hogy a bemutatott párhuzamos szólások azonos képpel jelölik az azonos tartalmat. A magyar frazeológiában a kutya alakja a negatív emberi tulajdonságok ábrázolása során szerepel a szólások és közmondások metaforikus képében, amit a *Jó szokás nem ebszokás*. (ME 136); *Csak addig hisznek az ebnek, amíg látják*. (ME 133); *A kutya egy koncert a prédikációt is elhagyja*. (ME480); *Irigy mint a kutya*. (ME 482); *Kutyaszokás a marakodás* (ME 486) *Kutyának kutya az embersége* (ONG 409/ 2305); *Ebszáj* (ME 138); *Ne higgy az ebszájnak!* (ME 138) szólások igazolnak.

A kutya alakjának hasonló megítélését tükrözik az orosz népi hagyományok is, melyekről Sz. A. Tokarev (1957) ad számot munkájában. Sajátos areális kérdést képvisel az orosz frazeológiai egységek tartalmi hasonlósága a kutyával kapcsolatos szólásokat illetően.

A magyar és szlovák közmondások metaforikus képének azonossága nyelvi és kulturális kontaktusra utal, ami további összehasonlítás révén kap megerősítést.

A „*Kutyából nem lesz szalonna*” (ONG 409/2300) közismert magyar szólás és az azonos metaforikus képet alkalmazó „*Nebude zo psa slanina*” (D 9/37) szlovák frazeológiai egység etimológiai vizsgálatához segítséget nyújt az azonos tartalmat megjelenítő lengyel „*i w Paryżu nie zrobią z owsa rizu*” (SWP 994) és német „*die Katze läßt die Mäusen nicht*” (MNSz II/252) kifejezés, mely teljesen eltérő képet alkalmaz.

A kutya negatív jellegű ábrázolása figyelhető meg a magyar „*Lesz [jön] még (a) kutyára dér*” (ONG 405/2226) és a szlovák „*(Počkej), pride na psa mráz*” (MFS 141) szólásban, mely azonos metaforikus képet alkalmaz. A tartalmilag hasonló lengyel

„Przyjdzie **kryška na Matyska**” (SWP 678) és német „**das dicke Ende kommt nach**” (MNSz II/252) szólásban más képet figyelhetünk meg, ami igazolja azt a meglátásomat, hogy a szlovák szólás a Kárpát-medence frazeológiai rendszeréhez tartozik.

A párhuzamos szlovák és a magyar szólások etimológiai vizsgálatát jól segítik a szlovákkal közeli rokonságban álló lengyel nyelvi példák, melyek tartalmilag azonosak de más nyelvi eszközt alkalmaznak: A képileg nagyrészt egyező magyar „**A kancsó (korsó v. pohár) fenekére nézett**” (ONG 211/640) és szlovák „**rád pozerá na dno pohárika**” (MFS 191) ‘gyakran iszogat, iszákos (szó szerint szívesen néz a pohár fenekére)’ frazeológiai egység tartalmilag egyező „**za dužo vypiť**” (SWP 910) ‘sokat ivott’ lengyel megfelelője nem alkalmazza az említett idiómák metaforikus képét.

A „**bolhát tenni valakinek a fülébe**” (ME 462), s a tükörfordításra utaló szlovák „**pustiť niekomu blchu do ucha**” (MFS 256) ‘bolhát engedni valaki fülébe’ szólás lengyel tartalmi megfelelője „**podsunąć komu dobrą myśl [dobry pomysł]**” (SWP 141) eltérő struktúráként jelenik meg.

A P. Tvrđý (1931) frazeológiai szótárában szereplő „**Jedli veľkou lyžicou** (boli na hostine)” (TVR 209) ‘nagy kanállal ettek (vendégsében voltak)’ szlovák szólás teljes azonosságot mutat a magyar „**nagy kanállal eszik** = a) nagy ebédre v. vacsorára hivatalos; b) sokat és jót eszik” (ONG 330/172) szólással, és ugyancsak eltér a metaforikus kép alapján a tartalmilag megfelelő lengyel „**jesć dużo i dobrze**” (SWP 552) ‘sokat és jól eszik’ szókapcsolattól.

A szlovák „**duša chodí doňho spávat**” (MFS 54) ‘csak aludni jár belé a lélek’, a magyar „(Csak) **hálni [rég: aludni] jár belé a lélek**” (ONG 430/259) és lengyel nyelvi megfelelőjében „**jest bardzo chory; czuje się bardzo zle**” (SWP 656) ‘nagyon beteg, nagyon rosszul van’ nem figyelhető meg metafora alkalmazása.

Az areális jelleget igazolja, hogy a közeli rokonságban álló szlovák és lengyel szólások eltérő nyelvi eszköz segítségével jelenítik meg az azonos tartalmat. A bemutatott magyar és szlovák szólások az azonos tartalmat azonos metaforikus kép révén közlik, ami tükörfordításra utal. Az azonos metaforikus képet alkalmazó párhuzamos frazeológiai egységek kialakulása feltétlenül tükörfordítás eredménye, ami Nyomárkay István szerint az intenzív és huzamos kontaktusokhoz kötődik. Az említett együttélés során alakulnak ki azok a nyelvi és kulturális kapcsolatok, melyek lehetővé teszik a frazeológiai egységek megismerését, s tükörfordítás formájában való átvételét.

Az említett jelenséget elemezve Nyomárkay professzor rámutat a nyelvi és kulturális presztízs szerepére az átadó és átvevő szerepének kialakulását illetően. Megállapítása mind az orosz kulturális zóna, mind a kárpáti area párhuzamos frazeológiai egységeinek etimológiai vizsgálata során igazolást nyernek.

A tartalmilag megfelelő lengyel és német nyelvi példák eltérő módon jelenítik meg a hasonló tartalmat. Ez a jelenség arra utal, hogy frazeológiájuk eltérést mutat.

Összefoglalás

A párhuzamos frazeológiai egységek feltárása mind az orosz kulturális zóna, mind a Kárpátok régiója kulturális és nyelvi kapcsolatainak kutatásához hozzájárulhat. A frazeológiai egységek és közmondások révén közölt közös tartalom azonos képi megformálása a világgép és a mentalitás azonos elemeit jeleníti meg.

Felhasznált irodalom

- Bálint G. 1988. *Wolgatatarischen Dialektstudien*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Bañcerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Kiparsky, V. 1975. *Russische Historische Grammatik*. Heidelberg. Carl Winter.
- Moravcsik, E. A. 2009. Partonomic structures in syntax. *New Directions in Cognitive Linguistics*. 269–285. Amsterdam/Philadelphia. John Benjamins.
- Nyomárkay I. 1993. A tükörfordításról, különös tekintettel a (szerb)horvátokra. *Magyar Nyelv* 94: 189–195.
- Nyomárkay I. 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában. *Magyar Nyelvőr* 124: 487–494.
- Воробьёв, В. В. 1997. *Лингвокультурология. Теория и методы*. Москва. РУДН.
- Даль, В. И. 1984. Напутное. In: *Пословицы русского народа. Сборник В. Даля в двух томах*. Москва. Художественная литература. 5–21.
- Колесов, В. В. 1999. *Жизнь происходит от слова*. Санкт-Петербург. Златоуст.
- Мокиенко, В. М. 1999. *В глубь поговорки*. Санкт-Петербург. ИД «МиМ» «Паритет».
- Потебня, А. А. 1968. *Из записок по русской грамматике*. Т. III. Москва. Просвещение.
- Ткаченко, О. Б. 1981. Проблемы сопоставительно-исторического изучения славянских языков. *Вопросы языкознания* 1981/1 48–59.
- Токарев, С. А. 1957. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX в. Москва. Издательство Академии наук СССР.
- Трубецкой, Н. С. 1991. Верхи и низы русской культуры. *Вестник Московского университета*. сер. 9. № 1: 87–98.
- Фасмер, М. 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка*. В четырёх томах. Москва. Прогресс.

A forrásművek alkalmi rövidítése

- Бажов – П. П. Бажов. *Малахитовая шкатулка. Рассказы*. Москва. Советский писатель. 1947.
- Бел – В. Белов. *Повести и рассказы*. Москва. Художественная литература. 1984.
- Д – *Пословицы русского народа. Сборник В. Даля в двух томах*. Москва. Художественная литература. 1984.
- ИП – *Исторические песни XVII века*. Ленинград. Наука. 1966.
- КаРС – *Казахско-русский словарь*. Москва. Русский язык. 1981.
- КиРС – *Киргизско-русский словарь*. Москва. Русский язык. 1965.
- КРС – *Коми-русский словарь*. Москва. Русский Язык. 1961.
- МаРС – *Марийско-русский словарь*. Йошкар-Ола. Марийское книжное Издательство. 1991.
- ТаРС – *Татарско-русский словарь*. Москва. Советская энциклопедия. 1966.
- ТуркРС – *Туркменско-русский словарь*. Москва. Советская энциклопедия. 1968.
- ТүРС – *Турецко-русский словарь*. Москва. Русский язык. 1977.
- УдПП – *Удмуртские пословицы и поговорки*. Ижевск. Издательство Удмуртия. 1978.
- УдРС – *Удмуртско-русский словарь*, Москва. 1983.
- ФСМ – *Фразеологический словарь мордовских языков*. Саранск. Морд. кн. изд-вась 1973.
- ЧРС – *Чувашско-русский словарь*. Москва. Русский язык. 1977.
- ШЛ – В. Шукшин. *Лобановы*. Москва. Молодая гвардия. 1975.
- ШолДР – М. Шолохов. *Донские рассказы*. Симферополь. Таврия. 1981.
- ШолТД – М. Шолохов. *Тихий Дон*. Москва. Правда. 1962.
- Шр – В. Шукшин. *Беседы при ясной луне. Рассказы*. Москва. Советский писатель. 1974.
- ЭРС – *Эрзянско-русский словарь*. Москва. Русский язык, Дигора. 1993.
- JUH – Juhász J. *Moksa-mordvin szójegyzék*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1961.
- Kúnos – Kúnos Ignác. *Adalékok a jarkendi törökség ismeretéhez*. Budapest. Franklin. 1912.
- ME – Margalits Ede. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1990.
- MNS. – Halász Előd. *Magyar–német szótár*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1983.
- ONG – O. Nagy G. *Magyar közmondások és szólások*. Budapest. Gondolat. 1985.
- SWP – *Słownik węgiersko-polski*. Warszawa. Wiedza Powszechna. 1968.

A ‘torma’ nyelvi képe a lengyel és az osztrák frazeológiában

PÁTROVICS PÉTER

habilitált egyetemi docens, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet,
Lengyel Filológiai Tanszék

Abstract: Im vorliegenden Beitrag wird das sprachliche Weltbild (LWV) des Wortes *chrzan/Kren* anhand polnischer und deutscher Redensarten untersucht und vorgestellt. Es kann festgestellt werden, dass die mit dem Wort *chrzan/Kren* gebildeten Phraseologismen in beiden Sprachen eher eine negative Bedeutung haben. Die einzige Ausnahme bildet die wienerische Wendung *für etwas a Kren sein*, die eine positive Bedeutung hat. Dies hängt damit zusammen, dass Kren als Nutzpflanze meistens nur gering geschätzt wird.

Schlüsselwörter: vergleichende Phraseologie, sprachliches Weltbild (LVW).

Bevezetés

A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* a ‘torma’ szónak két fő jelentését határolja el: 1. maga a keresztesvirágúak családjába tartozó, csípős gyökeréért természetett konyhakerti növény; 2. Ennek emberi fogyasztásra alkalmas gyökere; illetve, ennek egyik aljelentéseként: a) az ebből a gyökérből készült, húsféléhez fogyasztott ízesítő. A szótár egyik tájnyelvi példája a torma haszontalanságát illusztrálja: „ismerem a tormát, milyen jó édesgyökér” jelentése: ‘jól ismerem őt, tudom, hogy nem sokat ér’ (MNYÉSZ VI. 1980: 731–732). A *Lengyel Nyelv Kis Értelmező Szótára* a fenti jelentéseket (ti., hogy: keresztesvirágú, évelő növény, amelynek vastag, erős ízű és átható illatú gyökerét fűszerként használják) egy szócikkbe olvasztva közli, egy negatív tartalmú frazeologizmussal kiegészítve az információt (MSJP 1995: 89). Az *Osztrák Értelmező Szótár* még rövidebb definíciót ad meg; csupán arról számol be, hogy a torma egy fűszeres-erős gyökerű növény, néhány olyan kifejezést és szóösszetételt sorol fel, amelynek a szó eleme, valamint utal a szó sztenderd német megfelelőjére is (ÖWB 2002: 344). Röviden ennyi tehát, ami a hivatkozott szótárakból a tormáról megtudható.

A fenti információk bizvást kiegészíthetők a következőkkel: a szláv nyelvekkel ellentétben a nyugat-európai nyelvek többségében a tormának (*Armoracia rusticana*) nincsen eredeti elnevezése, ami arról tanúskodik, hogy Európában nem volt a kezdetektől fogva széles körben elterjedt növény, jollehet Görögországban állítólag már i.e. 1000 körül ismerték. S bár a Plinius által használt *armoracea*, *armoracium* (lat. *aremoricus* ‘breton/brit jelentésű’) megjelölés mellett szól, hogy a torma Nagy Britanniában már a rómaiak előtt is ismert volt, valószínűbb, hogy az elnevezés eredetileg más növényre vonatkozott (Bańkowski 2000: 155). Mindenesetre a tormára használatos szavak a mai germán vagy neolatin nyelvekben többségükben perifrastikus elnevezések és jórészt a 15–17. századig terjedő időszakban keletkeztek (talán a 10. századtól előforduló ném. *Meerrettich* < *mehr* [als] *Rettich* ‘nagyobb mint a retek’ kivételével l. Duden 1989: 449), tehát meglehetősen későiek: vö. fr. *raifort*, ol. *barba forte/radice forte*, sp. *rábano picante* tkp.:

‘erős, pikáns (ízű) gyökér’ ang. *horse radish* ‘lóretek’, holl. *mierikswortel*, sv. *pepparrot* ‘bors (ízű) gyökér’. A tormát valószínűleg a szlávok hozták magukkal Európába, valahonnan a messzi sztyeppékről. Az Európában beszélt nyelvek közül a szlávoktól függetlenül úgy tűnik csak a magyarnak és a töröknek van a tormára saját szava (vö. oszm. *acyrga* – ez a forrása talán az albán *rrikë* ‘torma’ szónak is). Bizonyíthatóan a szláv **chrěň* azonban a forrása a rom. *hrean*, az újjör. *chrános*, *kréno*, a litv. *eonas* és az ol. *cren* szavaknak, melyeknek mindegyike ‘torma’ jelentéssel bír.

1. A torma a szláv nyelvekben és a vele alkotott kifejezések az oroszban és a lengyelben

A **chrěň* <ie. **skroinos* ‘torma’ szó a szláv nyelvek mindegyikében már a korai időktől kezdve jelen van: vö. or. *хрен*, ukr. *хрін*, blr. *хрэн*, blg. *хрян*, sz. *хрен*, *рен*, hv. *hren*, szln. *hren*, cs. *křen* <ócs. *křěn/chřěn*, szlk. *chren*, le. *chrzan*, felsősz. *chrěn*, alsósz. *ksěn*. A szó az oroszban például már az óoroszlorszaktól kezdve ismert, első előfordulása egy 14. századi bibliafordításban adatolt (Черных 1993: 356). A mai szláv nyelvekben a szó több kifejezésben is él: frazeológiai egységek, közmondások elemeként fordul elő. Elég, ha csak az orosz *старый хрен* ‘vén gazember’, *а хрен редьки не слаще* ‘az egyik kutya, a másik eb’ szó szerint tkp. „a torma nem édesebb a retelnél” vagy a lengyel *coś/ktoś jest do chrzanu* ‘fabatkát sem ér’ kifejezésekre gondolunk, mely utóbbi a köznyelvben ma is gyakran használatos (Anusiewicz & Skawiński 1996: 262). Még gyakoribb azonban a szó előfordulása az orosz szlengben. Fenyvesi szótárában például majd két oldalt szentel neki (Fenyvesi 2001: 480–482), de az e szóból képzett, illetve a vele alkotott szavak/kifejezések más szlengszótárakban is oldalakat töltenek meg (Флерон 1973: 364–367) vagy több szócikket tesznek ki (Балдаев & Белко & Исупов 1992: 272)¹, léteznek azonban olyan szlengszótárak is, amelyek nem jegyzik (Скачинский 1982, Потапов 1927). Az orosz szó lengyel nyelvi megfelelője, a *chrzan* (pontosabban szólva a belőle képzett *chrzanić* ige) szintén jelen van a lengyel köznyelvben és szlengben, bár közel sem olyan jelentős mértékben, mint az oroszban. Az eredetileg a varsói nagyvárosi zsargonból származó *chrzanić* 1) ‘baldarságokat beszél’, ‘össze-vissza fecseg’, ‘locsog, rizenszik’, 2) ‘kontárkodik’ az azonos jelentésben használt, de elkoptatott *pieprzyć* igét kezdte felváltani úgy az ötvenes évek elejétől (Bańkowski 2000: 155). Ide tartoznak még a *ja cię chrzanię* (eufemisztikus felkiáltás, az izgatottság vagy az elragadtatás/csodálat kifejezésére kb. ‘mindjárt lehidalog’), illetve a *chrzanie w bambus* ‘rizenszás, zagyva locsogás’ kifejezések is (Grochowski 1995: 45). A lengyel nyelvi anyag alapján egyértelműnek

¹ A szó legtöbbször a vulgáris *хуй* ‘férfi nemi szerv’ eufemisztikus változataként jelenik meg: *ноль целых хрен десятых*, *хрен в сумку*, *хрен его знает*, *хрен ей в глаза*, *хрен с вами*, *хрен с кем бывало*, *хрен тебе*, *хрен тебе в глотку*, *хрен цена*, *старый хрен*, *на кой хрен?*, *на хрен к трепаной матери*, *на хрена*, *ни хрена*.

tűnik, hogy a 'torma' nyelvi képe a lengyelben negatív, a szó átvitt értelmű használata, a vele alkotott, belőle képzett kifejezések mind arra mutatnak, hogy 'értéktelen, semmire sem használható dologként' rögzült a nyelvi tudatban. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy a torma valóban teljesen haszontalan növény, még ha a pusztai nyelvi adatok ezt látszanak is alátámasztani.

Egészségre gyakorolt kedvező hatását és hasznos tulajdonságait (baktériumölő, lázcsillapító, vizelethajtó, értágító) a népi gyógyászat már régtől fogva ismeri és alkalmazza, továbbá – az előbbiektől nyilván nem függetlenül – fontos helye van a néphagyományban és több hiedelem is kapcsolódik hozzá. A növény gyökerének főzetét kimerültség, gyengeség, vérszegénység vagy hörgőgyulladás kezelésére, köszvény esetén pedig vizelethajtóként használják, míg szirupként alkalmazva köhögést csillapítanak vele. Ugyancsak ismert eljárás, hogy a növény gyökerét vodkába áztatják, és az így készült tinktúrával izom- vagy reumás fájdalmakkal érintett testrészeket dörzsölnék be, régebben pépként még sebekre is kenték erős antibakteriális hatása miatt.

A torma természetesen lengyel földön is része a húsvéti ételsornak, hiszen a néphit szerint fontos szerepet tölt be a démonok távol tartásában. Minden bizonnyal ezen a hiedelmen alapszik az a szokás, hogy Lengyelország egyes vidékein (Ó- és Újszandec, Rzeszów és Gorlice környékén) Húsvét vasárnapján az ünnepi ebéd előtt régebben a család minden tagjának el kellett fogyasztania egy egész tormát, egyrészt azért, hogy a következő évben elkerülje a rontás, másrészt Krisztus szenvedésére való emlékezőként (Ogrodowska 2006: 162). A lengyeleknél is ismert főtt és füstölt húshoz (különösen húsvét idején) csaknem kötelező jelleggel fogyasztott tormamártás (*sos chrzanowy*) vagy reszelt torma (*tarty chrzan*), de van hagyománya a *chrzanówkának* is, amely egy szintén jellemzően húsvétkor készített pikáns leves. Ennek alapja a tejsavó, ebbe kerülnek bele az apróra vágott füstölt hús (általában sonka) darabjai, némi vaj és tejföl, meg persze a torma, amiről az étel a nevét kapta. Rendszerint vékonyra szeletelt főtt tojással tálalják.

2. A 'torma' képe az osztrák frazeológiában

A közvetlenül a csehéből származó *Kren* 'torma' szó komoly „karriert” futott be a német nyelv ausztriai változatában, amelyben önálló előfordulásán kívül számos frazeológiai egység elemeként is megjelenik. A szó alapjelentése itt is 'torma': „*Ich dachte, sie würde einen Likör bestellen. Aber sie wünschte sich freilich Würstel mit Kren*” 'Azt hittem likört rendel, de csak virslit kért, tormával.' (J. Roth, Die Kapuzinergruft 97 [A kapucinus kripta]). Az osztrák köznyelvben azonban létezik a szónak átvitt értelmű jelentése is: 'olyan személy, aki hagyja magát kihasználni', 'balek', 'palimadár' Pl.: *Ich bin kein Kren!* 'Nem vagyok balek!' (Ebner 1980: 114). Ritkábban említik a szó 'fennhéjzás', 'góg', de 'nyomott hangulat' jelentését is (Artmann 1995: 50). Összetétel elemeként a szó a *Krenfleisch* kifejezésben szerepel, amely egyfajta főtt disznóhúst (a legtöbbször fejhúst) jelöl. Reszelt tormát fogyasztanak hozzá, innen a neve, de a szó frazeológiai egység részeként is megje-

lenik, ekkor a jelentése kb. ‘péppé ver’: „*Wart’ mein Lieber! Ich bin grad’ gut aufgelegt... Dich hau ich zu Krenfleisch!*” ‘Na várj csak! Most épp jókedvemben vagyok,...péppé verlek!’ (A. Schnitzler, Leutnant Gustl [Gusztai hadnagy] 145).

Ausztria-szerte kedvelt, használatos az *Apfelkren* ‘almalekvárral kevert, reszelt torma’, amelyet főtt marha leveshúshoz, az ún. *Tafelspitz*hez fogyasztanak, a *Semmelkren* ‘finomra reszelt torma virsli vagy más húsok mellé’. A virsli mellé fogyasztott *Tafelkren* ‘asztali torma’, az *Oberskren* ‘tejszínes torma (krém)’, hiszen az osztrák tormás virsli (*Würstel mit Kren*), amely az ún. „Würstelstandok” kínálatának egyik fő attrakciója ma is, Közép-Európa-szerte kedvelt és elterjedt lett (ennek nyelvi lenyomata a horvát *hrenovka* ‘tormás virsli’ vagy a román *crenvurști* kifejezés). Ezekén kívül él még a *Kren* szó a *Krenreißer* ‘tormareszelő’ összetételben is (ÖWB 2002: 344). A *Kren* továbbá a következő frazeológiai egységeknek tagja:

Für etwas a Kren sein (bécsi nagyvárosi zsargon) ‘vki valamiért odavan’ (Sedlaczek – Badegruber 2014: 107–108).

„Mir san hålt zwa Weana, mir können
nix dafür, / mir brauchen, um selig zu sein /
zwa Fiedeln, a Klämpfen, a Maurerklavier. /
Und a Glaserl voll heurigen Wein. /
Då werd i wirrwarisch, gånz wurlert
und narrisch / für so wås då bin i a Kren.” (Wienerlied)

‘Hogy pont Bécsinek születtünk,
arról mi nem tehetünk,
nekünk a boldogsághoz csak ennyi kell:
két hegedű, egy gitár, s egy harmonika,
meg egy teli pohárka heuriger,
Ettől megzavarodom, ez lázba hoz,
ettől egészen megbolondulok,
Ezért odavagyok.’ (bécsi dal)

Etwas/Jemand ist nur zum Krenreiben (zu brauchen) (tájnyelvi) ‘valami semmi-re sem jó, egy fabatkát sem ér’.

Kren auf jemanden haben (köznyelvi, régies) ‘valakit nagyon kedvel’.

Kren reiben/reißen (tájnyelvi) ‘fontoskodik, nagyképűsködik’. A kifejezés azon alapul, hogy a tormareszelés (*Krenreiben*) során az embernek magasan kell tartania a fejét (az orrát), hogy a szemét ne csípje a torma erős aromája; a *reißen* ige jelentése ez esetben ugyanaz mint a *reiben* vagy a *scheuern* igéké: ‘dörzsöl’, itt: ‘reszel’. Korábban nem a *reiben*, hanem a *reißen* ige szerepelt a fenti kifejezés elemeként: (*Kren reißen*), azonban ez is a torma konyhai gyalun való lereszelését jelölte (Malygin 1996: 90).

Mandl mit Kren (köznyelvi, enyhén ironikus) ‘adja a nagyot, vastag, ő a jani’. A *Mandl* szó az ‘emberke’ jelentésű *Männlein* nyelvjárási változata; a *Kren* ‘torma’

pedig a frazeologizmusban átvitt értelemben, 'pénz' jelentésben szerepel; a *Mandl mit Kren* kifejezés értelme tehát 'gazdag ember' (Ebner 1980: 122). Ez a jelentés különösen a bécsi városi zsargonra jellemző, amely a *Kren* szót 'előkelő vendég, aki szórja a pénzt' „*nobler Gast, der mit Geld um sich wirft*” (vö. Wehle 1980: 191) jelentésben is használja. Vö.: ...*über dreißigtausend Taler sind da drin! Ich hab's in der Lotterie gewonnen, ich bin jetzt ein Mandl mit Kren. '... több mint harmincezer tallér van benne! Lottón nyertem, most aztán vastag vagyok.'* (J. Nestroy, Lumpazivagabundus [Lumpáciusz Vagabundusz]).

seinen Kren dazugeben (köznyelvi) '(rendszerint kéretlenül) hozzászól valamihez, elmondja valamiről a véleményét, belekotyog valamibe' a mondás általánosan ismert német változatában a *Kren* 'torma' szó helyett a *Senf* 'mustár' szó szerepel: *seinen Senf dazugeben*.

A német nyelvi anyagot is alapul véve eléggé nyilvánvaló, hogy a *Kren* 'torma' szót tartalmazó frazeologizmusok túlnyomó többségének mind a lengyelben, mind pedig az ausztriai németben negatív a jelentéstartalma. Kivételként jószerével csak a 'vkit nagyon kedvel' jelentésű *Kren auf jemanden haben*, illetve a 'vki valamiért odavan' jelentésű: *für etwas a Kren sein* kifejezések említhetők. Ez utóbbiról Sedlaczek megjegyzi, hogy ismeretei szerint ez az egyetlen olyan *Kren* szóval alkotott frazeologizmus, amely az ausztriai németben pozitív tartalommal bír (Sedlaczek – Badegruber 2014: 108). Feltűnő még a 'sem mire sem jó, egy fabatkát sem ér' jelentésű lengyel *coś/ktoś jest do chrzanu* és az ausztriai német *etwas/jemand ist nur zum Krenreiben (zu brauchen)* kifejezések közötti bizonyos fokú hasonlóság. Mindkét mondás a torma (illetve a vele való foglalkozás) értelmetlenségére, értéktelenségére utal. Ennek alapja egyrészt a torma közönséges jellege (nem egy ritka, különleges növényről van szó, s amiből sok van, az kevésbé számít értékesnek), másrészt a tormareszelés kellemetlen volta, az ilyenkor felszabaduló illó anyagok hatása miatt (magyar vonatkozásban erről vö. Bárdosi 2015: 79–80).

A lengyel és az ausztriai német nyelvi tudatban a tormáról rögzült, túlnyomórészt negatív kép a növény jelenkori viszonylag magas fokú elterjedtségének, könnyű szaporíthatóságának (ahol elszaporodik, ott szinte irtani kell), csaknem a gyomokhoz hasonló igénytelenségének a számlájára írható, míg az igen kevés pozitív tartalmú mondás talán a növény erős aromájának², az ételeknek karaktert kölcsönző ízének köszönhető.

Rövid tanulmányunkban a lengyel *chrzan* illetve az ausztriai német *Kren* szavak nyelvi képét próbáltuk meg a lehetőség szerint szélesebb kontextusban felvázolni, főként a frazeológiát híva ehhez segítségül, bevonva ugyanakkor a vizsgálatba más

² Talán némileg hasonló jelenséggel állunk szemben a 'bors' szó esetében, amely a magyarban szintén szerepelhet pozitív (vö. vminek a *sava-borsa* ti. 'vminek az aromája, igazi lényege'), de negatív tartalmú (vö. *borsot tör az orra alá* 'kellemetlenséget okoz') kifejezésekben is. Nota bene, az utóbbi mondásnak a magyarban 'tormát reszel az orra alá' változata is létezik (vö. Bárdosi 2015: 79–80).

nyelveket és kitérve az említett szavak etimológiájára is. A vizsgálat alapján egyértelműen úgy tűnik, hogy a teljesebb, árnyaltabb kép kibontásához nem elegendő csupán a frazeológiára és az etimológiára támaszkodni, talán még egy olyan – kevésbé összetett jelentésű – növénynev esetében sem, mint amilyen a torma. A tanulmányban foglaltak mellett szólnak, hogy a teljesebb kép bemutatásához a legtöbbször szükség van a szélesebb körű tájékozottságra és számos más (pl. folklorisztikai, irodalmi, kulináris, botanikai stb.) ismeret bevonására is.

Felhasznált irodalom

- Anusiewicz, J. & Skawiński, J. 1996. *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe.
- Artmann, H. C. 1995. *Wörterbuch Österreichisch–Deutsch*. Salzburg und Wien. Residenz Verlag.
- Baldajev, D. Sz. & Belko, V. K. & Iszupov, I. M. 1992. – Балдаев, Д. С. & Белко, В. К. & Исупов, И. М. *Словарь тюремно лагерно блатного жаргона*. Москва. Издательство «Края Москвы».
- Bańkowski, A. 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. 1. t. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bárdosi V. 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Csernych, P. JA. 1993. – Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка. т. II*. Москва. «Русский язык».
- Drosdowski, G. (ed.). 1989. *Duden. Das Herkunftswörterbuch*. Bd. 7. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich. Dudenverlag.
- Ebner, J. 1980. *Wie sagt man in Österreich?* Duden Taschenbücher Bd. 8. Mannheim, Wien, Zürich. Bibliographisches Institut.
- Fenyvesi I. 2001. *Orosz–Magyar és Magyar–Orosz szlengszótár*. Budapest. SYCA Kiadó.
- Flegon, A. 1973. – Флегон, А. *За пределами русских словарей*. London. Flegon Press.
- Fussy, H. – Steiner, U. (ed.). 2002. *ÖWB – Österreichisches Wörterbuch*. Wien. Verlag Jugend & Volk.
- Grochowski, M. 1995. *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hoad, T. F. 1993. *English Etymology*. Oxford. New York. Oxford University Press.
- Malygin, V. T. 1996. *Österreichische Redewendungen und Redensarten*. Wien. ÖVB Pädagogischer Verlag.
- MNYÉSZ – *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára VI*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Ogrodowska, B. 2006. *Polskie obrzędy i zwyczaje*. Warszawa. Sport i Turystyka MUZA SA.
- Pátrovics P. 2002. *Eastern Slavic–North Germanic Linguistic Contacts. Studia Slavica Hungarica* 47/1–2. 59–72.
- Picochet, J. 1994. *Le Robert. Dictionnaire étymologique du français*. Paris. Le Robert.
- Potarov, Sz. M. 1927. – Потапов, С. М. *Блатная музыка. Словарь жаргона преступников*. Москва. НКВД.

- Sedlaczek, R. & Badegruber, R. 2014. *Wiener Wortgeschichten*. Innsbruck – Wien. Haymon Verlag.
- Schierer, A. & Zauner, Th. 2002. *Sprechen Sie Österreichisch?* Wien. Ueberreuter.
- Sobol, E. et al. (eds.) 1995. *MSJP – Mały Słownik Języka Polskiego*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szkacsinszkij, A. 1982. – Скачинский, А. *Словарь блатного жаргона в СССР*. к.п. Нью-Йорк.
- Wehle, P. 1980. *Sprechen Sie Wienerisch? von Adaxl bis Zwutschkerl*. Heidelberg. Wien. Ueberreuter.

A hashtag mint új frazeologizmus?

VESZELSZKI ÁGNES

egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet,
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Abstract: A hashtag is a type of label or metadata tag primarily used on social networking websites and microblogging services. It makes it easier for users to find content of the same topic. Hashtags are created by inserting the hash character (#) in front of a word or phrase (without spaces). The paper presents the process and results of a thought experiment: it aims analyzing the relationship of a new text form (which can be considered as a minimal text), the hashtag and phrasemes. I assumed that hashtags bear the most distinctive characteristics of phrasemes, and they represent a new type of them. After the thorough review of the relevant literature, definitions and characteristics of phrasemes, I concluded that although there are signs of stability of the components of certain hashtags, and a stronger degree of pragmatic and a weaker degree of lexical constraint can be observed in them, and they have common characteristics with the so called situation sentences and collocations, but in general no real semantic constraints neither real lexical stability (lexicalization) can be detected in hashtags. To the question in the title of the paper (Hashtags as new phrasemes?) a negative answer can be given, for the time being, but it doesn't exclude that in the future there may be hashtags with more explicit phraseme characteristics.

Keywords: hashtag, tag, phraseology, phraseme, collocation, Instagram.

1. Mi a hashtag?

A *hashtag* (ejtsd: hesteg) fogalom egy internetes címketípust, egy metaadat-bejegyzést jelöl, amelyet elsősorban közösségi és mikroblogoldalakon használnak. Arra szolgál, hogy a felhasználók könnyebben megtalálhassák az egyazon témához tartozó tartalmakat. A hashtaget a # (kettőskereszt) jelnek a szó vagy – a szóközök nélkül írt – kifejezés elé való beírásával lehet létrehozni. A kettőskereszt az angolban a számjelnek felel meg (number sign), ennek az elnevezése a *hash* (nem összekeverendő a zenei # jelzéssel vagy a No. rövidítéssel, sőt az észak-amerikai angolban a font [pound] súlymértékegységet is ezzel a jellel jelölik). A *hashtag* szó – a gyakori előfordulása miatt – 2014-ben bekerült az online Oxford-szótárba (Oxford English Dictionary).¹ A magyar nyelvben a *hashtag* elnevezés használatos mind a kettőskereszttel megjelölt címkére, mind pedig a kettőskereszt jelre.

A # digitális használata a számítógépes programozási nyelvekhez köthető, és a kezdeti Internet Relay Chat (IRC) beszélgetésekben már a mai, tematikus összekötő funkciójában jelent meg. A Twitter mikroblogoldalon való első megjelenését Chris Messina nevéhez kötik (sz. n. 2014), aki egy 2007-es üzenetében használta a jelet a következőképpen: „*how do you feel about using # (pound) for groups. As in #barcamp [msg]?*” [9:25 PM – 23 Aug 2007] A Twitter oldalon népszerűvé vált címkéző rendszert az Instagram képmegosztó és a Facebook, valamint más közös-

¹ Nyelvi érdekesség, hogy a tőzsdei hírek követésére létrehozta a Twitter a *cashtag* jelet is: a dollárjelnek a megfelelő cégnév elé való beírásával a cég tőzsdei teljesítésére lehet rákeresni (Kim 2012).

ségi oldalak is átvették, a hashtagek előfordulnak e-mailekben, fórumokon, cset-beszélgetésekben, sőt élőszóban is. A kifejezés nemcsak verbalizálódott a szóbeliségben, hanem a nonverbális kommunikációban is hozott változást: előfordul, hogy gesztussal utánozzák a kettőskereszt jelet² (Parker 2011, Kamer 2013).

A címke a szövegbeli pozícióját tekintve a szövegben bárhol előfordulhat, prototipikusan azonban a szöveg végén helyezkedik el. A szöveg közbeni, többszörös hashtegelés megnehezítheti az olvashatóságot (Farkas 2014 példája: *Nagyon #cuki #aranyos #cica #macska #kiscica! Annyira #love #szeretem!*).

A hashtagre való rákereséssel az összes, az egyazon közösségi oldalon található, a megadott címkével ellátott tartalom megjelenik. E rendező és kereső funkciója révén azonban nem csupán tartalmakat, tematikus blokkokat köt össze, hanem az azonos érdeklődésű felhasználókat is. Gyakran válik társadalmi mozgalmak eszközeül (például a *#bringbackourgirls* hashtag arra hívta fel a figyelmet, hogy 2014-ben Nigériában 270-nél is több diáklányt raboltak el az iskolájukból). A hashtagek társadalomtudományi hasznosíthatóságát az jelenti, hogy egy-egy eseménnyel kapcsolatban számos különféle, különböző individuumoktól származó vélemény válik kereshetővé, egymás mellé rendezhetővé és elemezhetővé. A hashtagek hasznosságát a marketing is felfedezte: a címkék révén a promóciók hatékonyságát tudják mérni a közösségi médiában. Kutatások kimutatták, hogy a Twitteren a hashtaget is használó üzenetek kétszer annyi felhasználói aktivitást generálnak a címke nélküli üzenetekhez képest (Cohen 2015). A Facebook közösségi oldalon a felhasználói interakciók szempontjából azonban lényegesen hatékonyabbak a hashtaget egyáltalán nem tartalmazó üzenetek.

Az említett alapfunkciói mellett a hashtag az üzenet rövidítésére és egyfajta stilisztikai többlet hozzáadására is szolgálhat. Csire Tímea ezt így fogalmazza meg a hashtagekről írt esszéjében (2015):

„Hiszen mennyivel rövidebb azt írni, hogy *#coffee #jónapomvan* és »becsekkolni« [bejelentkezni] a kedvenc kávézónkban, mint körülményesen megfogalmazni – egy egyébként nem túl érdekes – bejegyzésben, hogy »ma nagyon jól érzem magam, mert elmentem a kedvenc kávézómba, és ittam egy nagyon finom kávét«. Pedig valójában ezt közöljük, és a két bejegyzés közötti különbség csak a karakterek száma. Vagy mégsem? [...] Azt mindenképp megállapíthatjuk, hogy kulcsszavakban közölve az üzenet rövidebb, érdekesebbnek hat, ráadásul hashtagekkel még vizuális szempontból is más, mint egy összefüggő mondat.”

² “I have pictures of people actually using the actual hashtag symbol, and it’s like they’re flashing a gang sign, but they’re doing a hashtag. That gets really geeky” (Parker 2011). „People are actually making the hashtag sign with their hands (using the index and middle fingers from both laid over each other) rather than saying ‘hashtag’” (Kamer 2013).

11 likes

birolaci Stílusosan utazunk... 🍷

#mutimitiszol #frittman #friends #rose #fröccs
#vendéglátósokvagyunk

48 likes

creacommedia Marhapörkölt tarhonyával

#gyros #mutimiteszol #mindennapraegyfalat
#food #foodpic #foodporn #foodstagram #mik
#mik_gasztro #instafood #mik #mik_gasztro
#gasztrofoto

1. ábra

A hashtaglanc használata az Instagramon

A hashtageket nem regisztrálják és nem kontrollálják, tehát annyi és olyan címkét alkalmazhatnak a felhasználók, amennyit és amelyet szeretnének. Ennek ellenére a megfelelő kampánycímkékhez születnek tanácsgyűjtemények. Milyen a jó (nem magán-, hanem marketinges célra használható) hashtag? Cohen (2015) szerint: egyedi, a kampány törekvéseinek megfelelő, disztinktív (megkülönböztethető másoktól), megjegyezhető, de nem túl általános, rövid, de tartalmas, nem túlságosan absztrakt, és nem használ szlenges kifejezéseket. Formai tanácsként jelenik meg több helyen, hogy a több szóból álló címkék szókezdő betűit kapitálissal érdemes szedni. Arra is ügyelni kell a hashtag alkotóinak, hogy az egybeírt szavak összeolvasva ne jelenthessenek valami egészen mást („ha egy hashtaget félre lehet érteni, azt félre is értik”, például: *#SusanAlbumParty* vs. *#SusAnalBumParty*; vö. Slegg 2014), továbbá célszerű ellenőrizni, hogy használták-e korábban ugyanazt a címkét más célra.³

A közösségimédia-vizsgálataim során azt figyeltem meg, hogy egyes címkék nagy valószínűséggel együtt járnak meghatározott másikkal. Az együtt előforduló, többszörös hashtageket hashtaglancnak nevezem. Egy 2012-es „hashtag-használati” útmutató (sz. n. 2012)⁴ szerint egy tweetben (Twitteren elküldött, 140

³ Az is előfordulhat, hogy a fogyasztók az elégedetlenségüket fejezik ki a cég által „megvásárolt” címkét használva, ily módon „bashtaggé” változik a hashtag, ahogy a McDonald’s *#McDStories* címkeje esetében ez történt (Hill 2012).

⁴ Eredetiben: „...using three hashtags in one tweet is the absolute maximum, and doing so risks raising the ire of the community” (sz. n. 2012).

karakterszerű üzenetben) legfeljebb három hashtaget lehet/illik használni, hogy ne váltsuk ki a felhasználók ellenszenvét vagy akár haragját. A Twitteren leghatékonyabb az egy vagy két hashtaggel ellátott üzenet, az ennél több hashtag az üzenet felhasználóaktivizáló (vagyis a tweet megosztására készítő) hatását lényegesen csökkenti (Cohen 2015). Ez a tanács azonban az akár 5-10-15 hashtaggel megjelölt instagramos képek esetében felülíródni látszik. Az Instagram képmegosztó felületén végzett elemzések szerint (összefoglalásuk: Cohen 2015) a 11 vagy annál is több hashtag generálja a legtöbb interakciót, tehát itt minél több hashtag használatával lehet közösséget, felhasználói bázist építeni. A hashtagláncok példái a legnépszerűbb fotótémák köréből származnak, felépítésük rendszerint a felhasználónév, szöveg, hashtagok sorrendet követi:

- utazás és ital: *Stílusosan utazunk... ☺ #mutimitiszol #frittmann #friends #rose #fröccs #vendéglátósokvagyunk*
- étel: *Marhapörkölt tarhonyával #gyros #mutimiteszol #mindennapra egyfalat #food #foodpic #foodporn #foodstagram #mik #mik_gasztro #instafood #mik #mik_gasztro #gasztrofoto*
- divat: *In my default state - laughing :) New outfit post is up on the blog, link in bio. #afterlight #asoscurve #asos #asosenonme #fashion #fastfashion #instafashion #instastyle #celebratemysize #ootd #outfit #plussize #plusfashion #outdoors #mik*
- teljesítmény, munka: *írtam egy halom cikket az új #hvg #business #extra editionbe, már a standokon! #gamification #games #boardgame #cardgame #crowdfunding #kickstarter*
- rendezvény, konferencia: *Pes Congress. #hungary #budapest #pes #partyofeuropeansocialists #conference #PEScongress #politics #EU #EuropeanUnion #unitedforjobs #instamood #instagood #instadaily #bestoftheday #pictureoftheday #picoftoday*
- utazás, építészet: *I think everyone would love to live in this #bauhaus #building and it is for #rent :) #architecture #whitecity #telaviv #israel*
- szelfi, önkép: *Cica szelfi #selfi #selfie #szelfi #cat #macska*

Amint az utolsó példa is mutatja, gyakran ugyanannak a szónak a többféle írásmódja is előfordul címkeként.

Csire Tímea⁵ (2015) az Instagramon végzett empirikus kutatása alapján a hashtagok három nagy csoportját különbözteti meg: lájkvadászó, tematizáló és kontextualizáló hashtagok alkotják a felsorolást. A három (továbbiakkal bővíthető) alaptípus jellemzőit kiegészítettem a saját megfigyeléseimmel és további példákkal:

1. A „lájkvadászó” tages a minél nagyobb nézettség érdekében jelennek meg a képek mellett (például: *#followme*, *#likeforlike*; *#instadaily*, *#instacool*,

⁵ Az ELTE BTK-n tartott *Szöveg- és stíuselemzés* mesterszakos kurzusom 2015. tavaszi hallgatója, szemináriumi dolgozatában elemezte a hashtageket. A munka kibővített, módosított változata megjelent az *E-nyelv Magazin* 2015/2. számában.

#instagood, *#instalove*; *#picoftheday*, *#photooftheday*), nem kapcsolódnak szervesen a képhez, céljuk csupán kedvelések és új követők szerzése.

2. A tematizáló hashtagek tág kategóriákat neveznek meg, és „általában a képek témájára vonatkoznak, a kép készítési módjára (fekete-fehér, szűrő nélküli [*#nofilter*]), a fotó hangulatára (vicces, romantikus stb.), esetleg a képen látható személyekre (*#girls*, *#boys*, *#friends* stb.)” (Csire 2015), tárgyakra (*#food*, *#mutimiteszel*) vagy eseményekre (*#wedding*, *#lagzi*), ily módon hozzájárulnak a képhez hasonló tartalmak kereshetőségéhez.

3. A kontextualizáló hashtagek a felhasználó érzéseivel, hangulatával vagy a fotó keletkezésének körülményeivel egészítik ki a posztokat. Például: *#apaanyalagziban*, *#nemhekk*, *#tekasszázolis* (értsd: te kasszázol is?). A kontextualizáló hashtagre sokkal inkább az egyediség a jellemző, ezek célja nem a fénykép kereshetősége, hanem a vizuális tartalomhoz verbális többletinformáció hozzáadása. Éppen ezért egyszeri, nem ismétlődő szövegekről van esetükben szó.

A hashtag tehát egy kulcsszó, egyfajta metaadat, amelyet a felhasználók a szövegekhez (vagy képeikhez) illesztnek hozzá, ezáltal kontextualizálják a szöveg tartalmát vagy a képet. A kettőskereszt után írt metakommentár humoros hatás kiváltására is szolgálhat: a leírt szöveghez fűződő beszélői viszonyt is jelezheti (egy komolyan vehető/veendő szöveget is humorossá vagy éppen ironikussá tud fordítani egy megfelelően alkalmazott címke; vö. Parker 2011). Ha tágan értelmezzük a fogalmat, a hashtag az episztemikus modalitás jelölője is lehet a szöveggel kapcsolatban. Például: „*Nem tudom eldönteni, hogy melyik sorozatomat nézzem ma este. #firstworldproblems*” (Farkas 2014). A „*first world problem*” (magyarul is előfordul: *első világ probléma* formában) önironikus reflexió arra, hogy a bejegyzőnek az említett apróság a legnagyobb gondja.

2. A hipotézis: a hashtag működhet frazeologizmusként⁶

Megfigyeléseim alapján azt feltételezem, hogy a keresésre szolgáló funkciójuk révén adott viszonylagos állandóságuk és használatuk gyakorisága miatt a hashtagek közeli lennek a frazeologizmusszerűséghez. Ez az előző csoportosítás kategóriái alapján csak a lájkvadász és a tematizáló hashtagek esetén vizsgálható, a kontextualizáló hashtagek egyediségük-egyszeriségük miatt nem válhatnak frazémakeresztévé.

A többi típusra viszont jellemző valamilyen fokú stabilitás. A már korábban is említett, hashtaghasználati tanácsgyűjtemény szerint ahhoz, hogy megfelelően használjuk a címkéket, az alkalmazás előtt érdemes kisebb „kutatást” végezni, azaz körülnézni, hogy mely kulcsszavak elérhetőek, melyeket használták korábban

⁶ Az egymással frazeológiai kapcsolatban lévő kifejezéseknek számos elnevezését megtalálhatjuk a téma szerteágazó szakirodalmában: állandósult vagy kötött szókapcsolatok, szó értékű nyelvi elemek, frazeológiai kapcsolatok vagy frazémák; proverbiumok. A továbbiakban a Burger et al. (1982) által a terminológiai egységesség érdekében javasolt *frazeologizmust* használom, illetve szinonimaként a *frazéma* terminust.

már mások (sz. n. 2012). Ez is arra utal, hogy a hashtag eredeti – keresési és tartalom-összekötési – funkciójának megfelelően fontos a viszonylag állandó(sult) forma alkalmazása. Gyakran e kötött formában előforduló címkék például: *#mik* (Magyar Instagramos Közösség, a magyar mobilfotósok társasága), *#mik_gasztro*, *#yolo* (you only live once ‘egyszer élsz’), *#swag* (‘raj, menő, cool’), *#mindennapraegyfalat*, *#sundaymorning*; *#mutimitieszel*, *#bestoftheday*, *#picoftheday*, *#pictureoftheday*, *#worstnightmare*, *#gredit*. Az állandóságra való törekvés úgyszintén igaz a szinte minden előtaghoz hozzáilleszhető *-porn* (‘pornó’) és (az Instagram oldal nevéből eredő) *-gram* utótagokra: *foodporn*, *wordporn*, *poemsporn*, *lobster porn*; *latergram*, *travelgram*, *foodstagram*, továbbá az Instagram névből származó *insta-* előtagra: *instafood*, *instatravel*, *instagood*, *instamood*, *instadaily*, *instasize*, *instahun*, *instanight* stb.

A jelen vizsgálatban arra törekszem, hogy az ismert frazeologizmus-definíciók alapján megvizsgáljam, vannak-e a hashtageknek frazémászerű vonásai, és amennyiben igen, mely frazémacsoportba lennének beilleszthetők e címkék.

3. A frazeologizmus definíciói és csoportosításai

Az 1982-es frazeológiai alapmunka (Burger & Buhofer & Sialm 1982: 1–2) szerint két vagy több szó abban az esetben áll egymással frazeológiai kapcsolatban (vagyis a burgeri terminológia szerint: frazeologizmus), ha (1) a szavak szintaktikai vagy szemantikai szabályszerűségeik alapján nem teljesen megmagyarázható egységet képeznek, és (2) ha a szavak kapcsolatát egy nyelvközösség lexémászerűen használja. A két kritérium egyirányú feltételezési kapcsolatban áll egymással: ha az első igaz, akkor a második is, ám fordítva ez nem lehetséges. A Burger et al. (1982) által idézett Gak (1981/1976) szerint a frazeológiai kapcsolat három alapeleme: a többtagúság, az átvitt értelem és a kapcsolat (viszonylagos) szorossága. Ez a szemantikai tényező miatt szűkebb definíciónak tekinthető az előzőnél.

A – Juhász József szerint a frazeológia alapjait megvető – Charles Bally (1909, idézi: Juhász 1980: 79)⁷ szintén a szemantikai jellegzetességekben látja a frazeológiai egységek lényegét: a frazeológiai egységek jelentésének összeforrottságát állította a középpontba. Azonban túlságosan leszűkítette a szemantikai egybetartozást, és a szójelentéssel való egyezésre korlátozta azt (lexikális identifikátornak nevezte a frazeológiai egységek egyszavas megfelelőit).

Károly Sándor (1970: 391) munkájában három fő feltételt emelt ki: 1. jelentés-tani kritérium (a frazéma jelentése ne csupán a tagok összege legyen, hanem tartalmazzon valami többletet); 2. szerkesztéstani kritérium (a frazeológiai egységek tagjainak szorosabban kell kapcsolódnuk egymáshoz, mint az alkalmi kapcsolatoknak); 3. szintaktikai kritérium is (ha jelzős kifejezés a frazeológiai egység, akkor

⁷ Bárdosi Vilmos szerint azonban Michel Bréal és Charles Bally frazeológiai tételeinek összehasonlító elemzése alapján bizonyítható, hogy Bally megállapításainak nagy része már szerepel Bréal *Essai de sémantique* (1897) című munkájában (Bárdosi 2012).

a jelző nem kaphat külön határozót, például az *esküdt ellenség* szókapcsolatban az *esküdt* szó előtt nem állhat határozó).

Juhász József szerint a – szűkebb értelemben vett vagy Juhász kifejezésével: „igazi” – frazémákban „megfigyelhető a lexikális építőanyag és a szintaktikai szerkezeti forma állandósult volta”, továbbá a szókapcsolatok és mondatok „jelentésének belső egysége és ennek az egységnek a globális jellege, vagyis elemekre nem bontható volta” (Juhász 1980: 83). A frazémák tágabb értelmezése szerint azonban az olyan állandósult szókapcsolatok is idetartoznak, amelyek „nem idiomatikusak, tehát szerkezeti tagjaik jelentése alapján megérthetők” (Juhász 1980: 83). A legszélesebb felfogás szerint (1980-ban: „a mai tudományban sokkal ritkább szélsőségként”) azonban elegendő egy szókapcsolat frazéma mivoltához a szerkezetek vagy mondatok szerkezeti és lexikális állandósultságának valamilyen érzékelhető foka. Károly Sándor azzal érvel, hogy ezek (pl. *Hogy vagy? Mi újság? Szíves üdvözlettel*) gyakran előforduló szókapcsolatok a nyelvben (Károly 1970). Juhász megjegyzi, hogy egy szókombináció beszédbeli használatának gyakorisága nem elegendő ahhoz, hogy egy szókapcsolatot állandósultnak tekinthessünk, hiszen nincsen változás az összetevők jelentésében és a közöttük lévő viszonyban (Juhász 1980: 84). A használat gyakoriságától meg kell tehát különböztetni a „használatbeli szokványosság jelenségét”, hiszen az ilyen elemek között jelentésükben is érzékelhető valamilyen állandósultság (Juhász 1980: 84). A frazémákat nem alkalmi összekapcsolódás, hanem a jelentésegységgé történő integrálódás folyamata jellemzi. Összegezve tehát a frazeológia szélesebb értelmezésébe beletartoznak az idiomatizálódás valamely fokán álló szókapcsolatok, továbbá a nem idiomatikus, de az integrálódott jelentésű állandósult szókapcsolatok, viszont nem illeszkednek bele a beszédben gyakran használt, de jelentésükben nem integrálódott kapcsolatok és mondatok (Juhász 1980: 86).

Az észti nyelvész, Seilenthal a következőképpen határozza meg a frazeologizmusok jellemző vonásait: (1) a frazeologizmus jelentésbeli egység, tehát a frazeologizmus jelentése nem következik a komponensek összegéből; (2) (bizonyos) állandósultság, (3) metaforikusság, (4) a frazeologizmus tartalma, jelentése a mai nyelv szempontjából gyakran „motiválatlan”, (5) „a frazeologizmus használatra kész kifejezés, azaz mi magunk nem vagyunk képesek a nyelvtani és lexikális szabályok szerint megalkotni”; (6) a frazeologizmusok gyakran defektív paradigmájúak (3. személyű vagy tagadó formájú kifejezések); (7) a frazeologizmusokat (általában) nem lehet szó szerint lefordítani más nyelvre (Seilenthal 1995: 145–146). Az észti szerző megjegyzi, hogy a vonások nem minden frazeologizmusban vannak jelen, de a három legfontosabb (jelentésbeli egység, bizonyos állandósultság, metaforikusság) mindig jellemző a frazeologizmusokra. A következők tartoznak ide: 1. idiómák; 2. szólások és közmondások; 3. szállóigék és aforizmák; 4. nyelvi klisék; 5. igekötős és kifejezésigék; 6. állandósult hasonlatok (Seilenthal 1995: 148–149).

Balázs Géza (2006) szerint a frazémák közös pontja egyrészt a polilexikalitás (ezt a helyesírás is befolyásolhatja), másrészt pedig bizonyos alaki és jelentésbeli

összeforrottság. A frazémák további meghatározó jegyei között felsorolja még a reprodukálhatóságot (felidézhetőséget), állandósultságot, közkeletűséget, az expresszivitást (kifejezőerőt), a képszerűség, továbbá a stabil vagy változtatható nyelvi formát. E nagyobb típusokat különíti el egymástól: 1. szokványos kifejezés-módok, 2. szólások (és szóláshasonlatok), 3. közmondások, 4. szállóigék.

A *Magyar szólástár* (Bárdosi et al. 2003) szerint a szerkezetileg-jelentéstanilag kötött, csak globálisan értelmezhető, erős metaforikus értékkel és nyelvi hagyományokkal bíró, közkeletű, állandósult szókapcsolatok tartoznak e körbe. A szólástár a következő, lényegesen részletezőbb kategóriák szerint csoportosítva közli a frazeologizmusokat: 1. szólások; 2. szóláshasonlatok; 3. szituációhoz kötött, pragmatikus helyzetmondatok, konvencionális szójárások; 4. beszédművek (folklorisztikus művek): köszönések, megszólítások; szitkozódások, átkozódások; politikai jelszavak; sírfeliratok, butélfeliratok, ruhafeliratok; graffitik; 5. szállóigék, bölcs mondások, idézetek; 6. mondatértékű közmondások, szólásmondások; + kollokációk, terpeszkedő kifejezések. A teljes rendszer a következőképpen épül fel: 1. teljesen alkalmoszerű és végtelen számú szabad szókapcsolatok; 2. szerkezetileg és jelentéstanilag teljesen kötött, csak globálisan értelmezhető, erős metaforikus értékkel és nyelvi hagyományokkal bíró, közkeletű, állandósult szókapcsolatok (típusai: a) szólások, b) szóláshasonlatok, c) beszédhelyezethez, szituációhoz kötött, pragmatikus helyzetmondatok, konvencionális szójárások, d) beszédművek (folklorisztikus művek); altípusai: köszönések, megszólítások; szitkozódások, átkozódások; politikai jelszavak; sírfeliratok, butélfeliratok, ruhafeliratok; graffitik, e) szállóigék, bölcs mondások, idézetek, f) mondatértékű közmondások, szokásmondások, amelyeket az általános érvényűség igényében használnak, életbölcsességet fogalmaznak meg); 3. a két első kategória közötti, átmeneti, az összeforrottság különböző fokán álló struktúrák, ún. kollokációk, terpeszkedő kifejezések.

Természetesen ebben az áttekintésben teljességre nem törekedhettem, csupán a fontosabbnak tekinthető meghatározásokat és csoportosításokat mutattam be.

4. Frazeologizmus-e a hashtag?

A definíciókból kiemeltem a legfontosabb pontokat, az egyezőségeket egymás mellé illesztettem, s ily módon jött létre az alábbi (az eredeti definíciókhoz hasonlatosan, szempontrendszer szerint vegyes) lista. A szempontok összegyűjtésekor azt nem vettem figyelembe, hogy mely tulajdonságok szükséges feltételei a szókapcsolatok frazeologizmus mivoltának, melyek pedig a gyakori jellemzőik, hiszen nem egy új frazeologizmus-definíciót kívántam alkotni, hanem megvizsgálni, milyen tulajdonságokkal bírnak általában ezek a szókapcsolatok, és azok milyen mértékben jellemzik a hashtageket. Megvizsgáltam azt, hogy a lista mely eleme igaz (vagy részben igaz) a hashtagekre, és ahol szükségesnek láttam, magyarázattal is elláttam a jelöléseket.

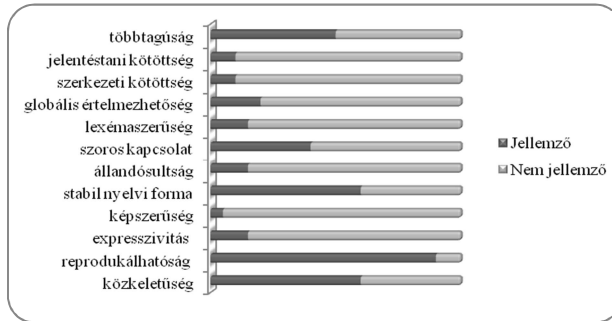
Szemponatok	Jellemzés	Igaz-e a hashtagekre?
többtagúság	két vagy több szó kapcsolata, polilexikalitás	lehet (egybeírva, a szóhatárokat nagy kezdőbetűvel jelölve)
jelentéstani kötöttség	a szavak szintaktikai vagy szemantikai szabályszerűségeik alapján nem teljesen megmagyarázható egységet képeznek, jelentéstanilag kötött; jelentésbeli összeforrottság; jelentésbeli egység	nem jellemző
globális értelmezhetőség	csak globálisan értelmezhető, átvitt értelem	nagyon ritkán
szerkezeti kötöttség	alaki összeforrottság; szerkezetileg kötött	kis mértékben
lexémaszerűség	a szavak kapcsolatát egy nyelvközösség lexémaszerűen használja	nem jellemző (csak abban az esetben, ha egy szűkebb nyelvhasználói közösség, például a gyakori Instagram-használók szlengszerű csoportnyelvét figyeljük meg)
szoros kapcsolat	a tagok közötti kapcsolat (viszonylagos) szorossága	bizonyos, nem egyedi hashtagekre igaz
állandósultság	bizonyos fokú állandósultság	az állandósulás kezdeti foka: azonban olyan sokféle hashtaget használnak, és a hírek révén azok olyan gyorsan váltják egymást, hogy a valódi állandósulásra nincsen esélyük
stabil vagy változtatható nyelvi forma		a stabilitás bizonyos foka
képszerűség	képszerűség és/vagy metaforikusság	nem jellemző, csupán elvétve
expresszivitás	kifejezőerő	előfordulhat
reprodukálhatóság	felidézhetőség	igaz, nagyon fontos elemük
közkeletűség		bizonyos felhasználói körben

1. táblázat

A frazémajellemzők és a hashtagek kapcsolata

Mindez vizuálisan a 2. ábrán szemléltethető (az értékek a leírás alapján becslés eredményei).

A táblázat és az ábra alapján megállapítható, hogy a (gyakran alkalmazott) hashtageknek vannak bizonyos frazémászerű vonásaik, legfőképpen az állandósultságuk és alkotóelemeik gyakori együtt előfordulása miatt, ám ez nem elégséges feltétele – ahogyan ez az idézett munkákból is kiderül – annak, hogy ezeket a szavakat vagy szókapcsolatokat egyelőre frazémának tekinthessük.

2. ábra

A hashtagek és a frazémák jellemzői (az adatok becslés eredményei)

A korábban ismertetett típusokból a hashtag leginkább kollokációszerűen viselkedik. A már idézett Burger szerint kollokáción kötött (állandósult), de nem idiomatikus szókapcsolatokat értünk (Burger 1982). Olyan szókapcsolatok, amelyeknek két vagy több szava „általában együtt fordul elő”, gyakori használatuk során állandósulnak. A kötöttség alátámasztható egyrészt a gyakori együtt-használattal, másrészt pedig egyéb módszerekkel: „Például a pszicholingvisztikai kötöttség azt jelenti, hogy a kollokációkat egységként tárolják az anyanyelvűek a mentális lexikonukban. Egy kulcsszóra a kollokátor megadásával jelzik is, hogy az adott szókapcsolatot egységként ismerik” (Reder Anna, in: Doró 2007). „Az adatok nyilvánvalóan jelzik azt, hogy a kollokációk a mentális lexikonban másként, máshogyan vannak tárolva, mint az egyéb lexémák” (Gósy Mária, in: Doró 2007). A pragmatikai kötöttség azt jelöli, hogy „bizonyos szituációkban meghatározott szókapcsolatokat használunk. Nyelvi szinten lehet a kötöttség strukturális, amikor morfoszintaktikai vagy lexikai szinten állandósultak a kollokációk. Lexikai szinten például a kötöttséget úgy tudjuk belátni, hogy a kollokátor nem helyettesíthető” (Reder Anna, in: Doró 2007). Tóth Szergej és Földes Csaba szemantikai megközelítésében a kollokáció: „szavak olyan szemantikailag meghatározott kombinálhatósága, amely által a szavak különböző aktuális jelentései realizálódnak”. Egy új, 2015-ben megjelent szótár szerint pedig a kollokációk olyan szókapcsolatok, amelyeknek jelentése átlátható, ám a variabilitás (azaz a kifejezések elemeinek cserélhetősége) viszonylag szűk, olykor teljesen kizárt (Tukacs 2015: 5).

Erre szolgálhat példaként a következő három, az instagramos közösségben gyakoribb használatos hashtag. A *#throwbackthursday* (rövidebb formájában: *#tbt*) és a *#flashbackfriday* (rövidebben: *#fbf*) azt jelöli, hogy csütörtökönként, illetve péntekenként a felhasználók régebbi (rendszerint gyerekkori) fotókat tesznek közzé magukról. Hasonló pragmatikai kötöttségre utal a *#followfriday* (*#fff*), amelynek jelentése: egy felhasználó péntekenként a követőinek ajánlja a saját kedvenceit, akiket a véleménye szerint érdemes követni. E példák alapján a lexikai kötöttség is részben igazolható: a napnév kicserélésével létrehozott **flashbackmonday* vagy a **throwbacksaturday* szokatlan, a megszokott formához képest jelölt változatnak bizonyul. A szemantikai kötöttséget azonban nem lehet a példák esetében bizonyítani.

A pragmatikai kötöttség a Bárdosi-féle rendszer (2003) „beszédhelyzethez, szituációhoz kötött, pragmatikus helyzetmondatok, konvencionális szójárások” kategóriájához vezet el, amely – tekintve, hogy bizonyos, hashtag jellel mondott szókapcsolatok vagy mondatok, szóbeli kommunikációban akár még a hashtag nonverbális gesztussal is kiegészítve, egyes szituációkhoz kötődnek, és szűkebb nyelvhasználói körök számára ezek bevett fordulatok – leginkább felölelheti a hashtagek csoportját.

5. Összegzés

A dolgozat egy gondolkísérlet folyamatát mutatta be: azt céloztam e munkával, hogy egy új, minimális szövegnek tekinthető szövegforma, a hashtag és a frazeologizmusok kapcsolatát megvizsgáljam. Feltételeztem, hogy az állandósulni látszó hashtagek magukon viselik a frazémák legfontosabb megkülönböztető jegyeit, és a frazeologizmusok egy új típusát képviselik. A vonatkozó szakirodalom és a definíciók alapos áttekintése, a frazémajegyek vizsgálata után arra jutottam, hogy a hashtageknek ugyan vannak állandósultságra utaló jegyeik, a pragmatikai kötöttség erősebb és a lexikai kötöttség gyengébb foka is megfigyelhető bennük, továbbá az ismert frazématípusok közül a tágabb értelemben vett frazéma-meghatározások alapján a rendszerbe illesztett helyzetmondatokkal, konvencionális szójárásokkal mutatnak fel legtöbb közös vonást, azonban általánosan véve sem szemantikai, sem valódi lexikai kötöttséget nem lehet bennük kimutatni. A címben feltett kérdésre – egyelőre – inkább nemleges választ adhatunk, ám nem zárhatjuk ki, hogy a későbbiekben előfordulhatnak erőteljesebb frazémajegyeket viselő hashtagek.

A továbbiakban elvégezhető még a hashtagláncbeli együttjárások szemantikai szempontú vizsgálata, az Instagramhoz kötődő neologizmusok szóalkotásmódok alapján történő grammatikai elemzése, illetve a kép és (a # jellel ellátott) szöveg kapcsolatának elemzése a kép és felirat kapcsolatát taglaló képelméleti megfontolások alapján.

Felhasznált irodalom

- Balázs G. 2006. A magyar frazémák szövegtipológiája. In: Mártonfi A. & Papp K. & Slíz M. (eds.). *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest. Argumentum. 547–559.
- Bally, Ch. 1909. *Traité de stylistique française*. Heidelberg. C. Winter.
- Bárdosi V. & Balázs G. & Balogh P. & Hessky R. & Kiss G. eds. 2003. *Magyar szólástár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi V. 2012. Michel Bréal et Charles Bally, deux précurseurs de la phraséologie moderne. In: Lüger, H-H. & Giessen, H. W. & Weigel, B. (eds.). *Entre la France et l'Allemagne: Michel Bréal, un intellectuel engagé*. Limoges. Lambert-Lucas.
- Burger, H. & Buhofer, A. & Sialm, A. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin. New York. Walter de Gruyter.

- Gak, V. T. 1981 (1976). Die phraseologischen Einheiten im Lichte der Asymmetrie des sprachlichen Zeichens. In: Jaksche, H. & Sialm, A. & Burger, H. (eds.). *Reader zur sowjetischen Phraseologie*. Berlin, New York. Walter de Gruyter. 63–74.
- Juhász J. 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In: Rácz E. & Szathmári I. (eds.). *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó. 79–97.
- Károly S. 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Reder A. 2007. Kollokációk kutatása és idegen nyelvi didaktikája. In: Doró K. Kerekasztal-beszélgetés a kollokációkról. *Modern Nyelvoktatás* 2007/2–3: 133–143.
- Seilenthal, T. 1995. *Fejfel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezések az észben, a finnben és a magyarban*. *Hungarologische Beiträge* 1995/3: 145–150.
- Tukacs T. 2015. *Túlzásba vitt szavak. A fokozó értelmű szókapcsolatok magyar–angol szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.

Internetes hivatkozások

- Cohen, D. 2015. *SurePayroll: Infographic: Hashing Out Hashtags*. 23. 04. 2015. <http://www.adweek.com/socialtimes/infographic-surepayroll-hashtags/619169> (2015. 06. 15.)
- Csire T. 2015. #selfie. A hashtagek használata az Instagramon. *E-nyelv Magazin* 2015/2. <http://e-nyelvmagazin.hu/2015/05/29/selfie-a-hashtagek-hasznalata-az-instagramon/> (2015. 06. 15.)
- Farkas L. 2014. Mire jó a hashtag? #megmondom. *Urban-eve*. 13. 05. 2014. <http://www.urban-eve.hu/2014/05/13/mire-jo-hashtag-megmondom/> (2015. 06. 15.)
- Hill, K. 2012. #McDStories: When A Hashtag Becomes A Bashtag. *Forbes*. 24. 01. 2012. <http://www.forbes.com/sites/kashmirhill/2012/01/24/mcdstories-when-a-hashtag-becomes-a-bashtag/> (2015. 06. 15.)
- Kamer, N. 2013. Brace yourselves for the proliferation of the 'finger hashtag'. *Wired*. 06. 03. 2013. <http://www.wired.co.uk/news/archive/2013-03/06/hashtags> (2015. 06. 15.)
- Kim, E. 2012. Twitter unveils 'cashtags' to track stock symbols. *CNNMoneyTech*. 31. 07. 2012. <http://money.cnn.com/2012/07/31/technology/twitter-cashtag/> (2015. 06. 15.)
- Parker, A. 2011. Twitter's Secret Handshake. *New York Times*. 10. 06. 2011. http://www.nytimes.com/2011/06/12/fashion/hashtags-a-new-way-for-tweets-cultural-studies.html?_r=2&pagewanted=all (2015. 06. 15.)
- Slegg, J. 2014. What Marketers Can Learn From These Hashtags Fails. *The SEM Post*. 01. 08. 2014. <http://www.thesempost.com/marketers-can-learn-hashtags-fails/> (2015. 06. 15.)
- sz. n. 2012. What is a (#) Hashtag? *Hashtags*. 24. 06. 2012. <https://www.hashtags.org/how-to/history/what-is-a-hashtag/> (2015. 06. 15.)
- sz. n. 2014. *#OriginStory*. *Carnegie Mellon University*. <http://www.cmu.edu/homepage/computing/2014/summer/originstory.shtml> (2015. 06. 15.)

Frazeologizmusok Timur Vermes *Er ist wieder da* című német regényében és annak magyar fordításában

ZACHAR VIKTOR

egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Fordító- és Tolmacsképző Tanszék

Abstract: The current study deals with the translation of phrasemes in the Hungarian translation of Timur Vermes' satirical novel *Look Who's Back*, originally written in German. From the four possible translation strategies (1/ source text phraseme – identical target text phraseme; 2/ source text phraseme – no target text phraseme; 3/ source text phraseme – different target text phraseme; 4/ no source text phraseme – target text phraseme), the study takes a closer look at the third strategy and presents 20 examples where the translator used a more or less different Hungarian phraseme for the German source text phraseme.

Keywords: phrasemes, translation, translation strategies, Hungarian language, German language.

1. Bevezetés

Az 1967-ben Nürnbergben született Timur Vermes magyar–német származású író: édesapja az 1956-os forradalom leverését követően menekült el Magyarországról, édesanyja pedig német. Az érettségi vizsgát követően Erlangenben tanult történelmet és politikát, majd újságíróként dolgozott, többek között a müncheni *Abendzeitung* és a kölni *Express* lapoknál. 2007 óta szellemíróként több könyvet is megjelentetett (Bastei Lübbe 2015).

Első, saját néven megjelent műve a 2012-ben kiadott *Er ist wieder da*, amelynek magyar változata a kirobbanó németországi sikert követően viszonylag hamar, 2013-ban jelent meg *Nézd ki van itt* címen Nádori Lídia fordításában. A közel 400 oldalas politikai szatíra arról szól, hogy Adolf Hitler valójában nem halt meg, csak valamilyen rejtélyes oknál fogva átaludta vagy kómában töltötte az elmúlt közel hetven évet, és 2011-ben felébred Berlin közepén. Mit sem sejtve, hogy időközben évtizedek teltek el és a körülötte lévő világ teljesen megváltozott. A mai emberek – teljesen érthető módon – tökéletes parodistának hiszik, így nemsokára sok vitát kiváltó internetes sztár lesz belőle és televíziós karrierbe is kezd.

A könyv fordítója, Nádori Lídia 1971-ben született Budapesten, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen szerzett magyar–művészettudomány szakos diplomát. Korábban többek között a Jelenkor Kiadónál dolgozott szerkesztőként, 2001 óta szabadfoglalkozású fordító, szerkesztő (Műfordítók Egyesülete 2015).

2. Fordítási nehézségek

A regény számos kihívás elé állította a fordítót: legalább négy olyan nagy terület azonosítható, amelyek átültetése nehézséget jelentett. Az első ilyen a műben megjelenő két különböző dialektus. Kisebb részben, a könyv vége felé a bajor, nagyobb részben pedig a könyv egészében a berlini nyelvjárásról van szó.

A vizsgált regény másik érdekessége és kihívása, hogy ötvözi a mintegy hetven évvel ezelőtti – és különösen a nemzetiszocialistákra, a katonai nyelvre jellemző –

szóhasználatot a kétezres évek szlengjével, diáknyelvével. Egyrészt tehát a harmincas–negyvenes éveket idéző archaizmusokat kellett átültetnie a fordítónak, másrészt pedig – harmadik nehézségként – az ifjúsági és diáknyelv szlengjét. Ez utóbbi egyébként a tárgyalt műben több ponton is a Németországra különösen jellemző bevándorlókhoz köthető, így ebből a szempontból beszélhetünk az úgynevezett *foreigner talk* jelenségéről (ld. pl. Fáy 2012) is, amikor is a bevándorlók tört németességgel adják elő mondandójukat. A fordító ezt megpróbálta érzékeltetni a könyv magyar nyelvű változatában, mégpedig nyelvtanilag hasonlóan hibás mondatszerkezetekkel, mint a forrásnyelvi szövegben.

Végül negyedik pontként a kihívások közé sorolhatók a szövegben szereplő reáliák, a számos kultúrspecifikus kifejezés és megfogalmazás, amely elsősorban közéleti személyekre és eseményekre történő utalásokban jelenik meg.

3. Frazeologizmusok

A fentiekhez képest a regényben előforduló frazeologizmusok véleményem szerint nem állították akkora kihívás elé a fordítót. A műből összesen 55 frazeologizmust elemeztem. Ennek során a frazeologizmus meghatározásánál figyelembe vettem a Grétsy–Kovalovszky féle *Nyelvművelő kézikönyvben* és a Szathmári-féle *Stilisztikai lexikonban* közölt meghatározást. Míg előbbi *frazeológiai szókapcsolatok* szócikke az *állandó szókapcsolatok* szócikkre irányít át, addig utóbbi *frazeológia* szócikke a *szókapcsolat*, *állandósult szókapcsolat* szócikkre. Grétsy és Kovalovszky rámutat arra, hogy „az állandó(sult) szókapcsolatok különféle típusainak osztályozása és elnevezése nem egységes” (Grétsy & Kovalovszky 1980: 173), és tíz különböző szerkezetcsoporthoz sorol fel, amelyek frazeologizmusnak minősülnek. Szathmári is rámutat a tágabb és szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatok létezésére, és utóbbiak esetében három további altípust ismertet (Szathmári 2004: 221).

Az elemzést a fordítási stratégia szempontjából hajtottam végre, amely alapján három nagy csoportba soroltam az állandósult szókapcsolatokat. A negyedik lehetséges fordítási stratégiától, illetve megfeleltetési típustól, amelyre Klaudy hívja fel a figyelmet (Klaudy & Kovács 2015), jelen esetben eltekintettem. Ez az az eset, amikor a fordító (például a szöveg egészét érintő kompenzáció érdekében) ott is használ frazeologizmust, ahol a forrásnyelvi szövegben nincs.

Így tehát az első, legnépesebb csoportba az az összesen huszonöt frazeologizmus tartozik, amelyeknek egy az egyben létezik megfelelő magyar frazeologizmuspárja, így gyakorlatilag megfeleltetés, behelyettesítés jött létre a nyelvi közvetítés során (Klaudy 2007: 69). Példaként említhetjük az alábbiakat:

(1) Zumal das Schicksal nicht zum ersten Male *lenkend das Ruder an sich gerissen hatte*. (Vermes 2012: 46)¹

¹ A dőlt betűs kiemelések a nyelvi példákban minden esetben a tanulmány szerzőjétől származnak.

Ráadásul nem először fordult elő, hogy a sors *maga ragadta kezébe a kormányrudat*. (Vermes 2013: 63)

(2) Aber was wollte das Schicksal denn tun, wenn *dieser kostbare Trumpf schon ausgespielt war?* (Vermes 2012: 48)

De mit tegyen a sors, ha *már kijátszotta ezt az értékes aduját?* (Vermes 2013: 65)

A második csoportba az a tíz forrásnyelvi elem tartozik, amelyek esetében a fordításban nem frazeologizmus jelenik meg, hanem egyfajta körülírása annak. Itt is két példát említenék a regényből:

(3) Was glaubst du, was du hier machst? Du kommst und setzt dich ins gemachte Nest? Aber daraus wird nichts, mein Lieber, *das kannst du dir abschminken.*” (Vermes 2012: 165)

Tudod te, mit művelsz? Jössz, és beleülsz a készbe! Ebből nem lesz semmi, kedvesem, *mondj le róla!* (Vermes 2013: 240)

(4) Sie *kam* mit Sensenbrink und dem gequält lächelnden Wizgür *im Schlepp-tau* und gesellte sich zu uns. (Vermes 2012: 173)

Sensenbrinkkel és a kényszeredetten mosolygó Wizgürrel *az oldalán* csatlakozott hozzánk. (Vermes 2013: 251)

Végül a harmadik csoportba az a húsz példa sorolható, amelyeket a fordító a forrásnyelvitől részben vagy teljes egészében eltérő frazeologizmussal fordított. A továbbiakban a három csoport közül a terjedelmi korlátok miatt csak ezzel a – talán legérdekesebb – csoporttal foglalkozom.

(5) [W]enn diese Automatismen fehlen, dann ist die ganze Armee *keinen Pfifferling wert*. (Vermes 2012: 14)

[H]a ezen automatizmusok hiányoznak, *fabatkát sem ér* az egész hadsereg. (Vermes 2013: 16)

Az első ilyen példa esetében a német *Pfifferling* szó jelentése ‘rókagomba’. A *Duden* egy nyelvű szótár magyarázata szerint a frazeologizmus jelentése feltételezhetően onnan ered, hogy régen meglehetősen gyakori gombafajtának számított és így nem képviselt nagy értéket a rókagomba (Duden 2015). Ezzel szemben a magyar állandósult szókapcsolat, amely egyébként tökéletesen adja vissza a frazeologizmus jelentését, a Zaicz-féle *Etimológiai szótár* szerint a *fabatka* esetében az ‘értéktelen pénz’ jelentést hordozza. A *-batka* utótag régen önállóan is élt ‘kis értékű pénz’ jelentésben, a *fa-* előtag pedig nyomatékosítja az értéktelenséget (Zaicz 2006: 194). A magyar szólás etimológiájához részletesebben lásd Bárdosi 2015: 149–150.

(6) *Funk konnte sich auf eine Standpauke gefasst machen*, wenn ich wieder hinter meinem Schreibtisch saß. (Vermes 2012: 18)

Funk *alapos fejmosásra készülhet*, csak foglaljam el méltó helyemet az íróasztalomnál. (Vermes 2013: 23)

Ebben a példában a *Standpauke* jelentése a németben ‘dorgálás, szidás’. Ahogy a *Duden* utal rá, eredetileg a német nyelvben az egyetemi és főiskolai hallgatók rétegnyelvében volt használatos a *Standrede*, vagyis az ‘állva meghallgatott beszéd’ jelentésű kifejezés nyomatékosítására (Duden 2015). A *Pauke* nyomatékosító szó egyébként ‘üstdob’-ot jelent, tehát a szóösszetétel (*állás* + *üstdob*) nem nevezhető transzparensnek. A magyarban pedig a fejmosás szó második jelentése a *Magyar Értelmező Kéziszótár* (MÉKsz) szerint valóban ‘dorgálás, szidás’ (Pusztai 2003: 352).

(7) Die schier unausrottbare Sozialdemokratie *trieb erneut ihr furchtloses Unwesen* auf dem Rücken des leidgeprüften deutschen Volkes... (Vermes 2012: 34)

A kiirthatatlan szociáldemokrácia *újra úzi kisded játékait* a sokat próbált német nép rovására... (Vermes 2013: 34)

A *treibt sein/ihr Unwesen* kifejezés a németben azt jelenti, hogy ‘garázdálkodik, megzavarja a nyugalmat’. Szó szerint ‘garázdaságot űz’. Az *Etimológiai szótár* rámutat arra, hogy a fordításban használt *kisded* kifejezés a *kicsi* melléknév kicsinyítő képzős alakja, amelyet a nyelvújítás korában önálló szóként is használtak (Zaicz 2006: 410). A MÉKsz szerint pedig a *kisded* jelentése ‘szerénynek, ártatlannak feltüntetett (visszaélés)’ (Pusztai 2003: 699). A fordítás szempontjából a megfeleltetés ismét helyesnek mondható az adott kontextusban.

(8) Müssen Sie eigentlich *immer gleich so ein Fass aufmachen*? (Vermes 2012: 41)

Mondja, minek *mindennek ekkora feneket keríteni*? (Vermes 2013: 57)

A forrásnyelvi állandósult szókapcsolat szó szerint azt jelenti, hogy ‘kinyitni, megcsapolni a hordót’. A *Duden* egynyelvű szótár szerint átvitt jelentése ‘nagy hűhót csapni valami körül’ (Duden 2015). A magyar *nagy feneket kerít vagy kanyarít valaminek* frazeologizmus jelentése a MÉKsz szerint többek között ‘túlzott fontosságot tulajdonít neki’ (Pusztai 2003: 384), tehát a fordító ismét helyes megfeleltetést hajtott végre. A magyar szólás eredetéhez lásd Bárdosi 2015: 165–166.

Érdekes a következő példa, mert ebben az esetben – az eddigiektől eltérően – jelentésmódosulás történt a fordításban. A főszereplő éppen azon hüledezik a regényben, hogy a fiatalok különböző, számára ismeretlen embernek nézik, akik parodizálni szokták Adolf Hitlert, és fényképezkedni akarnak vele. Erre szólal meg így a főszereplő:

(9) Es war zum Mäusemelken. (Vermes 2012: 61)

Hogy *nem szakadt rájuk az ég*. (Vermes 2013: 86)

A német eredeti szó szerinti jelentése ‘mintha az ember egereket fejne’. A *Duden* szerint átvitt értelemben azt jelenti ez az állandósult szókapcsolat, hogy ‘kétségbeejtő, elkeseredésre okot adó helyzet’. Etimológiailag vélhetően onnan ered, hogy annyira kilátástalan egy bizonyos helyzet, hogy az ember akár még valami olyan értelmetlen dologgal is megpróbálkozhatna végső kétségbeesésében, mint az egerek fejése. Ezzel szemben a magyar *szakadjon rá az ég* a MÉKsz szerint nem más, mint egy átok (Pusztai 2003: 1213), így megállapíthatjuk a jelentésmódosulást.

(10) Das ist er! Der ist klasse. Der Wahnsinn! Da können Sie *alle anderen in der Pfeife rauchen*. (Vermes 2012: 63)

Ő az! Fenomenális. Őrület! Ezzel *bárkit lepipálhatnak!* (Vermes 2013: 87–88)

Jól látható, hogy a *pipa* képe mindkét nyelvű változatban megjelenik, más-más formában, de azonos jelentéssel, mégpedig azzal, hogy ‘könnyen elbánni valakivel, felülmúlni valakit’. A német szó szerint azt mondja, hogy ‘elszívhatja a pipában a többieket’, a magyar *lepipál* pedig az *Etimológiai szótár* szerint „a pipagyűjtők azon szokására utal, hogy pipavásárláskor megpróbálták túlllicitálni egymást” (Zaicz 2006: 642).

Hasonló az analógia a (11)-es példánál is, így az sem sorolható a korábban azonosított első, legnépesebb frazeologizmuscsoportba, amelyek esetében gyakorlatilag szó szerint fordítás jött létre a nyelvi közvetítés során.

(11) Oder wollen Sie mir erzählen, dass Sie die *aus dem Ärmel geschüttelt* haben? (Vermes 2012: 68)

Vagy azt akarja nekem bemesélni, hogy *a kisujjából rázta ki?* (Vermes 2013: 96)

A német szó szerint azt mondja itt, hogy ‘kirázta a ruhaujjából’, és a *Duden* szerint a frazeologizmus eredete minden bizonnyal különösen a kései középkorban használt bő ujjú ruhákra vezethető vissza, amelyeknél az ujjak zsebként is működtek (Duden 2015). Az *Etimológiai szótár* sajnos nem tér ki a magyar megfelelő eredetére, a MÉKsz pedig csak annyit állapít meg a jelentéséről, hogy ‘jól ért valamihez, (ezért) könnye(dé)n, gyorsan megcsinálja’ (Pusztai 2003: 704). Bárdosi (2015: 544–545) részletesen magyarázza a szólás eredetét.

(12) Die Rollenverteilung folgte dabei erkenntlich den Traditionen übelster Bauernfängerei: Stets war einer dabei, der *das Allerblaueste vom Himmel zusammenlog*. (Vermes 2012: 81–82)

Ráadásul a szereposztás az olcsó szemfényvesztés legrosszabb hagyományát követte: az egyik *lehazudta a csillagokat is az égről...* (Vermes 2013: 115)

A jelentés a (12)-es példánál is azonos marad, a nyelvi kép kissé módosul. A forrásnyelvi állandósult szókapcsolat szó szerinti jelentése az, hogy 'lehadzudta a legkékebbet (legkékebb színt) is az égről', míg a magyar frazeologizmus a csillagokról beszél. Ezzel kapcsolatban a MÉKsz jelentésként azt adja meg, hogy 'szemérmetlenül hazudik, tagad' (Pusztai 2003: 191).

(13) Autofahren, das können sicher manche Leute besser als ich, aber ob man nun eine Frontlinie begradigt oder wie lange man in einem Kessel Widerstand leistet, das entscheide immer noch ich und nicht irgendein Herr Paulus, der gerade *kalte Füße kriegt*. (Vermes 2012: 131)

Autót vezetni sokan sokkal jobban tudnak, mint én, de azt, hogy hogyan kell kiigazítani a frontvonalat, vagy hogy meddig kell ellenállni, ha bekerítettek, azt még mindig én döntöm el, nem pedig egy Herr Paulus, akinek éppen *tele van a gatyája*. (Vermes 2013: 190)

Ennél a példánál a német szó szerint azt mondja, hogy 'hideg lesz a lába'. A *Duden* egynyelvű szótár jelentésként azt adja meg, hogy 'feladni egy elképzelést, mert időközben aggályok merültek fel vele kapcsolatban'. Az adott kontextusban a két frazeologizmus jelentése ismét megfeleltethető egymásnak, de érdekes, hogy a magyar *tele van a gatyája* frazeologizmus a németben is létezik *jemandes Hosen sind voll* formában.

(14) Aber ich muss zugeben, ich hatte schon mit einer gewissen Vorfreude in den Unterlagen nachgeforscht, welch *blaue Wunder* auf diese überheblichen Amerikaner gewartet hatten... (Vermes 2012: 139)

De bevallom, a dokumentumok tanulmányozása közben alig vártam, hogy ahhoz a részhez érjek, ahol a nagyképű amerikaiakat *hidegzuhanyként éri* a német ellenállás. (Vermes 2013: 201)

A (14)-es példa esetében a német állandósult szókapcsolat szó szerint fordítása 'kék csoda'. A *Duden* szerint a kék szín a régebbi szóhasználatban a megtévesztés, hazugság színeként volt használatos. A *hidegzuhany* a MÉKsz szerint 'váratlan, kijózanító hatású kellemetlen esemény' (Pusztai 2003: 1500), és jelentésében ismét tökéletesen megfelel a forrásnyelvi frazeologizmus jelentésének.

(15) Während es insgesamt als verwerflich galt, sämtliche Ausländer *über einen Kamm zu scheren* und daher von deutschen Polit-Humoristen unablässig eine nachgerade sortenreine Trennung zu erfolgen hatte, konnten Wizgür und seine fragwürdigen Konsorten ähnliche Inder, Araber, Türken, Polen, Griechen, Italiener jederzeit nach Belieben in einen Topf werfen. (Vermes 2012: 153)

[M]iközben elítélik, ha valaki minden külföldit *egy kalap alá vesz*, és az úgynevezett politikai humoristáktól azt várja, hogy kínosan szétválassza őket fajta szerint, mint Hamupipóke a borsót a lencsétől, addig Wizgür és más kétes

alakok kényük-kedvük szerint keverik össze az indiait az arabbal, a törököt a lengyellel, a görögöt az ollasszal. (Vermes 2013: 222)

Ebben az esetben a forrásnyelvi frazeologizmus szó szerint azt jelenti, hogy 'egy fésűvel nyírni'. A *Duden* szerint onnan ered, hogy régen a fürdőházakban minden vendég esetében ugyanazt a fésűt használták. A magyar *egy kalap alá vesz/von* a MÉKsz szerint ugyanezzel a jelentéssel használatos: 'együvé sorol, azonos módon ítél meg' (Pusztai 2003: 613).

(16) [D]u glaubst du kommst hier durch mit deiner albernen Hitleruniform und deiner ach so undurchschaubaren Masche, aber ich sag dir, das ist überhaupt nicht neu, *das ist ein ganz alter Hut*. (Vermes 2012: 165)

Azt hiszed, bejössz nekik az idéetlen Hitler-egyenruháddal meg a hű-dekiszámíthatatlan dumáiddal, de azt mondom neked, hogy ebben nincsen semmi új, *ez lejárt lemez*. (Vermes 2013: 240)

Az *alter Hut* frazeologizmus a németben a *Duden* meghatározása szerint 'valami régen ismert, már régen nem újnak számító dolog'. A *lejárt lemez* jelentése azonos a magyarban, a MÉKsz szerint 'unalomig elcsépelet szöveg vagy érdektelenné vált ügy, téma' (Pusztai 2003: 812). A magyar szólás eredetével kapcsolatban lásd Bárdosi 2015: 333–334.

(17) Wenn die *Sie auf dem Kieker haben*, dann werden die *jeden Stein umdrehen*. (Vermes 2012: 220)

Ha ezek *kipécézték magát*, akkor *minden követ meg is mozgatnak*. (Vermes 2013: 318)

Ez az észak-német nyelvjárásból származó szó és frazeologizmus (a *Kieker* kifejezés magyarul 'távcső'-vet jelent, v. ö. *kukker*) egyrészt azt jelentheti, hogy 'valakit huzamosabb ideig bizalmatlanul figyelni', másrészt 'valakit állandóan kritizálni, mindenért felelőssé tenni' (Duden 2015).

A magyar *péce* 'határpózna, jel' jelentésű szó, a *pécéz* jelentése 'kiválaszt' (Zaicz 2006: 627), a *kipécéz* szóé pedig 'szeszélyből, rosszindulatból kiválaszt valakit valamely kellemetlen feladatra' (Pusztai 2003: 694), vagyis a két frazeologizmus jelentése itt is azonosnak mondható, akárcsak az idézetben szereplő másik frazéma esetében.

(18) Sie sind ein Blender. Sie *versuchen* auf den vernachlässigten Flammen der heißen Heimatliebe völkisch gesinnter Deutscher *Ihr Süppchen zu kochen*, doch jedes Wort aus Ihrem unfähigen Mund wirft die Bewegung um Jahrzehnte zurück. (Vermes 2012: 269)

Maga egy szélhámos, maga az igaz nemzeti érzelmű németek forró hazaszeretetének hanyagul táplált tüzénél *akarja sütögetni a pecsenyéjét*, a maga lepcsés szájából minden egyes szó évtizedekkel veti vissza a mozgalmat. (Vermes 2013: 391)

A német frazeologizmus fordítása szó szerint az lenne, hogy ‘más lángján próbálja megfőzni saját leveskékjét’. Jelentése a *Duden* szerint: ‘mások kárára előnyre szert tenni’. A *saját/maga pecsenyékét süti/sütögeti* jelentése a magyarban ugyanaz, vagyis ‘csak a maga hasznával törődik’ (Zaicz 2006: 628).

(19) Det merkt man sonst nich so, weil die Bellini ja normalerweise *den Laden schmeißt*, und wenn Se mich fragen, die hat die Sache sowieso besser im Griff. (Vermes 2012: 300)

Nem nagyon látjuk, mert a Bellini *viszi a kócerájt*, és ha engem kérdez, ő jobban is ért hozzá. (Vermes 2013: 434)

Ebben a példában, amely a tanulmány elején említett berlini dialektust is jól szemlélteti, a német állandósult szókapcsolat szó szerinti fordítása ‘sikerrel üzemetelni a boltot’, jelentése pedig ‘lendületes munkával gondoskodni valamely dolog működéséről’ (Duden 2015). A vitatott eredetű *kóceráj* jelentése ‘szegényes, elhanyagolt üzlet’ (Zaicz 2006: 416).

(20) ‘Wie sieht das denn aus – auf der Wiesn mit ein Wasserglas?’ [sic!]

‘Ach was, *stille Wasser sind tief*, sagte mir gegenüber eine etwas verlebt wirkende Dirndlträgerin... (Vermes 2012: 349)

– Hogy nez az ki, Oktoberfesten vizespoharral? [sic!]

– Ugyan már. *Lassú víz partot mos* – szólalt meg egy velem szemben ülő, kissé kiélt arcú, dirndlit viselő nő. (Vermes 2013: 507–508)

Az adott szituációban szójátékot is tartalmazó *stille Wasser sind tief* német közmondást a német nyelvben azokra használják, akik csendesek, nem mutatják ki érzéseiket és véleményüket, mégis több rejlik bennük, mint gondolnánk (Duden 2015). Szó szerinti fordítása ‘a csendes vizek mélyek’.

A *lassú víz partot mos* közmondásunk ezzel szemben egy kicsit más jelentésárnyalatú: „Kevés beszédü [sic!], csendes, alattomos emberekre mondják, kik látszólag a legjobbak, de tényleg egészen mások” (Sirisaka 1890). A közmondás eredetét lásd részletesen Bárdosi 2015: 569. Vagyis e példánál másodszer érhető tetten némi jelentésmódosulás frazeologizmus fordítása során. Megállapíthatjuk azonban, hogy az adott kontextusban ez az apró jelentéskülönbség nem módosít a szöveg egészének értelmén.

(21) Und neunundneunzig von hundert Männern hätten hier *die Nerven verloren* und den Rückzug angetreten, unter Vorwänden wie ‘Frontbegradigung’ oder ‘Neuaufstellung der Truppenteile’. (Vermes 2012: 355–356)

Százból kilencvenkilenc férfi biztosan *kijön a sodrából*, és visszavonulót fúj azzal az ürüggyel, hogy ‘ki kell igazítani a frontvonalat’, vagy hogy ‘át kell csoportosítani a hadtestet’. (Vermes 2013: 518)

A *die Nerven verlieren* német frazeologizmus szó szerinti fordítása ‘elveszíti az idegeit’, jelentése megegyezik a magyar állandósult szókapcsolatával: ‘elveszti a béketűrését, önuralmát’ (Pusztai 2006: 1188).

(22) Der Gesundheitslehrling sagte mir, wie leid ihm dieser Übergriff tue, gerade jemand wie ich, der *eine Lanze bräche* für die weiteste und breiteste Meinungs- und Redefreiheit, habe in dieser schweren Zeit jegliche Unterstützung nötig. (Vermes 2012: 382)

Az egészségügyminiszter-inas is eldarálta, mennyire sajnálja, ami történt velem, és hogy éppen nekem, aki *síkra szállok* a vélemény- és szólásszabadságért, rendkívül nagy szükségem van mindenfajta támogatásra. (Vermes 2013: 556)

A forrásnyelvi *eine Lanze brechen* (szó szerint: ‘lándzsát törni’) jelentése, amely a magyarban is használatos, ‘kiáll az érdekében, védelmébe veszi’ (Pusztai 2003: 790). A *Duden* szerint a középkorból származik, és az akkori lovagi tornákra utal, amikor is lándzsával küzdöttek meg egymással a lovagok valakinek a becsületéért. Részletesebben lásd Bárdosi 2015: 324.

(23) Das war kurz nachdem einem Chauffeur von mir unter der Fahrt mal ein Rad abgefallen ist, da ist der Müller mit mir, ich muss schon sagen, *scharf ins Gericht gegangen*... (Vermes 2012: 130)

Nem sokkal azután történt, hogy egyszer menet közben kiesett egy kerék a kocsimból, Müller pedig, meg kell mondanom, *alaposan lehordott ezért*... (Vermes 2013: 189)

Ebben az esetben a *mit jemandem hart/scharf ins Gericht gehen* jelentése ‘kemény összetűzésbe kerülni valakivel, valakit keményen kritizálni, rendre utasítani’ (Duden 2015). A *lehord* jelentése azonosnak nevezhető a magyarban: ‘gorombán leszid valakit’ (Pusztai 2003: 810).

(24) Denn die *herkulische Aufgabe*, die hier ihrer Bewältigung harrete, schien wahrlich geeignet, selbst tapferste Männer, große und größte Deutsche *in die Schranken zu weisen*. (Vermes 2012: 49)

Nyilvánvalóan azért, mert a megoldásra váró *herkulesi feladat* elől a legdekababb férfiak, a legnagyobb németek is *megfutamodnának*. (Vermes 2013: 67)

Végezetül álljon itt egy harmadik olyan példa, amely esetében véleményem szerint ismét jelentésmódosulás következett be a fordítás során. Ebben az esetben a *jemanden in die/seine Schranken weisen/verweisen* jelentése ‘valakit mértéktelenségre felszólítani’ (Duden 2015), szó szerinti fordítása ‘valakit korlátok közé utasítani’. Ezzel szemben a fordításban szereplő *megfutamodik* egyszerű lexéma jelentése ‘kitér valami elől, nem vállalja’ (Pusztai 2003: 883), ami a *feladat* kifejezéssel gyakran alkot ugyan állandósult szókapcsolatot, de mégis eltér a forrásnyel-

vi szövegben szereplő frazeologizmus jelentésétől. Az idézetben szereplő *herkulische Aufgabe* ~ *herkulesi feladat* frazémák teljesen megfelelnek.

4. Összegzés

Tanulmányomban a frazeologizmusokkal kapcsolatos négy lehetséges fordítási stratégia közül egyet mutattam be részletesebben a német–magyar kétnyelvű példaanyagon keresztül: azt az esetet, amikor a nyelvi közvetítő a forrásnyelvi frazeologizmustól eltérő célnyelvi frazeologizmust használ. Ezek fordítása során az elemzett irodalmi mű fordítója minden esetben sikeresen ültette át a jelentést. Három olyan esetet azonosítottam ugyan az elemzett példák között, amikor jelentésmódosulás ment végbe, ám ezek nem okoznak megértési nehézséget, és a szövegrész, illetve szöveg egészének jelentésén nem változtatnak.

A német regény és annak magyar fordítása a 2. pontban említetteknek megfelelően nyelvi szempontból rendkívül összetettnek és érdekesnek mondható, így számos további lehetőség rejlik az elemzésében.

Források

- Vermes T. 2012. *Er ist wieder da. Der Roman*. Köln. Eichborn Verlag/Bastei Lübbe.
 Vermes T. 2013. *Nézd ki van itt*. Budapest. Libri Kiadó. Fordította Nádori Lídia.

Felhasznált irodalom

- Bárdosi V. 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
 Fáy T. 2012. *Sekundäre Formen des Foreigner Talk im Deutschen aus übersetzungswissenschaftlicher Sicht*. Beiträge zur interkulturellen Germanistik. Band 4. Tübingen. Narr Verlag.
 Grétsy L. & Kovalovszky M. 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Első kötet. Budapest. Akadémiai Kiadó.
 Klaudy K. 2007. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. In: Klaudy K. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 69–78.
 Klaudy K. & Kovács M. 2015. Frazeologizmusok a szótárban és a fordításban – A fordítói kreativitásról. Elhangzott: *Frazeológia – az emberi világkép tükrözője. A Modern Filológiai Társaság Konferenciája*. Budapest. 2015. június 24.
 Pusztai F. (főszerk.). 2003. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
 Szathmári I. 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
 Zaicz G. (főszerk.). 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.

Internetes hivatkozások

Bastei Lübbe Kiadó. https://www.luebbe.de/eichborn/autoren/timur-vermes/id_2738534
– 2015. 06. 27.

Duden, értelmező szótár. <http://www.duden.de> – 2015. 06. 27.

Műfordítók Egyesülete. <http://muforditok.hu> – 2015. 01. 26.

Sirisaka A. 1890. *A magyar közmondások könyve*. <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0004/15687.html> – 2015. 06. 08.

A KÖTET SZERZŐI

ALBERT SÁNDOR egyetemi tanár

SZTE BTK, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, Szeged

BALÁZS GÉZA egyetemi tanár

ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest

BAŃCZEROWSKI JANUSZ professor emeritus

ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest

BÁRDOSI VILMOS egyetemi tanár

ELTE BTK, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, Budapest

BENŐ ATTILA habilitált egyetemi docens

BBTE BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár

CSÁSZÁRI ÉVA egyetemi tanársegéd

ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, Budapest

DUDÁS MÁRIA egyetemi adjunktus

ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, Budapest

DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA egyetemi adjunktus

ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest

FRANK TIBOR az MTA levelező tagja, egyetemi tanár

ELTE BTK, Angol–Amerikai Intézet, Amerikanisztika Tanszék, Budapest

HORVÁTH KRISZTINA habilitált egyetemi docens

ELTE BTK, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, Budapest

IMRE ATTILA egyetemi docens

Sapientia EMTE; Petru Maior Egyetem, Marosvásárhely

JEREMIÁS ÉVA professor emeritus

ELTE BTK, Orientalisztikai Intézet, Iranisztikai Tanszék, Budapest

KESZLER BORBÁLA professor emeritus

ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest

KLAUDY KINGA professor emeritus

ELTE BTK, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, Budapest

KOVÁCS MARIETTA doktorjelölt

ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Fordítástudományi Doktori Program,
Budapest

PACSAI IMRE habilitált ny. főiskolai tanár

Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza

PÁTROVICS PÉTER habilitált egyetemi docens

ELTE BTK, Szlav és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest

VESZELSZKI ÁGNES egyetemi adjunktus

ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi
Tanszék, Budapest

ZACHAR VIKTOR egyetemi adjunktus

ELTE BTK, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, Budapest